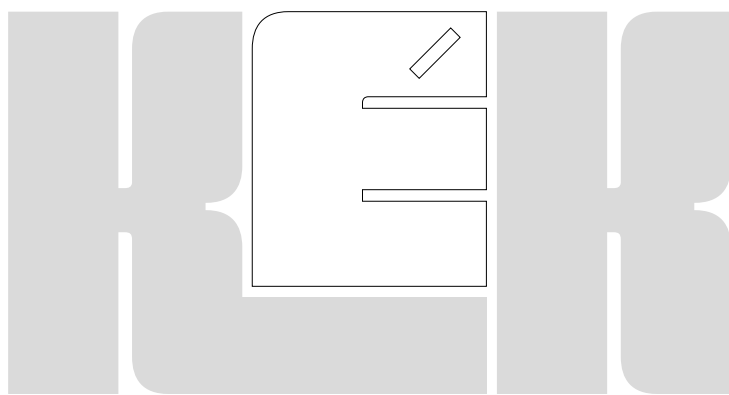

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Elméleti fénytörések

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Tímea és A.Gergely András munkája.

A szám anyagához felhasznált fotók Fekete Attila alkotásai, amiért köszönettel tartozunk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szász Mária-Magdolna: *A rurális elitek fejlesztési szerepe. Egy székegyföldi periféria példája*
DOI 10.35402/kek.2022.3.15

Bezsényi Tamás: *„Inkább kapjon fényt, amire rátalálsz”.*
A Ferenc- valamint Józsefvárosban szocializációval párhuzamosan folytatott prostitúciós kutatás
DOI 10.35402/kek.2022.3.215

Laczkó-Albert Elemér: *Barázdáktól távolodva*
DOI 10.35402/kek.2022.3.329

Lengyel Emese: *Ki a szerző? – A magyar slágergyáros, Zerkovitz Béla bírósági ügye (1925)*
DOI 10.35402/kek.2022.3.441

MŰHELY

Rajkó Andrea – Erdei Pálma: *A tabudiskurzus elemzése a politikai közvélemény-kutatásokban
a rendszerváltozás előtt és után*
DOI 10.35402/kek.2022.3.555

Sáska Géza: *Az oktatásirányítás információ fölötti uralom és
az implementáció technikái a Sztálini korban*
DOI 10.35402/kek.2022.3.671

MŰHELYVITA

A.Gergely András: *Negyedszázados teszt. Közelítés a mindennapi romológia és a közép-európaiság felé*
DOI 10.35402/kek.2022.3.779

SZEMLE

Tibori Timea: *A tudás, a tudomány művelésének dicsérete.*
Gondolatok egy projektzáró tanulmánykötetről
DOI 10.35402/kek.2022.3.895

Deáky Zita: *Búcsújáróhegyről multivokálisan: egészségpiac, rontás, betegség – a gyógyítás szereplői*
DOI 10.35402/kek.2022.3.997

A.Gergely András: *Egészségpiac csodajegyzékekkel és mentalitástörténettel*
DOI 10.35402/kek.2022.3.10105

Szerzőink.....109

Klara Denzin Cross Culture Consulting.....111

Szász Mária-Magdolna

A RURÁLIS ELITEK FEJLESZTÉSI SZEREPE Egy székelyföldi periféria példája

DOI 10.35402/kek.2022.3.1

Absztrakt

Tanulmányomban azt vizsgálom, miként viszonyulnak a helyi elitek a helyi fejlesztési lehetőségekhez egy olyan romániai, székelyföldi rurális mikrorégió esetében, amely egyfelől jelentős történelmi, természeti, művelődési-kulturális értékekkel és adottságokkal rendelkezik, másfelől viszont periférikus helyzetéből adódóan nem részesül a jelentős fejlesztési programokból, gazdasági-társadalmi tekintetben három évtizede stagnáló helyzetben van. A helyi elitek és azok viszonyulása olyan endogén adottságként is értelmezhető, amelynek jelentős szerepe lehet a helyi fejlesztési folyamatokban, ezért e viszonyulás feltárása a helyi fejlesztési munka egyik alapozó jellegű szakmai feladata lehet. A tanulmány a térségben végzett komplex helyzetfeltáró munka eredményeit foglalja össze.

Abstract

The main aim of my study is to analyze how the local elite approaches the local developmental opportunities in a Szekler micro-region in Romania, that in one hand possesses important historical, natural and cultural values and abilities, on the other hand due to its peripheral location, it is not included in important developmental programs and it is in economic and social stagnation since three decades. The situation of the local elite and its approach can be interpreted as an endogenous ability, that has an important role in the local developmental processes, for this reason the exploration of these approaches can be the bases of a local professional research. The current study summarizes the finding of a complex research carried out in this region.

Bevezető

Tanulmányomban egy kelet-erdélyi, ezen belül Hargita megyei mikrorégióban folytatott komplex vidékfejlesztési kutatási program eredményei alapján mutatom be a lokális eliteknek a helyi fejlesztéshez

való viszonyulását. Az elemzett mikrorégió a Kászoni térség, a megye periférikus helyzetű vidéke. A főútvonalaktól és a városoktól távol esik, ipara nincsen, a romániai rendszerváltás követő három évtizedben erre a térségre olyan beruházások, fejlesztési programok nem irányultak, amelyek a lakosság életmódját, a térség foglalkoztatási szerkezetét befolyásolták volna. A családok nagyobb része önfenntartó, pénzkiváltó jellegű családi gazdálkodást folytat, vagy a 40 km-re lévő megyeközpontba ingázik, a vidék népessége kismértékben, de folyamatosan csökken. A térségben öt rurális település van, amelyek egyetlen közigazgatási egységet (község) képeznek. Ugyanakkor ki kell emelni azt, hogy a térség településeire, illetve a térség egészére erős lokális identitás jellemző, a small-scale típusú lokális társadalmi szerkezetekre az erős társadalmi kapcsolatok és a közösségi tudás nagy szerepe jellemző. A térség történelmi-művelődési és etnográfiai hagyományai jelentősek, ezekhez napjainkban is számos ünnep, rendezvény, esemény kapcsolódik.

A fentiekben jelzett kettősség (periférikus helyzet, stagnáló állapot egyfelől, jelentős közösségi és kulturális erőforráskészlet, erős identitásszerkezet másfelől) felveti azt a kérdést, hogy lehet-e a helyi eliteknek szerepük a mikrotérség helyzetének alakításában, és ha igen, akkor a helyi elitek miként viszonyulnak a térséghez, hogyan értékelik és értelmezik a térség adottságait? E kérdéseknek aktualitást ad az a globális léptékben zajló vidékfejlesztési fordulat (Van der Ploeg et al. 2015; Woods 2007; Almstedt et al. 2014), amely a vidéki térségek fölértékelődését, a fejlesztéspolitikai gyakorlatban a helyi adottságokra való alapozást hangsúlyozza.

Az elemzés elkészítését az is indokolja, hogy a periférikus helyzetű rurális települések esetében a lokális elitek is értelmezhetőek olyan érdekcsoportként – és végső soron olyan endogén adottságként –, amelynek fontos szerepe lehet a mikrotérségek vagy az egyes települések további sorsának alakulásában. Különösen olyan térségek vagy települések esetében, amelyek gazdag történelmi múlttal, számottevő mennyiségű kulturális értékkel rendelkeznek, de kimaradnak a centrális helyzetű, nagyobb településekre jellemző fejlesztési folyamatokból.

Az általam elemzett Kászoni mikrotérség kifejezetten ilyen helyzetben van. A helyi elitek jelenléte azonban önmagában még nem jelent aktív helyi fejlesztési szerepvállalást is. Fontos szakmai, szakpolitikai feladat feltárni azt, hogy ez a sajátos szereplőcsoport mit gondol fejlesztési lehetőségnek, miben látja az adott településcsoport előnyeit és hátrányait. Ezek az értelmezések és viszonyulások jelentős mértékben meghatározhatják azt, hogy a helyi elitek milyen mértékben és milyen módon válhatnak ténylegesen is településfejlesztésben érdekelt és involválódó érdekcsoporttá. Tanulmányom célja a helyzetfeltáró munka eredményeinek összegző jellegű bemutatása.

A kutatás terepének rövid bemutatását és a szakirodalmi referenciapontok áttekintését követően három lépésben értelmezem kutatásaim eredményeit: az identitásstruktúrákat alkotó komponensek összegző jellegű ismertetése, az interjúanyagok alapján a térség előnyeit és hátrányait értelmező kijelentések összegzése, a helyi elitek viszonyulása a helyi adottságokhoz és a helyi fejlesztési lehetőségekhez.

A kutatás terepe

A Kászoni-medence Hargita megye délkeleti részén fekszik, önálló földrajzi kistáj, területe 300 négyzetkilométer. Földrajzilag zárt vidék, amely sajátos népviselettel, szokásokkal és építészettel rendelkezik. Településeiről – akárcsak a székelyföldi térség többi településéről – első alkalommal az 1332-es pápai tizedjegyzék közöl adatokat (András 2009), és ezek a települések a romániai kollektivizálás és iparosítás időszakáig gazdasági, demográfiai tekintetben hasonlóak voltak a székelyföldi tömbmagyar térség többi településéhez. A térséggel kapcsolatos társadalomtörténeti anyagok szerint (Vincze 2002; Biró – Bálint 2005; Gazda – Roediger 2012; Biró 2019b) a község öt települése számára (Kászonteltíz, Kászontaltíz, Kászonimpér, Kászonjakabfalva és Kászonújfalva) a területi identitás („Kászoni”, „kászoniak”, „kászoni emberek”) legalább olyan fontos volt, mint a lokális (településhez kötött) identitás. A községet képző öt település egyenként rendelkezik saját „lokális” identitástudattal is, ezek azonban nincsenek opozícióban a mikrotérség egészére kiterjedő, szintén téralapú identitással. A mikrotérségi és a lokális identitásstruktúra erősíti egymást. Ennek magyarázata az, hogy a mikrorégió gazdag társadalomtörténeti hagyományt tud magáénak ezen a téren is, és a lokalitás kialakításának és megélésének

ez a két szintje a helyi társadalom számára nyilvánvaló és teljesen elfogadott. Ami a kászoni emberek gondolkodásmódját illet, nagyon markánsan jelen van az a felfogás, hogy ők nem tekintik magukat sem háromszékieknek (a térséget 1784-ben Háromszék-vármegyéhez csatolták), sem nem csíkiaknak (ma a települések Hargita megyéhez tartoznak, és mind a térségen kívüli közbeszédben, mind a szakpolitikai anyagokban a térséget a Csíki-medencéhez kapcsolják), mert ők „Kászoniak”.

A község lakosság száma a 2011-es népszámlálás alapján 3012 fő, ez az utóbbi időszakban érdemben nem változott. A helyi foglalkoztatásban a községben megtalálható intézményeknek (több oktatási intézmény, orvosi rendelők, rendőrség, közbirtokosságok, egyház) van szerepük, valamint egy kisebb fafeldolgozó üzemnek. A legközelebbi városok 30–40 km-re találhatóak, a tömegközlekedést napi egy-két autóbuszjárat biztosítja, az úthálózat nem megfelelő minőségű.

A periférikus fekvésének és viszonylag elzártságának köszönhetően sikerült megőriznie a székely népművészet hagyományos formáit. Ez megmutatkozik az építészetben, hagyományok, szokások megélésében, a népviselet használatában, vagy akár egyes népi mesterségek fennmaradásában.

Szakirodalmi vonatkozások, térségi megközelítések

Az új vidékfejlesztési paradigma (OECD 2006) olyan fordulatra hívja fel a figyelmet, amely a vidéki térségek fejlesztési lehetőségeit és esélyeit teljesen új megvilágításba helyezi. Fontos eleme ennek a fordulatnak a helyi adottságok előtérbe kerülése, az endogén fejlesztés szemlélete és gyakorlata, általában a vidéki helyek fölértékelődése. A nemzetközi szakirodalomban Christopher Ray már 1996-ban a vidékfejlesztés kapcsán összefüggésbe hozta a kultúrát és gazdaságot (Ray 1996). Az ezzel a szemléleti és gyakorlati fordulattal foglalkozó szakértők szerint a rurális térségek szociális és gazdasági fejlesztésében a helyi kulturális erőforrások kulcsfontosságúnak számítanak és ez a kultúragazdaság (hagyományos étel, regionális nyelv, néptánc, helyi történelem, táj stb.) összefügg a lokális identitással. Van der Ploeg és Rentin (2000) szerint a '90-es években egy olyan fordulat jött a területfejlesztés terén, amelyben meghatározó szerepük lett a minőségi tényezőknek, mint például a helyi természeti, emberi és társadalmi erőforrások, mezőgazdasági adottságok. A helyi

identitást és a helyi tudást kézenfekvő hasznosítani a vidéki térségek fejlesztésében. A lokális identitás a vidékfejlesztésnek fontos eszköze lehet, így felértékelődnek a regionális és lokális kezdeményezések, a térségek belső erőforrásai, valamint a térség kulcsszereplői is, akik az egyes erőforrások hasznosításában szerepet vállalnak (Woods 2007; Almstedt et al. 2014; Van der Ploeg et al. 2015).

Az új vidékfejlesztési paradigma, mint globális trend a 2000-es éveket követően a székelyföldi térségre is hatással volt, a helyi fejlesztés terén innovációs kezdeményezések sora indult. Részben ennek is tudható be, hogy a térségben több olyan kutatás zajlott az utóbbi évtizedekben, amelyek a térségi adottságok elemzésével, a helyi fejlesztési folyamatok korlátaival és lehetőségeivel foglalkoztak. Ezzel kapcsolatban a Székelyföldön több kutatás készült az évek folyamán (pl. Biró 2019a; Biró és mtsai 2019 b, c; Sárosi-Blága 2019a, b). A kulturális erőforrások újraértékelése egy új fejlesztési koncepciónak lett az alapja (Biró 2006b; Biró és mtsai, 2019b; Biró és mtsai 2019c).

A helyi fejlesztés kérdésköre az 1989-es romániai rendszerváltás óta folyamatosan aktuális téma, ugyanis a rendszerváltás előtt sok fejlesztési hátrány halmozódott fel Székelyföldön. Az Európai Unióhoz csatlakozás következtében, az uniós források által főleg a nagyobb infrastrukturális beruházások száma gyarapodott. A lokális léptékű fejlesztés fölértékelése szintén az 1989-es változás előtti tapasztalatoknak köszönhető, amikor sok kedvezőtlen, vagy egyenesen támadó hatás érte a rurális térségeket az országos léptékű fejlesztések, vagy sok esetben a kisebbségi helyzetből adódóan (Biró 2019a). Az utóbbi időben viszont Székelyföld egyes településein a helyi fejlesztéshez és programokhoz való viszonyulásban változások figyelhetők meg. Ennek lényegét a térségi kutatók (Biró 2019a; Biró és mtsai 2019a) abban látják, hogy a fejlesztési tervek tematikailag és formailag egyaránt kiszélesedtek. Ez a változás bizonyára annak tudható be, hogy nagyon sok településen az infrastrukturális fejlesztések megtörténtek. Így előtérbe kerülhetnek már másfajta fejlesztések is, amelyek a települések versenyképességével, újrapozicionálásával kapcsolatosak (Biró és mtsai 2019a).

A Székelyföld kapcsán is előtérbe kerültek a nemzetközi szakirodalomban olvasottakhoz hasonló vidéki térségek fejlesztési lehetőségei. Az 1989-es társadalmi fordulat ráerősített a lokális léptékű rehabilitációs folyamatokra, s olyan társadalomtörténeti hagyományok felerősödésére, mint

például a lokális léptékű szimbolikus térhasználat (Biró 2006a; Bodó–Biró 2011).

A térségi folyamatok elemzésével foglalkozó megközelítések utalnak arra is, hogy a rurális elitek a helyi fejlesztés kulcsfontosságú szereplői. Döntéseket hoznak, helyi kezdeményezéseket valósítanak meg, amelyek által egyértelműen hatással vannak a lokális társadalom működésére (Sárosi-Blága 2019b), intézményes vagy explicit módon kezdeményező, szervező és menedzselő szereppel bírnak a helyi fejlesztési programokban (Biró és mtsai 2019a). A rurális elit közösségi és munkahelyi szerepe mint identitáskomponens meghatározza a térségben domináns közösségi és fejlesztési tevékenységformákat (Sárosi-Blága 2016; 2018; 2019a, b). Településtípusoktól függően lényegében három modellt figyelhetünk meg az elitek kapcsán olyan szempontból, milyen arányban vállalnak szerepet a helyi fejlesztési programokban. A (1) községközpont településeken valamilyen formában inkább kialakul egy együttműködés az egyes csoportok között, míg a (2) községközpont települései esetében a helyi fejlesztési programokat inkább az önkormányzat végzi. (3) A nem községközpont települések esetében lényegében az informális elit az, aki szerepet vállal az egyes folyamatokban, ami egy-egy kulcsszereplőt jelent (Biró 2019a). Az általam vizsgált kászoni térségben elvben mindhárom modell működhetne, azonban a térség periférikus helyzetéből adódóan a helyi elitek fejlesztéspolitikai szerepvállalása inkább lehetőség, mint gyakorlat. E kettőség tapasztalása késztetett arra, hogy részletesebben megvizsgáljam ennek a célcsoportnak a helyi fejlesztéshez való viszonyulását.

A kutatás módszertana

A kutatás keretében első lépésben egy részletes településleírást készítettem, amelynek keretében feldolgoztam a térségben végzett korábbi kutatási anyagokat, és teljeskörűen számbavettem az 1990 utáni lokális identitásépítési eseményeket és folyamatokat. Interjúk, sajtóanyagok, kiadványok, digitális felületek anyagainak feldolgozása révén vettem sorra a lokális identitást építő-erősítő komponenseket: térátrendezési folyamatok, az 1890 utáni új térelemek, a lokális identitást hordozó épületek, emlékházak, természeti értékek, rendezvények és események, a lokális identitásépítés helyi aktorai, a lokális identitás kifejezésével kapcsolatos fontosabb termékek.

Kutatásom következő lépéseként interjúkat készítettem a helyi elitekkel. A program keretében tíz interjú készült, az interjúalanyok közösségi és/vagy munkahelyi státusukat tekintve kulcsszereplői a vidéknek: polgármester, iskolaigazgató, pedagógusok, közbirtokossági elnök, kulturális rendezvényeket szervező polgármesteri hivatal alkalmazott, orvos, civil szervezet képviselője és más, a közösségi életben aktív személyek. Az interjúalanyok kiválasztásánál fontos szempontnak számított a hivatali funkció, valamint a közösségi szerepvállalás, olyan személyek megszólítása, akikre a helyiek felnéznek, a község hangadóinak, véleményformálóinak számítanak.

Az interjúkban az alábbi témakörökre helyeztem a hangsúlyt: a térség előnyei és hátrányai, negatívumai, a térség fontosnak tartott erőforrásai, az 1989 utáni helyi változások értelmezése, a térség humán-, társadalmi- és intézményi erőforrásainak értékelése, a község külső kapcsolatépítési gyakorlata, a község értékeinek a nyilvános térben megmutatásával kialakult kapcsolat és gyakorlat véleményezése). Az interjúk elemzése során a grounded theory (Corbin – Strauss 2015) eljárásaira támaszkodtam. Az interjúkat egységes szövegtörzsként kezeltem és narratívaelemzést végeztem. A térség előnyeire, hátrányaira és lehetőségeire vonatkozó információkat azonosítottam. Az állításokat tartalmi szempontból csoportosítottam és további kategóriákba rendeztem. Kutatásom alatt folyamatosan alkalmaztam a tudatos résztvevői megfigyelés módszerét, részt vettem a helyi eseményeken, rendezvényeken. A megfigyeléseim alkalmával szerzett információk, valamint a terepismeretem hozzásegítették az interjúk mélyebb és pontosabb megértéséhez, értelmezéséhez.

Elemzési eredmények

1. Több mint értékleltár

Ebben a fejezetben a Kászón mikrorégióban (Hargita megye, Románia) zajló – 1990 utáni – identitásépítési folyamatok feltárásával kapcsolatos kutatási eredményeket összesítem egy táblázat formájában.¹

Az általam választott eljárás támpontokat kínálhat a térség 1990 utáni társadalmi folyamatainak

jobb megértéshez, ugyanakkor az értékleltár-készítés gyakorlatán túllépve szélesebb körű alapot kínál a fejlesztéspolitikai tervek és programok kidolgozásához. Az utóbbi három évtized olyan eseményeivel, rendezvényeivel, kezdeményezéseivel kapcsolatos információkat gyűjtöttem össze, amelyek összefüggésbe hozhatók a térségi léptékű identitás rehabilitációjával, megerősítésével vagy fejlesztésével (Szász 2018).

A táblázatba összefoglalt legmeghatározóbb térbeli elemekhez sok esetben közösségi jellegű események, rendezvények is kapcsolódtak és kapcsolódnak. A táblázatba foglalt események, kulturális értékek, identitásépítési folyamatok összessége jelentős mértékű és jelentős súlyú endogén adottság, amely elvben a közösségfejlesztés és a helyi fejlesztés bázisa vagy alkotóeleme lehet.

¹ A témát bővebben kifejtettem már a *Pro Scientia Ruralis* folyóirat 2018/3-4 számában, Szász 2018.

1. számú táblázat: Kászon község sajátosságait hordozó fontosabb elemek, események, rendezvények, kezdeményezések

Identitásépítési események, programok a térségben	Téralakítási Folyamatok	Térátrendezési tevékenységek: kászonaltízi központ a községi utak aszfaltozása
		Új térelemek létrehozásának folyamatai: székely faragott helységnévtáblák Hármas keresztfa kicserélése
		Épületek/emlékházak: Községi könyvtár költöztetése Kászoni Tájékmúzeum költöztetése helyi iskola műfüves pályájának felépítése Balási-kúria felújítása, Szent Katalin Gyerekotthon létrehozása Kászonújfalvi Római Katolikus Templom felújítása Kászonjakabfalvi Római Katolikus Templom restaurálása rovatalozók felépítése községi kultúrházak felújítása kászonújfalvi világháborús emlékmű Szent Miklós tájház Önkéntes Tűzoltók Egyesületének tűzoltó szertára
		Borvízforrások felújítása: Fehérkői borvíz Sóskútfürdő
	Identitásépítési közösségi események	Szocializmus alatt betiltott események: Március 15-i megemlékezések, Falubúcsú, 56-os megemlékezés, Farsangtemetés, Szüreti bál
		Új események: Karácsonyi Vásár Kézműves Vásár Kászoni Sokadalmi Falunapok 18 évesek köszöntése Idősek napja
		Búcsúünnepek: Katalin búcsú Úrnapja búcsú Krisztus Király ünnepe Szent Miklós búcsú Boldogasszony búcsú
		Megemlékezések: 1956-os megemlékezés Március 15-i ünnepség
	A lokális identitás kifejezésével kapcsolatos fontosabb termékek	Könyvek: András Ignác iskolaigazgató, néprajzkutató, helytörténész könyvei (2008, 2009 a, b, c, 2011, 2013, 2014, 2015, 2017a, b) Fábián Dénes (plébános) (2008) <i>Kászon völgye keresztjei</i> Imre István – Pataki József (1992) <i>Kászonszéki krónika 1650–1750</i> Kisné Portik Irén (2015) <i>Szépnyám szötte, dédanyám varrta és hímezte</i> Roediger Lajos (2012) <i>Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel</i>
		Újság: Helyi újság 2005 és 2008 között
Digitális tartalmak	Kászon község weboldala Kászon község Facebook oldala Kazun Egyesület Facebook oldala Kászoni Önkéntes Tűzoltók Facebook oldala	
Térségi szakmai tematizációk	dr. Kós Károly (1952) <i>Kászoni székely népművészet és Erdély népi építészete</i> Sepsiszentgyörgyi Tervező Intézet felmérései (1980) Ybl Miklós Műszaki Főiskola Népi Építészeti Diákköre (kutatómunka) (1995)	

Forrás: saját szerkesztés

2. A térség előnyei és hátrányai az elitek szemszögéből

A helyi eliteknek a térséghez, az egyes településekhez viszonyulását alapvetően meghatározhatja az, miként tekintenek arra a helyre, amelyben élnek. Ezek az értelmezések nem csupán személyes viszonyulások, hiszen rurális térségben a hivatali vagy

informális elitszerepet betöltő személyek véleményének, attitűdjeinek közvéleményformáló hatása is lehet. Nem elhanyagolható tényező, hogy miként interpretálják, értelmezik a kistérséget (Szász 2019). Az alábbi táblázat a térség előnyeivel és hátrányai-val kapcsolatos állításokat és vélekedéseket foglalja össze, kulcsszavak formájában tartalmazza a helyi elitekkel készített interjúk alapján.

2. számú táblázat: A térség előnyei és hátrányai az interjúalanyok interpretációi alapján

ELŐNYÖK	HÁTRÁNYOK
Kulturális előnyök	Gazdasági hátrányok
hagyományok, szokások	munkahelyhiány, pénzhiány
településarculat	erőforrások kihasználatlansága
identitásdefiníció („kászoniasság”, kászoni ember)	intézményi, rendezvényi hiányok
Környezeti előnyök	céltalanság, tudatlanság
település fekvése	távolság, közlekedési nehézségek
természeti elemek, értékek	Magatartási hátrányok
település eredetisége, tisztasága	negatív magatartás
Humánerőforrás előnyök	beletörődés, érdektelenség, passzivitás
emberek viselkedése	rosszindulat
helyi mesteremberek	az újtól való félelem
helyi értelmiségiek	humánerőforrás hiánya
Kapcsolati előnyök	Kulturális élet hiánya
testvértelepülések	hagyományos mesterségek kihalása
Hargita Megye Tanácsa	a helyi értékek promoválásának hiánya

Forrás: saját szerkesztés

3. A térség fejlesztési lehetőségeinek elemzése

Az új vidékfejlesztési paradigmában a gazdasági szempontok mellett kimondottan fontos szerepe van a helyi erőforrásoknak és igényeknek és ezekhez igazodó helyi kezdeményezéseknek (Van der Ploeg et al. 2015; Woods 2007; Almstedt et al. 2014). Ha a rurális eliteket, illetve a rurális eliteknek a helyi fejlesztési lehetőségekhez viszonyulását is endogén adottságnak tekintjük, akkor fontos szakmai feladatként értelmezhető e viszonyulás minél részletesebb feltárása. Tanulmányomban a kászoni helyi elitek interjúanyagai alapján erre tettem kísérletet. A célcsoport narratíváiból kivonatolva a fejlesztési lehetőségekre vonatkozó kijelentéseket, három nagy kategóriát alkottam (1. Rendezvényi, intézményi, eseményi lehetőségek; 2. Reklám, marketingstratégiai lehetőségek; 3. Termékértékesítési lehetőségek).

3.1. Rendezvényi, intézményi, eseményi lehetőségek

Az első és legnagyobb elemszámú kategória a rendezvényi, intézményi, eseményi lehetőségek kategóriája, amelyhez 54 állítást azonosítottam. Tekintettel a kijelentések nagy számára és tartalmi sokféleségére, indokoltnak mutatkozott négy alkatégória kialakítása.

A narratívákban dominánsan megjelenő lehetőségek többnyire a térség rendezvényeinek, intézményeinek, eseményeinek fejlesztéséhez és kibővítéséhez kapcsolódnak. Ebben a részben többek között meg kell különböztetni a kulturális lehetőségeket, amelyek minden narratívában megjelennek, továbbá az intézményi és egyesületi lehetőségeket; a turizmust, valamint a helyi vásárt.

3.1.1. Kulturális lehetőségek

A célcsoport narratíváiban többször is megjelenik, hogy Kászon kulturális szempontból egy gazdag vidék, az interjúalanyok a kultúra fejlesztésére, fellendítésére fontos lehetőségként tekintenek. A településen több olyan lokális identitás-komponens van (térbeli elemek, épített örökségek, szimbolikus tárgyak, hagyományok), amelyek hozzájárulnak a település identitás-megőrzéséhez vagy erősítéséhez. A megkérdezettek által említett értékek egyaránt tárgyi, népviseleti, építészeti, népszokásokhoz és személyekhez, foglalkozásokhoz köthető (pl. népi mesterségek) lehetőségekként a helyi közösség használata révén válnak szimbolikussá: „*Ugyanakkor ami már lassan beindult a tájháznál, foglalkozásként a faragászat. Picit ezt az oldalát kéne megerősíteni, megszerezni hogy a hagyományos fa-megmunkálás, akár a zsindelekészítésre, akár a csebrek, kádak készítésére, minden ami fából régebb készült*”. Az elemzett térségben egyaránt jelen vannak vallási, kulturális, történelmi jellegű események is. A narratívák alapján ezek a helyi események a településen élő közösség szempontjából kimondottan fontosak, de ugyanakkor egyes események egyedisége (pl. a helyi farsangtemetés, a helyi megjelölés szerint a „Bikaütés”) idegeneket, turistákat is vonz.

3.1.2. Intézményi, egyesületi lehetőségek

A vizsgált célcsoport szerint más településekhez, térségekhez képest lehetne több intézmény és egyesület a már létező helyi egyesületek és intézmények mellett.

„*Persze hogy azt mondjuk, hogy több intézményre lenne szükség. Gondolok itt a kulturális intézményekre (...), csak jelenlegi lakosság számmal kulturális intézményt fenntartani eléggé nehéz volna. Lassan az iskolákat is alig lehet fenntartani. Minden minden-nel összefügg, de én ebben látok lehetőséget*”. Ugyanakkor az interjúalanyok a meglévő intézmények funkciókkal felruházásában is látnak további lehetőséget, elmondásuk szerint egy tér akkor tölti be funkcióját, ha az feltöltődik tartalommal. „*Van egy szép, új könyvtárunk és nincs funkcionálisan használva. Az nem elég, hogy elmondjuk, hogy van egy ilyen, hanem oda programokat kell szervezni, élettel kell megtölteni és máris lehetne a településnek még egy fontos intézménye*”. Továbbá a helyi fejlesztés szempontjából elengedhetetlennek látják az intézményközi együttműködéseket, az elmondottak szerint az

együttműködés hiányában a helyi fejlesztési célú programok, kezdeményezések csupán akadozva működnek, sok esetben kudarcba fulladnak.

3.1.3. Turizmus

A narratívákban gyakran ismétlődő fejlesztési lehetőségként szerepel a turizmus. Az interjúkban gyakran Kászon turizmusát a helyi kultúrával együtt említik, így ezek összekapcsolását fejlesztési potenciálnak tekintik. A turizmust említő interjúalanyok a fejlesztési lehetőségek tudatos kihasználása mellett érvelnek és olyan fejlesztési területekben gondolkodnak, amelyek nem csak egy területhez kapcsolódnak, hanem a térség teljes egészéhez köthetőek. Így a narratívák alapján a turizmus köré több olyan komponens lehetne kapcsolni, amely akár a helyi megélhetésben is pozitív hatást eredményezhetne.

„*Például most is lehetne vízimalmot, rengeteg vízimalom volt, ami egy népi technikai találmány s egy komoly dolog. Vízimalmot létesíteni, akár látványosságnak. A helyi turizmus fellendítéséhez hozzájárulhatna a vízimalom, zsindelek, fűrész, szövés, hímzés, varrás, kenderáztatás*”. Több interjúalany kiemelte, hogy a helyi turizmus fellendítése nem történt meg az 1989-es rendszerváltást követően, ahogyan Székelyföld nagyon sok településén ez tapasztalható. Elmondásuk szerint, a település természeti, kulturális értékei erre megfelelőek, csupán az emberek megfelelő hozzáállására, e fejlesztési potenciál felismerésére lenne szükség. A fejlődés terén negatívan ítélnék meg minden olyan tényezőt vagy folyamatot, ami a helyi értékeket és erőforrásaikat veszélyeztetheti. Ilyen a külföldre irányuló migráció, vagy városra költözés, az előregedés. A helyi turizmus fellendítését szövetkezési formákban, térség szintű fejlesztésekben látják lehetségesnek.

3.1.4. Helyi vásár

Az interjúbeszélgetések visszatérő témája volt az, hogy a vizsgált térségben viszonylag sokak számára a növénytermesztés és állattenyésztés jelenti a megélhetést, és a helyi vásárok lehetőséget biztosítanak a megélhetésük kiegészítésére. A helyi termelők számára gondot jelent a termékértékesítés. Habár Alcsík-térségben még mindig Kászon község rendelkezik a legnagyobb juhállománnyal, a sajt és hús megfelelő értékesítése gyakorta problematikus. Fontos lehetőséget kínálna az olyan típusú vásárok

megszervezése, ahol mindenki a saját terményét, előállított termékét reklámozni és értékesíteni tudja, kizárva ezzel a többszörös viszonteladókat.

„Az egyik ami fontos és az emberek nem úgy állnak melléje mint egy lehetőség arra, hogy reklámozni a termékeket, például a Pásztortalálkozó. S még nagyon nem úgy fogják fel, hogy ez egy ugródeszka lenne... csak... Kicsit több hozzáállás kellene a közbirtokosságok részéről is egy olyan rendezvényt összehozni, ami Alcsikról... nem csak egy találkozó legyen, hanem vásár is valamilyen szinten. Állatvásár és termékvásár – látok benne fantáziát, mert mikor volt olyan, hogy ilyen körkörös ment Alcsikon a falvakban, azt hiszem, hogy pár évig úgy működött, aztán most csak itt rendeződik meg tudommal... nem biztos. Volt olyan, hogy Szentkirályon voltunk egy ilyen s ott láttam, hogy kicsit több mindent bele vittek. Állatvásár is volt, kiállítás...”

A vásár megszervezését és háttér munkáját ugyanakkor helyi szervezetek, vagy kulcsszereplők feladatának tekintik. A vásár által is egy közös, lokális szimbolikus tér jöhetne létre.

3.2. Reklám, marketingstratégiai lehetőség

A célcsoporttal készített interjúkban a reklám- és marketingstratégiával kapcsolatos tényezők hiánya gyakran említésre kerültek. Egyhangúan szegényesnek találják a település reklámozását, az identitáselemek promoválását. Egy megfelelő, tudatos marketingfolyamat alkalmazását látnák szükségzerűnek. Ebben a folyamatban a helyi népesség integrálása elengedhetetlen, ezáltal is erősítve a településhez való pozitív lokális viszonyulás erősítését.

„Én úgy gondolom, hogy egy település, egy régió értékeinek a reklámozása..., a népszerűsítése az soha nem elégséges. Tehát minden egyes dolgot meg kell különböző formákban jelentetni, minden egyes lehetőségbe kell kapaszkodni. (...) Egy 'kászoni brandenek' a kialakítása például lehetőség lenne”. A megkérdezettek többször is utaltak más települések marketingstratégiáira, termékmegmutatási lehetőségeire, amelyek mintaként szolgálhatnak a kászoniak számára is.

3.3. Termékértékesítés mint térségi gazdaságfejlesztés

A helyben előállított termékek, termények, állatok értékesítésének problémája ugyanakkor átfogóbb és fajsúlyosabb fejlesztési kérdés, mint a vásárok megszervezése és a marketing tevékenység

bővítése. Ezt szemléltetni az alábbi narratíva-részlet is: „...van elég sok termény, tej sajt, hús, minden előállítódik itt Kászonban s kellene folytatni ezt a láncszemet, hogy a fogyasztói társadalmat is kicsit ide csalni (...) Ha nem jönnek újabb termékekkel, nem keresnek piacot, vagy legalább most gondolok itt az élő állat eladásra, hogy ha legalább egy közvetítőt ki tudnának bekkelni, tehát hogy kiszorítani, valakinek direktben adni el az állataikat, terményeiket, akkor jobb lehetne”. Az interjúkban nem körvonalazódnak konkrét gazdasági jellegű javaslatok, az ezzel kapcsolatos igények és elvárások azonban nagyon hangsúlyosak. Az interjúalanyok fontos helyi adottságnak és értéknek tekintik a családok gazdálkodási gyakorlatát, valamint a helyi termékeket. A termékértékesítés gondjának kezelése a térségi társadalom egészének működését pozitív irányba befolyásolná.

Összefoglalás

Tanulmányomban Kászon község kulcsszereplőivel készült interjúk, megfigyeléseim és tereptapasztalatok alapján mutattam be a térségi identitás-építési folyamatok feltárásával kapcsolatos kutatási eredményeket, valamint a helyi elitekkel készített interjúk anyagai alapján a térség előnyeit és hátrányait, illetve a helyi eliteknek a helyi fejlesztési lehetőségekhez viszonyulását. A kutatási eredmények a rurális települések minden bizonnyal jelentős csoportjára jellemző ambivalens helyzetet mutatják: egyfelől gazdag és sokszínű helyi értéktár, erős identitás-szerkezet van, másfelől pedig periférikus helyzet, stagnálás. A helyi elitek azonosulnak a helyi adottságokkal és értékekkel, fontosnak tartják azok fejlesztéspolitikai hasznosítását, meg is fogalmazzák a fejlesztési igényeket és elvárásokat. A településsel, térséggel azonosulás kiemelten fontos endogén kapacitás, azonban a fejlesztési igények és elvárások olyan formában fogalmazódnak meg, mintha a feladatok felvállalása és megoldása valamilyen külső szereplő feladata lenne. Jellemző nyelvhasználati forma például a feltételes mód használata (lehetne, változhatna stb.), a „kellene”, „jó lenne”, „fontos lenne” nyelvi formák használata, amelyek arra utalnak, hogy az elemzett térségben az adottságok, az igények és a konkrét cselekvési programok összekapcsolódása problematikus. Az elemzési eredmények azt jelzik, hogy a gazdag helyi értéktár önmagában nem jelent garanciát olyan léptékű fejlesztési programok beindítására, amelyek a rurális térséget vagy települést új működési pályára helyezik, és az

ilyen változáshoz a helyi elitek jelenléte, vagy a térséggel, településsel való azonosulása sem elegendő. További, elsősorban közösségfejlesztési jellegű vizsgálatokat igényelne annak feltárása, hogy milyen jellegű kezdeményezések, szakértői közreműködések révén lehetne továbblépni ebben a helyzetben.

Felhasznált szakirodalom

- Almstedt, Åsa – Brouder, Patrick – Karlsson, Svante – Lundmark, Linda. J. T. 2014 Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside*, (4) 297-306.
- András Ignác 2009 *Temetőjük a nagyvilág*. Verbum Kiadó, Kolozsvár.
- Biró A. Zoltán 2006a *Vidéki Térség: illúzió vagy esély?* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Biró A. Zoltán 2019a Helyi fejlesztés – térségi érdekek. Szempontok a helyi fejlesztés székelyföldi gyakorlatának újrapozicionálásához. In Biró A. Zoltán – Laczkó-Albert Elemér – Sárosi-Blága Ágnes szerk. *Beruházás és/vagy közösségépítés. A helyi fejlesztés mintázatai Gyergyóremetén*. Gyergyóremete helyi önkormányzata, F&F International, 11-36.
- Biró A. Zoltán 2019b Székelyföld – társadalomtudományi megközelítések. *Metszetek*, (8) 2:3-16.
- Biró A. Zoltán – Bálint Blanka 2005 Térségi identitások: értelmezési szempontok, elemzési lehetőségek. In Bakó Boglárka – Szoatak Szilvia szerk. *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 16-19.
- Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Székely Kinga Katalin – Silló Ágota 2019a Helyi elitek szerepe a helyi fejlesztésben (2017). In Bodó Julianna szerk. *Vidék és társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda, 167-192.
- Biró A. Zoltán – Gergely Orsolya – Székely Kinga Katalin – Biró Z. Zoltán 2019b Település – Érték – Versenyképesség. Lokális identitás és turisztikai versenyképesség összefüggései a székelyföldi térségben (2012). In Bodó Julianna szerk. *Vidék és társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda, 73-103.
- Biró A. Zoltán – Krézsek Erika – Osváth-Berényi Hajnal – Aczél Zsuzsa – Biró Z. Zoltán 2019c Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség (2011). In Bodó Julianna szerk. *Vidék és társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda, 39-72.
- Biró Z. Zoltán 2006b A vidékfejlesztés alapjai. In Csák László szerk. *RÉGIÓ-VIDÉK-FEJLESZTÉS*. Regionális Képzési Központ.
- Bodó Julianna – Biró A. Zoltán 2011 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In Bodó Julianna szerk. *Kultúra – Térség – Szaktanácsadás*. Altus Kiadó, Csíkszereda.
- Corbin, Juliet – Strauss, Anselm 2015 *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). Los Angeles, SAGE. <https://goo.gl/4jJLEb>
- Gazda Enikő – Roediger Lajos 2012 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- OECD 2006 *The new rural paradigm: Policies and governance*. Paris, OECD publications.
- Ploeg, J. D. Van Der – Douve, Jan – Sergio, Schneider – Jingzhong, Ye 2015 Rural Development: Actors and Practices. *Research in Rural Sociology and Development*, 22:17-30.
- Ploeg, J. D. Van Der – Renting, Henk 2000 Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Social Ruralis*, 40 (4):529-543.
- Ray, Christopher 1996 *Local Rural Development in the Western Isles, Skye and Lochalsh*. Unpublished PhD thesis, University of Wales, Aberystwyth.
- Sárosi-Blága Ágnes 2016 Rurális elitek fejlesztésekhez való viszonyulása egy székelyföldi térségben. *Pro Scientia Ruralis*, (1) 4:171-179.
- Sárosi-Blága Ágnes 2018 Együtt, vagy külön? A településközi együttműködésekéről szóló diskurzusok elemzése egy kistérség példáján. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2:61-74.
- Sárosi-Blága Ágnes 2019a A rurális elit téralapú identitásszerkezetének elemzése egy székelyföldi térségben. *Metszetek*, (8) 2:32-49.
- Sárosi-Blága Ágnes 2019b *Lokális identitás és vidékfejlesztés a székelyföldi Felcsik kistérségben*. Doktori (Phd) értekezés. Debreceni Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program.

Szász Mária-Magdolna 2018 Lokális identitás-
építési folyamatok Kászonban 1990 után. *Pro
Scientia Ruralis*, 3. (3–4):58-73.

Szász Mária-Magdolna 2019 A rurális elitok loka-
litáshoz való viszonyulása. In Bodó Julianna
szerk. *Térség és tudomány*. T3 Kiadó, Sepsis-
szentgyörgy, 166-180.

Vincze Mária 2002 *Vidéki helyzetelemzés, Ká-
szoni esettanulmány*. Hargita Kiadóhivatal,
Csíkszereda.

Woods, Michael 2007 Engaging the global
countryside: globalization, hybridity and the
reconstitution of rural place. *Progress in Hu-
man Geography*, 31:485-507.

Bezsenyi Tamás

„INKÁBB KAPJON FÉNYT, AMIRE RÁTALÁLSZ”

A Ferenc- valamint Józsefvárosban szocializációval párhuzamosan folytatott prostitúciós kutatás

[DOI 10.35402/kek.2022.3.2](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.2)

Absztrakt

A rendszerváltás utáni Budapesten, sajátos dél-pesti közegből mutatja be a szerző saját te-reptapasztalatait. A ferenc-, valamint józsefvárosi közterületeken zajló utcai prostitúció mindennap-sága jelen szövegben inkább apropó, közismert tény, amelynek a hosszú évekig tartó tudományos igényű feldolgozására tett kósza, eredménytelen, de időszakosan sikeres kísérletek problematikája a téma. A tanulmány a korabeli nyilvánosságban felülreprezentált Rákóczi tér helyett Budapest más emblematikus, egyben sztereotípiákkal sújtott köz-területeit és azok közvetlen környezetét vizsgálja az utcai prostituáltak szemszögéből. A kutató saját magára vonatkozó módszertani szempontjai lehetővé tették, hogy a mindennapi fenyegetettségben élő prostituáltak olyan univerzumát tárhassuk fel, ami-be való betekintés önmagukban is morális felelőségi és szakmai hitelességi kérdéseket eredményeztek. A ferenc-, illetve józsefvárosi mikrokozmoszban működő informális hálózatok (prostituáltak, stricik, betörők és ingatlankezelők) egy több évig tartó antropológiai terepmunka során nem feltétlenül a rendszerváltásnak köszönhetően változtak meg, mint inkább a szerző kutatói pozíciójának megvál-tozása, reménybeli fejlődése okán.

Abstract

It's focuses on the author's own field experiences of prostitution, after the regime change, from a specific viewpoint of Southern part of Budapest. The everyday problematics of street prostitution in the public areas of IX. and VIII. districts are much more seems as a well-known fact, because the main topic of the text is the problem how can we successfully approach to street prostitution with scientific means. Instead of highlighting Rákóczi square, which was overrepresented in the public of that time, we examines other emblematic public areas of Budapest, which served as main aeras at the same time from the perspective of street prostitutes. The researcher's own methodological aspects

made it possible to explore a unique universe of prostitutes who live under daily threat, insight into which in itself resulted in questions of moral responsibility and professional credibility. The informal networks operating in the IX. and VIII. district microcosmos (prostitutes, pimps, burglars, and property managers) during an anthropological fieldwork lasting several years did not necessarily change due to the regime change, but rather because of the change in the author's position as a researcher and the hopeful development.

Tizenkét éve interjúzom prostituáltakkal, azon-ban már korábban kapcsolatba kerültem elsősor-ban a József- illetve a Ferencváros területén élő, főleg utcai prostitúcióval. Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogyan változik a hallgatás illetve a szégyen egy adott közegben, jelen esetben a prostituáltakkal több éves interjúkészítési gyakorlat során. Hipotézisem szerint a hallgatás transzformálódhat fecsegő beszélgetéssé, ami esetén a megküzdési stratégiákat igénylő traumatikus em-lékek áthelyeződnek más személyekről, vagy más típusú eseményekről szóló narratívákba. A hallga-tás dekonstruálásához viszont az interjúalany illetve köztem, a kérdező közötti párbeszéd dinamikájának bemutatásával kívánok eljutni. A tapasztalataim azt mutatják, hogy létezik beszéddel terhes hallgatás is, ami egy némaságba burkolózó személlyel szemben sokkal többről vonja el a figyelmet. Egy tematikus interjúkészítési gyakorlat alkalmas lehet arra, hogy a beszélgetőtársakká váló interjúalanyokat illetve az e viszonyok fenntartását igazoló különböző kutatási kérdéseket, megközelítésmódokat megvizsgáljuk.

Nem kívánok szisztematikusan kitérni a buda-pesti prostitúcióval kapcsolatos kutatások eredmé-nyeire (Tamási 2015), ehelyett a kutatási terüle-temhez fűződő viszonyomra fókuszálok, valamint a korábban megtapasztalt közeghez és az interjú helyzetekhez kapcsolatos viszonyrendszerekre ref-lektálok. A következőkben a kutatói pozícióm részletes bemutatásával kezdem. Minden kutatási kérdésem magában hordozta a hallgatást, illetve a szégyent mint reakciót a témák szempontjából

releváns kérdésekre. Tereptapasztalataimat részletelesen kibontom: miről hallgattak az interjúalanyok, valamint az általuk adott válaszok miként járultak hozzá a megváltozó kutatói helyzetem miatti más típusú kérdések érvényes feltevéséhez. Bennem a kutatás során különböző indokokból megjelenő szégyen átalakulását is kibontom, azt a folyamatot a prostituáltakkal folytatott beszélgetések során, amelynek köszönhetően a reflektálatlan mindennapi tevékenységtől a traumatizált emlékekig húzódó skálán szóra próbáltam bírni azt a világot, amit titkolni próbálnak. Emögött mindenekelőtt az áll, hogy a kutatói helyzetemmel párhuzamosan a kutatási kérdéseim is változtak.

A több mint egy évtizede tartó interjú gyakorlatom során többször megváltozó kutatói helyzetem átalakulása három részre bontható, amely felfedi a szégyen, illetve a hallgatás kölcsönös, a társadalmi státuszkülönbségből fakadó dinamikáját, „vándorlását”. A különféle kutatói helyzetek bemutatásával, illetve egymásra olvasásával próbálok feltárni, mit hallgattak el, illetve én mit hallgattam el a beszélgetőtársaim elől. A kutatási témáim implicit módon hordoztak magukban olyan elemeket, amelyek kiváltották a szégyen érzetét, illetve a hallgatást is az interjúalanyokból. Ezek bemutatására építve az összegzést azzal zárom le, hogy mint kutató miként váltam a saját terepem foglyává, aminek köszönhetően a kutatás szakmai megalapozottságával kapcsolatos szégyenérzet lassan átalakult egyfajta morális felelősséggé, ami már nem a kutatás szakmai eredményeiről, a terepen élők fogalomhasználatából kibontakozó értelmezés, hanem az interjúalannyal szembeni lojalitásról és etikai dilemmákról szól.

Egyértelmű, hogy az interjúk megkezdésekor is jelen volt részemről a szégyen érzete, amit jól példáz egy általam évek óta ismert utcai prostituálttal készített interjú. Melindával azonos általános iskolában tanultunk, ahol egymást követően két felsőbb osztályba járó, több bukás miatt továbbra is az iskolában tanuló fiú volt a barátja. Az egyik több éves kapcsolatot követő szakítás után alig egy hónap múlva már egy másik, akkor a Golgota térhez kötődő fiú volt Melinda „kajak embere”. A felsőbb osztályokba járó fiúk erős befolyására, a kortárs csoportnyomásra, amelyekre rákérdeztem, alapvetően belekódolták a szégyen megjelenését az interjú helyzetbe, amire ő rá is mutatott: „*Valahányszor, ha úgy van, amikor egyszerűen nem vagyok kéznél, azzal mindig csak a balhét húzom magamra*”. Az idézet éppen azért ábrázolja plasztikus módon a függőséget az ő ellenőrzését, látszólagos védelmét

is ellátó futtatóval szemben, mert az interjúkészítés során férfiként aligha kérdezhettem rá nyíltan a maskulinitáshoz fűződő viszonyára. Ugyanakkor a választ mintegy megelőlegezve a meginterjúvott személy hosszú évek óta tartó kábítószer-használatából indultam ki, amikor a beszélgetés során úgy értettem a fentebb idézett mondatát, hogy: „*Valahányszor, ha úgy van, amikor egyszerűen nem vagyok*” észnél, „*azzal mindig csak a balhét húzom magamra*”. A félrehallást önkritikus módon úgy értelmeztem, mint saját kutatási pozíciómban immanensen is meglévő heteronormatív beállítódást (Hawkesworth 1997:649-685), amiben a férfi-dominanciával szembeni megküzdést, illetve a kábítószer-használat révén megmutatkozó menekülési utakat alapvetően női magatartásmintaként interpretálhattam. Így reflektálatlanul felnagyítottam az interjúalany deviációkban gazdag, vagy még inkább deviáns magatartást mutató személyiségjegyeit. Frissen beiratkozott egyetemistaként készített interjúk során ugyan egyáltalán nem vallottam a XIX. században oly népszerű hisztérikus női karakterrajzok valóságosságát (Briggs 2000:246-273), félrehallásomat utólag végiggondolva a korábbi személyes tapasztalataimnak köszönhettem, amiket szocializáció során áthatott a deviáns magatartásmintákhoz (valamint bűnelkövetéshez) való személyes kapcsolat. Ez volt első alkalom a terepen, amikor szégyent éreztem, azonban a kutatás elején ez szoros összefüggésben állt a kutatás szakmai céljainak megfeleléssel, vagyis a minél mélyrehatóbb, a terepen élők fogalomhasználatát, életkörülményeinek sajátosságait felhasználó, abból kibontakozó értelmezéssel. A kutatás érvényességét éppen az veszélyeztette, amikor férfi-központú prekonceptióim, illetve a továbbtanulásom révén a „kerületi utcázásból”, a helyi viszonyokból való kitörés lehetőségeit illuzórikusnak véltem mások esetében. A kutatás kezdetén a félrehallásaim, illetve ezt esetlegesen befolyásoló prekonceptióim miatt a szégyen sokkal inkább a kutatás elvárt céljától való eltérésnek szólt, azaz a terep előzetes ismeretéből, a „bent levésből” kibontakozó sajátos véleményem miatt szégyenkeztem. Jelenlegi kutatói helyzetemben viszont a beszélgetőpartnereimmel való kapcsolat morális dilemmáit érinti a szégyen, ami az életükben játszott szerephez kapcsolódó felelősség miatt érhető tetten bennem, mint kutatóban.

„Nem szarok be téled, sok zsarú jár hozzám”

Kutatói helyzetek

Az interjúkészítési módszereimet alapvetően meghatározták a kutatási területtel való gyerekkori szoros és rendkívül személyes kapcsolataim. Általános iskolás tanulóként kerültem kapcsolatba először prostituáltakkal, ami alkalmat adott arra, hogy a 2000-es évek közepén gimnazistaként készítsem el az első interjúmat főként utcai prostituáltakkal. A kutatás apropóját az adta, hogy a Ferencváros illetve a Józsefváros rehabilitációjának megindulásával a kerületek jellegzetes lakóépületeit lebontották, az új házakban pedig már friss beköltözők révén az utcaképpel együtt a lakosság is elkezdett megváltozni. Ebben az időszakban félig-strukturált interjúkat készítettem a több éve, vagy évtizedek óta itt élő prostituáltakkal. Az interjúvázat strukturáltságát éppen az tette lehetővé, hogy a Ferencvárossal kapcsolatban több helytörténeti monográfiát (Xantus 1959; Horácsi 2002; Pilinyi 1998) is ismertem, ami meghatározta a kérdéseim egy részét, habár Józsefvárosról éppen az interjúkészítések során jelent meg egy a kerület történetéről szóló kötet (Pilinyi 2006). A kerületek történetének a 1960-as évektől az 1990-es évekig tartó időszakát kívántam alaposabban feltérképezni, elsősorban az utcai prostituáltak szemszögéből. A kutatáshoz szükséges bizalmi alap a gyerekkori személyes tapasztalataim, különösen az utcai és lakásokban dolgozó, elsősorban női prostituáltakkal való baráti kapcsolataim voltak. Ebben az időszakban saját kutatói szerepem egy lokálpatrióta gyerek kíváncsiságára emlékeztetett, értsd a kerület rejtett zugaira, a térhasználat nem evidens formáira (Tuan 1979:387-391) fókuszálni a kutatásban. Ebben az időszakban az oral history-ra nem csupán mint az írott dokumentáció kiegészítő forráslehetőségére tekintettem, hanem egy sajátos módszerként használtam (Udvarnoky 2007:28-29): míg a helytörténeti munkák önmagukban a terekhez kapcsolódó, konvencionálisnak minősülő történeti ismereteket szolgáltatták, én egy speciális társadalmi csoport sajátos térhasználatát (Hall 1966) kívántam feltérképezni.

Második kutatói helyzetem 2009-től indult, amikor már egyetemistaként történelem illetve kriminológia szakosként egyre hangsúlyosabban foglalkoztam a szervezett bűnözés történetével, illetve a szervezett bűnözés budapesti megjelenési formáival. Rendőrtisztekkel készült szakértői interjúk során vált egyértelművé számomra, hogy a

szervezett bűnözés sikeres felderítésének egyik „mérési faktora a női együttműködők száma”. Az eufemisztikus megfogalmazás mögött az rejtőzik, hogy a hatóságok számára az informátorként alkalmazott prostituáltak fontos információforrásoknak bizonyulnak a szervezett bűnözés elleni felderítő munkában. Ennek a felismerésnek köszönhetően hólabda módszerrel, vagyis az elérhető alanyok elvét (Kapitány 2010:752) alkalmazva, baráti kapcsolatokon keresztül ismert prostituáltaktól kértem tanácsot, hogy kikkel lehetne interjúkat készíteni. A korábbi interjúkészítési módszereim egyre jobban közelítettek a teljesen strukturált interjúkészítéshez, amelynek kudarcos alkalmazása vezetett át a vizuális etnográfán keresztül a narratív életútinterjúig (Rosenthal 1993). A módszertan megváltozása átalakította a kutatási kérdéseimet is, hiszen az utóbbi technika alkalmazása idején már a Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Karán dolgoztam megbízott oktatóként. Ebben a harmadik kutatói helyzetben kiemelt jelentőségű volt a rendőrséghez fűződő kapcsolat. A munkatársaim többsége hivatásos rendőrtiszt, akik közül többen támogatták rendőrtisztté válásomat. A prostituáltakkal folytatott kutatás ironikus fordulatának tekinthető, hogy a prostitúció iránti – szinte már kultúrantropológiai – érdeklődés (Szokolszky 2006:93-94) a részemről, illetve a narratív életutak bemutatása éppen akkor vált meghatározóvá számomra, mikor a magyar rendőrség állományához közel kerültem, majd rendőrtisztté váltam.

A második kutatói helyzetemben, még egyetemistaként a szervezett bűnözés iránti érdeklődés volt az elsődleges, de egyre meghatározóbbá váltak a luxushotelekben, bárókban illetve magánlakásokban dolgozókkal készült interjúk, akiket korábbi prostituált beszélgetőpartnereimen keresztül ismertem meg. A kutatásban a prostituáltakat szakértőnek tekintettem, így vált egyre fontosabbá a strukturált kérdéssor kialakítása, amelyre válaszokat kívántam kapni (Meuser – Nagel 2009:17-21). A szervezett bűnözést kutató egyetemista kutatói helyzet viszont lassan átalakult prostituáltak mindennapi élethelyzeteire, kiszolgáltatottságuk illetve karrierépítési törekvéseik megértésére fókuszált attitűddé, amit elősegített az egyik beszélgetőtársammal rendkívül személyessé váló kapcsolat. A szervezett bűnözés iránt érdeklődő egyetemi hallgató szerepéből a vizuális etnográfia sajátos módszertannal való felhasználásával léptem át a prostituáltak életút-narratíváinak megértéséhez. A függőségi viszonyok értelmezése már nem pusztán a szervezett

bűnözésben érintett, alapvetően férfi személyes-sze-
relmi, illetve futtatásra koncentráló kapcsolatok
szintjén jelent meg, hanem a narratív életútinterjúk
készítésekor bekerültem a baráti illetve családi te-
rekbe is. Ismeretelméleti szempontból a szervezett
bűnözéssel foglalkozó kutató szerepében az inter-
júalanyok által adott információk összevetése más
forrásokkal (rendőrökkel készült interjúk, bűnügyi
akták elemzése, újságcikkek) alapján úgy fogalmaz-
hatunk, hogy be lehet határolni valóságértékét az
adatoknak. A rendőrségnél dolgozó kutató szere-
pében az interjúalanyok inkább beszélgetőpartne-
rekké váltak, akik betekintést engedtek életterükbe,
következésképpen az általuk elmondottak alapvető-
en inkompenzurábilisak voltak, vagyis nem az volt
a cél, hogy a különböző személyek által megfogal-
mazott információk összevethetőek, „ellenőrizhető-
ek” legyenek egymással, hanem analitikus módon
a divergáló prostituált élethelyzeteket kívántam raj-
tuk keresztül detektálni.

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Rendészet-
tudományi Karán dolgozni a beszélgetőpartnere-
im szemében egyértelműen azt jelentette, hogy én
magam is rendőrtiszt vagyok, noha 2014-től 2016-
ig civilként dolgoztam az intézményben. Előzetes
feltevésem szerint jövődöbéli rendőrtisztek egyik
képzőjének lenni úgy hat majd, mintha a hétköz-
napokban vagy médiában megismert rendőri tevé-
kenység problémáinak támogatója, elősegítője len-
nék. Az Üllői úton magánlakásban dolgozó Kriszta
viszont meglepetésemre úgy torkolt le: „*Nem szarok
be téled, sok zsaru jár hozzám*”. Egy későbbi talál-
kozásunkkor derült ki számomra, hogy ő ezt a beje-
lentésemet fennhézásnak gondolta, miközben én
védekezési alapállásból közöltem vele. Éppen emi-
att a mai napig visszatérő kérdés a számomra, hogy
az interjúkészítés melyik pontján osszam meg az in-
terjúalanyokkal ezt a mindennapjaimat rendkívüli
módon meghatározó információt, hiszen nyilván-
valóvá vált számomra, hogy ennek időzítése illetve
elhallgatása nagyon eltérő következményekkel jár,
pontosabban a velem kapcsolatos megismerési le-
hetőségeket nagyon erősen determinálom.

„*Té most dugni akarsz?*”

I. Lokálpatrióta gimnazista

Gimnazistaként azért volt könnyű (vagy még
inkább kézenfekvő) prostituáltakkal interjúzni,
mert az általam megtapasztalt, velem szemben

megmutakozó anyai figyelem számomra örömteli
jelenség volt. Az itt felnövő gyerekekkel szemben
én ugyanis sohasem voltam „kulcsos gyerek”, így
az utcai egyedüllét helyett prostituáltakkal tudtam
barátkozni. Egy ferencvárosi panellakásban nőtem
fel, ahol az utcában több lakásba törtek be rend-
szeresen, szüleim ezért nem adtak lakáskulcsot. Az
általános iskolám a Józsefvárosban, az Orczy-kert
mögött állt, ennek köszönhetően villamoson köz-
lekedtem. A diákigazolványban szereplő lakcím,
illetve egy lakáskulcs tökéletes feltételeket teremtet-
t volna egy esetleges betöréshez, így szüleim haza-
érkezéséig, általában este nyolcig vagy kilencig az
utcán tartózkodtam. A panelházunkkal szembeni
régibérbházban viszont több prostituált élt, akik-
nek már alsós tagozatos gyerekként feltűntem. A
hozzám hasonló korú, fiatalabb prostituáltak szülei
még a mai napig is itt élnek. Horváth(-Sajó) Teri
volt az első, aki többször látott engem, amikor
elindult „*rodázni*” (az idősebb prostituáltak által
használt fogalom az utcai prostitúcióra) délután
négy és öt között. Egy ilyen alkalommal szólított
meg először. Baráti viszonyba kerültünk, más utcai
prostituáltaknak is bemutatott. Ennek köszönhe-
tően, amikor 2005 őszén a középiskola harmadik
osztályos tanulójaként szisztematikusan interjú-
kat készítettem prostituáltakkal, az interjúalanyok
részéről nem merült fel problémaként a bizalom
(vö. Siegel 2008:21-29). A személyes kapcsolatokat
részben megváltoztatta az a tény, hogy 2000-ben
hat osztályos gimnáziumba kerültem, amit édes-
anyám erőltetett, hogy a kerületi bandázásokból
kiszakítsom. Egy erzsébetvárosi gimnáziumba való
bekerülésemmel az intenzív kapcsolat meglazult,
ami több általános iskolai barátomból, valamint a
helyben élőkből is értetlenséget váltott ki. A velem
szembeni bizalmatlanságot ugyanakkor jelentősen
csökkentette, hogy a gimnáziumból a tantestület
kollektív megszégyenítésének indokával eltanácsol-
tak Budapest összes gimnáziumából.

A korábbi évekből származó ismeretségek gy-
akran inkább beszélgetőpartnereknek számítottak.
Elsődleges céloom a lakóhelyem környékének a be-
mutatása volt, mivel a 2000-es évek eleje-közepétől
megindult a Ferencvárosban a dzsentrifikáció, amely
jelentős lakosságcserevel járt (Tomay 2008:17-20).
Kutatásom alapvető hipotézise az volt, hogy az
építési területek elterjedése, az átmenetinek szánt
építkezési időszakok állandóvá válása, a lakosság
megváltozása, illetve az építkezések miatt megnöve-
kedő itt tartózkodó munkavállalók száma egyszerre
teremt egy sajátos helyzetet, aminek köszönhetően

a térhasználat is jelentősen változik. Megközelítésem alapját Edward T. Hall (1987) *Rejtett dimenziók* című munkája adta, aki elsősorban amerikai példák alapján azt vizsgálta, hogy a különböző etnikai illetőleg kulturális háttérrel rendelkező csoportok milyen „rejtett” sajátosságok mentén viselkednek a térben, valamint ennek a jelentőségét próbálta bizonyítani konkrét társadalmi csoportok, kisebbségi kultúrák esetében (Hall 1987:11-45). A proxémika, vagyis a bizalmas formájú, vagy intim távolság-értelmezés felhasználását ebben a kutatásban éppen az indokolta, hogy a ferenc- illetve józsefvárosi kerületek különböző tereiben a prostituáltak eltérő távolságkezelési gyakorlatot tanúsítottak. Az Üllői úton rendszeres volt az úgynevezett nyilvános távolság, ami alapvetően több méterről történő beszélgetést jelentett, míg a Népliget belső útjain már a kapcsolatfelvétel elején az egy méteren belüli személyes távolság az esetleges kuncsafttal gyakorinak számított. Érdeklődésemet az inspirálta, hogy az utcai prostituáltakkal kölcsönösen „használtuk” egymást. Míg én eltitkoltam előlük, hogy apám rendőrtiszt, addig ők nekem a futtatójukat mutatták be családi barátként, jellemzően nagybácsiként. Általános iskolásként a prostituáltakkal való időtöltés egy másik világba való betekintést jelentett, ahol az átlagos nap délután vagy kora délután kezdődött, az utcai jelenlét pedig megközelítőleg délután öt órától maximum hajnalig tartott ki. Iskolás gyerekként nem csupán a délutáni időszakba való betekintés számított újszerű tapasztalatnak, hanem annak a felismerése, hogy a velem egy közegben élők teljesen más életritmusban dolgoztak, ugyanazon napszakok számunkra teljesen eltérő lehetőségeket rejtett magában. A prostituáltak pedig, elsősorban Teri illetve Ildikó, az utcai jelenlétüket tudták védeni a hatóságok előtt, mivel engem fiukként, rokonukként mutattak be, akivel valójában sétálnak vagy éppen a játszótérre tartanak. A kölcsönös hasznosság teremtette meg a baráti kapcsolatokat, amely bizalmi alapot szolgáltatott a gimnazistaként készített interjúimhoz. Az interperszonális távolságok különböző terekhez kapcsolódó formái miatt arra koncentráltam, hogy a prostituáltak kuncsaftjaikkal milyen helyeken találkoznak, illetve autós vendégek esetén mely helyek látogatására veszik rá a kuncsaftokat. A dzsentifikáció indukálta átalakulás egyik emblematikus eleme volt, amikor a század elején, illetve a XX. század első felében épült lakóházak alsori pincéit a prostituáltaknak el kellett hagyniuk. A szocialista időszak második felétől a 2000-es évek elejéig a leromlott állapotú lakóházak utcaszintjén lévő kisebb ablakok, ajtók

szolgáltak lejáratként a házak pincéihez. Ezekben a helységekből a vakolathiány, a vizesedő, néhány esetben penészes falak közé ékelődtek kisebb szekrények és matracok. Kutatásom kezdetén kifejezett célt volt, hogy összeírjam azokat a lakó- vagy, lépcsőházakat, ahol ilyen tevékenység folyt. A beszélgetőpartnereim számára meghökkentőnek tűnt ez az érdeklődés, hiszen a megjegyzéseik szerint: „*még a zsaruknak sincs ennyi ideje, mint neked... úgy megremítesz, hogy mi a szar lesz ebből, tán még adózni is fogunk, ha így kideríted*”. Teri hozzám intézett kiszólása alátámasztja, hogy a rájuk mint prostituáltakra vonatkozó információk feltárásától (egyértelműen a túlzott időbefektetés miatt) nem fél, viszont az én aprólékos figyelmem célszerűségét még ironikus viccelődése ellenére is csak úgy tudja racionális keretbe ágyazni, ha ebből pénzügyi haszna lenne nekem vagy valaki másnak.

A kuncsaftokkal alkalmazott bizalmi távolságok mérhetővé tétele, illetve a szexuális aktusokra használt helyszínek szisztematikus összegyűjtése problematikus volt az interjúkészítések során. A Hall által elemzett interperszonális távolságok típusainak a prostituáltaknál való megjelenése kettős következménnyel járt. Az általános iskolai időszakból ismert prostituáltak, akiket inkább beszélgetőpartnereként neveztek meg, úgy reagáltak, hogy visszakerdeztek. „*Te most dugni akarsz? Mert ha igen, akkor ne gyere ilyen fal dumával*”. Az értetlenkedésem, illetve a kutatási céltól részletes kifejtése először haragot váltott ki Teriből, mivel „*amikor ilyeneket beszélsz, egyik ámulatból esem a másikba. Hát én a dolgomat végzem, te meg itten perverzkedel azon, amin csak túl kell lenni*”. A téma fontosságára hivatkozó válaszaim, illetve további kérdéseim váltották ki először belőlem a szégyen érzetét, mivel kérdezősködés helyett szerinte emlékezni kellett volna azokra „fogasokra” és fortélyokra, amik a szemem előtt zajlottak az utcán. A velem megközelítőleg egykorú prostituáltak, akik többségében más, főként ferencvárosi általános iskolákba jártak, teljesen másként reagáltak. Többen büszkén mesélték, hogy milyen „*dumákat*” használnak a potenciális kuncsaftok becserkéséséhez. A velük folytatott interjúkból kiderült, gyakrabban hajoltak be kocsik ablakain, illetve rendszeresen bizalmas közelséggel indították már magát a kapcsolatfelvételt is. Az idősebb beszélgetőpartnereim előszeretettel interpretálták úgy, hogy „*azért csinálják ennyire hülyén, mert még alig vitték ám be őket fogdára, ha majd ismerik az alsósorát a Hallerban, akkor hidd el, jobban játszanak majd*”. Az „*utcai vadászat*”, a potenciális kuncsaftok felszedése,

az attraktív válság mikéntje az idősebb prostituáltak számára kényelmetlen kérdésként jelentkezett, amit úgy interpretáltak, mint létező, de éppen a hatékony megvalósítása miatt nem publikus témát. A kérdéseknek köszönhetően megjelenő szégyen látszólag racionálisan indokolt, hiszen a sikeres prostitúció zálogát kívántam feltárni, ugyanakkor éppen ez az a cselekvés, amit meglátásom szerint ritkán beszéltek meg egymással, hiszen rendkívüli módon összefügg az adott személy, vagyis a beszélgetésben résztvevő vagy azt kezdeményező testi adottságaival, testképével illetőleg testhasználatával.

A velem megközelítőleg egykorú interjúalanyok viszont kifejezetten lubickoltak a kuncsaftokkal való kapcsolatfelvétel részletei és a bizalmi távolságok témájában. Habár náluk is erős ellenérzést váltott ki, hogy arról beszéljenek, a kuncsaftokat hova viszik. Inkább a homályban hagyott helyek alkalmasságát vonták kétségbe általánosságban. Az első alkalommal példának okáért, amikor egy, a lakóhelyemhez közeli általános iskolában tanult prostituálttal készítettem interjút, a helyválasztásra vonatkozó kérdéseknél folyton a rendőröket szidta. A rendőrök utcai jelenlétével kapcsolatos elkanyarodás után újra visszatértem a helyválasztásra, amire kifejtette, hogy az unokanővérétől sok történetet hallott arról, régebben mennyire könnyebb volt az utcán dolgozni. A szocialista kori múltra vonatkozó hallomásból szerzett információi után immár harmadjára tettem fel a kérdést a kuncsaftokkal látogatott helyekkel kapcsolatban. Felcattant, nekem szegezte a kérdés, vajon rendőr vagyok-e. A mosolygásomra továbbra is szúrósan nézett, majd megkérdezte, hogy pontosan ki is zsarú akkor a családomból. Erre éppen a kapcsolatfelvételnél rutinszerűen alkalmazott kategorikus tagadás (elhallgatás) után zavarba jöttem, mivel az interjú helyzetben saját erőszakos visszakanyarodásaim helyett a nő többletinformációinak lehetőségét latolgattam. Néma zavarom viszont nem indukált benne gyanút, inkább kifejtette, hogy a hallgatását éppen az indokolja, hogy: „*Nem akarom, hogy ott ólálkodjon bárki is, miért kell azt neked tudni, ha nem akarsz dugni. Ha majd perkálsz, akkor képbé kerülsz*”.

Az idősebb beszélgetőpartnereim viszont nyugodtan meséltek az általuk preferált helyekről. Az idősebb beszélgetőpartnereimtől, illetve a fiatalabb interjúalanyoktól is hiába kérdeztem, miért az Üllői út egy adott pontján állnak. A választ kivétel nélkül minden esetben elintézték azzal, hogy ott a helyük más prostituálttal való megegyezés alapján, illetve ott szokta meg a működését. Legtöbbször úgy

kezelték, mintha ez különösebb következményekkel nem járó részletkérdés lenne.

Csak egy, a Ferencvárosban több évtizede dolgozó rendőrrel készült interjú ébresztett rá, hogy a prostitúciós terület kiválasztásánál olyan szempontok meghatározóak, illetve rangsorolják a lányokat, amire prostituáltakkal való beszélgetések során nem derült fény. 2007–2008 folyamán a Ferencvárosi Rendőrkapitányságon dolgozó körzeti megbízottak (KMB) közül, S. Lajos törzsőrmestert több éjszakai szolgálatára kísérhettem el. A vele készült interjúban rámutatott, hogy a Thaly Kálmán utca, illetve az Üllői út sarka, szemben a következő utcákkal, a Lenhossék utcaival, sokkal előnyösebb helyszín, ami magasabb presztízt jelent az ugyanazon útszakaszon álló nők között. „*Itt a Klinikák megálónál van egy lámpás zebra, több kocsi, a Thaly meg kifelé egyirányú. Ezzel szemben a Lenhossék sarkán a bonctan van, meg egy elvont fiatalok zenés színpada, ráadásul az utca befelé egyirányú, szóval ha körözött a csaj, vagy csak szab sértésre lenne kerületi igény, akkor simán ráfordulsz a nőre a kocsival. A Thaly-nál viszont több is a potenciális kuncsaft, a nőt pedig elveszted, amíg visszakalélsz a Tűzoltó utcán keresztül*”. S. Lajos szemléletes példája világított rá, hogy a térhasználatnak azon aspektusait az interjú során az idősebb, illetve a fiatalabb prostituáltak is figyelmen kívül hagyják, amelyekre hatalmi szempontból nem volt ráhatásuk. Noha ezek a „megszokott helyek”, valójában meghatározott személyek számára használhatóak, így többek között determinálják egy-egy prostituálttal szembeni hatósági fellépés gyakoriságát.

„*Akkor még remegtem azért a kurva pénzért*”

II. Szervezett bűnözést kutató egyetemista

2010–11-ben a szervezett bűnözés iránti érdeklődésemet éppen az indította el, hogy egyre több futtatóval ismerkedtem meg. A fiatalabb prostituáltak az interjúk után beszéltek rólam a futtatóikkal, ketten közülük ennek köszönhetően meg is akartak ismerni. Ezek strukturálatlan beszélgetéseknek indultak, amik később úgynevezett nyitott interjúkká váltak (Siegel 2008:24–28). A beszélgetések során többször felmerült a metaforikus szóhasználat fontossága. Ezt elsősorban a férfi interjúalanyaim részesítették előnyben, noha a szakirodalom éppen a kutató számára adott lehetőségként tárgyalja, hiszen így az adott kutatási témát a metaforákkal új

megvilágításba lehet helyezni. A terepen tapasztalt dilemmák között más, addig háttérben lévő összefüggések jelenhetnek meg (McGuire 2001:44).

A futtatók részéről ez a fajta válaszadási gyakorlat megteremtette a lehetőséget, hogy saját helyzetüket a prostituáltakért való folyamatos felelősség vállalására hegyezzék ki, amit szinte feloldhatatlan feszültségként jelenítettek meg egyfelől a területtel, bárokkal rendelkező maffiózó, másfelől a részeg, kábítószeres vagy kiszámíthatatlan vendég miatt. A futtatók kettős szorításában létező, csupán megélni próbáló, de folyton ellehetetlenülő vállalkozóként állították be magukat.

Ugyanakkor az általuk alkalmazott testi és pszichikai erőszakra való rákérdezésre visszatérő motívum volt, hogy a „benzin ne váljon darabossá”. A kerülő, metaforikus szóhasználattal éppen azt jelezték felém, hogy az interjúk sokkal több haszonnal kecsegtetnek, ha nem akasztom meg a narratíváikat, miközben a mesélő szerepet megtartva könnyebben kontrollálták a beszédhelyzetet.

A futtatókkal való nyitott beszélgetésekből csak említésszerűen felmerülő, szinte titkosnak számító, „fajsúlyosabb” bűnözőkre vonatkozó információkat visszaforgattam a prostituálttal készített interjúkba. A korábbi kutatási témámban segédkező, gyerekkoromból megismert beszélgetőtársaimat kértem meg, hogy kössenek össze tapasztalt prostituáltakkal, akik vagy külföldön éltek huzamosabb ideig, vagy Budapesten ismert bűnözői körökhöz tartozó szórakozóhelyeken dolgoztak. Eredeti elképzelésem szerint olyan strukturált interjúvázlatokat készítettem az adott interjúalany korábbi élettapasztalataihoz kapcsolódóan, amelyek – mint források – önállóan is alkalmasak a megjelentetésre. Az ezzel kapcsolatos tudományos diskurzus alapvetően etikai vonatkozásaival (Kovács 2011:3-20) szemben úgy véltem, hogy a valóságfeltáró ereje, igénye sokkal jelentősebb az ilyen típusú szövegeknek, mint magának a tudományos igényű értelmezésnek. Abban reménykedtem, hogy olyan egységes narratívát kapok, mint Csalog Zsolt (1976, 1981, 1989) szocialista időszakban készült interjúköteteiben. A szervezett bűnözés, mint jelenség az idősebb prostituáltakkal készült interjúkban elsősorban úgy jelent meg, mint a meggondolatlanságuk egyik meghatározó jele. Ebben az időszakban a kutatói helyzetem némiképp megváltozott, mivel az információk hasznosíthatósága érdekében lassan megszűntek az egyalkalmas interjúk és egyre inkább természetessé váltak a több alkalmas interjú helyszínei; sok esetben több hét is eltelt két

találkozó között. A strukturált interjúvázlatok valójában blokkokba szerveződtek, amelyek közé első ránézésre a kutatási téma szempontjából nem hasznosítható töltelék témák kerültek be. Kifejezetten jól működött az idősebb prostituáltak esetén a gyerekkorra, az adott esetben szakvégtetségre vonatkozó kérdések. Ebben a kutatói helyzetben a potenciális interjúalanyokhoz úgynevezett hólabda módszer (Kapitány 2010:752-754) alkalmazásával jutottam el. Az első kettős áttételen keresztül interjúalannyá váló, több mint két évtizede prostituált Sz. Márta elnevette magát, amikor a kutatásom témáját röviden vázoltam: „Van olyan, aki neked erre őszintén válaszol? Ha nem az E-t ismernéd, akkor azt se hinném el, amit kérdezel”. Márta visszakérdése egyrészt rámutat a még kettős áttétel ellenére is az interperszonális viszonyokból fakadó bizalomra, ugyanakkor arra az öntudatlan rácsodálkozásra, hogy igazából a szervezett bűnözésre vonatkozó adatok erősen összefüggnek az adott prostituált által átélt traumákkal. Hiába kérdeztem őket adott bűnözői csoporttal kapcsolatos információkról, hiszen a szórakozóhelyek például adott érdekkörhöz tartoztak. Az interjúalanyokat az adott hely irányításával, bűnözői körökben való népszerűségéről kérdeztem, azonban ők inkább saját rossz döntéseikről beszéltek helyette. Az adott szervezett bűnözői csoport tagjait, illetve tevékenységüket rendőrökkel készült interjúkból ismertem, azonban ezeknek az információknak a forrását nem árultam el prostituált interjúalanyaimnak, akik így bennfentesnek tartottak, akivel szemben – utólag úgy látom – az elesettségük, kábítószeres múltjuk szegényének kifejtése megengedett volt. Kicsivel több mint egy év kellett, hogy rájöjjenek arra: a korábbi szegyelet élet-helyzetük narratívává alakításával próbálták (egyébként eredményesen) elhallgatni az őket akkor sakkban tartó szervezett bűnözői csoportok működésének részleteit. Egy szegyenarratívát kaptam tehát a még húsbavágóbb témák elkerüléséért cserébe. A fentebb említett Sz. Márta éveket töltött el egy ismert night clubban, ahova elmondása szerint már kábítószerezőként került, de ott mégis képes volt saját korlátaira ráébredni, az addigi pénzhésgét levetkőzni: „Akkor még remegtem azért a kurva pénzért, semmi más nem számított”. A többi szervezett bűnözői körhöz kapcsolódó prostituálnál is visszatérő formula volt a pénz istenítése, ezt a fajta anyagiasságot a pénzszerzés iránti remegéssel, a minél komolyabb pénzösszegek feletti diszponálással kötötték össze. Ezen fajsúlyos bűnözők környezetéből való kikerülés után saját narratívájukban

a pénz, az anyagiak fontossága teljesen megváltozott. Sz. Márta ezt éppen egy bűneset elmesélésével adja vissza, hiszen: „*olyan borzasztó volt, hogy ott dolgozott, ahol én is kezdtem, mindegy hogy évekké később, de ugyanott a 7-esnél dolgozott. A faszi meg fogta azt agyonverte, és ez nem volt elég neki... hát rárakta a sínekre, hát szétvágta a vonat. Visszajárás bűnöző volt, akit el kellett volna hajtani, de hova, ha mindig ott vagy*”. A megtörtént bűneset Sz. Márta számára egyfajta szimbólummá vált, úgy ítélte meg, a karrierbűnözőkkel való kapcsolattartást egyrészt a félelem motiválja, ugyanakkor az éppen sikeres időszakában a bőséges fizetési szándék is elősegíti az ilyen kapcsolatokat. A Nyírvasvári származású úti menti prostituált ügye az országos sajtóban nem jelent meg olyan részletességgel, ahogy a nagykanizsai kapcsolatainak keresztül a beszélgetőpartnerem számára rekonstruálni akarták. A történet sokkoló erejével, ezzel a beszéddel telezsúfolt hallgatásával került ki, hogy beszéljen a szervezett bűnözéshez fűződő viszonyáról. Az említett történetet követően nem tudtam visszaterelni az interjú helyzetét az eredetileg felállított strukturált interjúvázlatomhoz. Az emberlési ügy önmagában is magnetizálta a kutatói figyelmet, egy későbbi alkalommal jöttem rá, hogy valójában egy kettős sebet próbáltam számomra, mint kutató számára jól strukturálható kérdésekbe ágyazni. Ennek kibontásához a testi jeleit kellett észrevegynem, hogy a lelki vonatkozásai is kibonthatóak legyenek. Cathy Caruth traumaértelmezése rendkívül jó betekintést enged a helyzet megértésébe, ugyanis a *The Wound and the Voice* című tanulmányában a kettős sebet úgy értelmezi, hogy a testi sebek folyamatos hordásával szemben a lelki sérülések valójában egy eseményt hoznak létre (Caruth 1996:3-4), amikor megnyilvánulnak. Sz. Mártát véletlenül éppen öltözködés közben láttam meg, így a háta jobb szélén húzódó hosszú forradás adta számomra a kérdést. Részben a bizalmassá váló kapcsolatunk, részben ez előre nem sejthető öltözködésen való „rajtakapás” teremtette meg az alkalmat arra, hogy részletgazdagon beszámoljon egy afférről egy részeg vendéggel, akit ugyan erélyesen küldött el, de ez mégis a főnöke fülébe jutott, ezután pedig „engedetlen alkalmazotként” lett újrinterpretálva a helyzet, aminek köszönhetően szíjjal verték meg, aminek hegét a mai napig őrzi a testén. Sz. Márta az őt érő fizikai bántalmazást a korábbi interjú helyzetekben meglátásom szerint Anna Freud (1996:46-73) elemzésében szereplő elhárító mechanizmusok közül a passzív agresszió révén a nyírvasadi prostituált esetére helyezte át. Saját

traumatikus tapasztalásának értelmezése helyett más prostituált még tragikusabb helyzetét használta példaként, hogy az interjúkészítőben haragot vagy büntudatot ébreszthessen áttételesen az iránt a személy iránt, aki őt bántotta, viszont saját élményének megélését ennek köszönhetően tagadja.

„*Nem vagyunk itt biztonságban*”

III. A kultúrantropológiai érdeklődésű rendőr

Az ismert éjszakai szórakozóhely, a Halló Bár felrobbantásakor jelen lévő prostituált beszélgetőpartnerem idézte elő a kutatási témában, illetve a kutatómódszertanomban bekövetkező változásokat. Ennek a több évig tartó interjú helyzetnek köszönhetően a beszélgetőpartnerem, aki később barátnőmmé vált, képtelen volt beszélni a bárról, illetve az ott megforduló szervezett bűnözői körökhöz tartozó személyekről, éppen azok agresszív viselkedése miatt. H. Annával az első interjú helyzetem furcsaságát az adta, hogy este 10 órára hívott a lakásra, ahol a kuncaftokat fogadta, majd hajnali négyig beszélt hozzám. A monológját végül saját fáradtságom miatt kellett megszakítani, noha érezhetően szüksége volt arra, hogy növekvő depressziója, illetve újra kialakuló kábítószer-függősége miatt beszéljen hozzám. Anna minden szervezett bűnözésre vonatkozó kérdésemet úgy negligálta, hogy a saját jelenlegi tarthatatlannak vélt helyzetét részletezte azt véve alapul, hogy túl sok fajsúlyos bűnözővel volt komoly érzelmi vagy traumákkal terhes kapcsolata. Egy, a médiában is jól ismert szervezett bűnöző testvére volt a férje, akitől származó, nevelőszülőknél lévő két gyermekét csak havonta egyszer láthatja. A szervezett bűnözői körökhöz fűződő kapcsolatára vonatkozó kérdéseket viszont kivétel nélkül visszafordította, és a beszélgetést a saját depressziójára terelte. Szakadatlan panaszkodására hivatkozva próbáltam saját magamat megnyugtatni, amiért csak a harmadik alkalommal meséltem neki a rendőrséghez fűződő viszonyomról. Reakciójával inkább kinevetett, mondván: „*Volt nekem nemrég egy fiúm, veled majdnem egykorú. Elkapták droggal és még ül vagy öt évet. Rettenő fájdalommal tudott velem bánni, igazából a rendőrök tették helyre a magánéletem. Ha nem viszik el, szerintem kicsináljuk egymást*”. A rendőrséghez kapcsolódó pozícióm szarkasztikus értelmezésével teljesen átkeretezte a helyzetet, elemelte a hatósághoz fűződő félelmeket,

ezeket átfordította egy hatékonysági interpretációvá, amiben a rendőrök nem annyira tervszerű munkát végeznek, mint inkább végletesen és számukra ismeretlen módon drasztikusan befolyásolják emberek életét.

Ugyanakkor egy másik esetben, a Ribáry Kamilóhoz köthető Hotel Swingnél dolgozó prostituáltnak már az első találkozásunkról jeleztem a munkahelyemet. T. Zsófi kicsit felpaprikázta magát, főként azon, hogy én a rendőrök képzéséért vagyok felelős. Védekező mondataim hatására kiszakadt belőle egy hosszú monológ arról, hogy mit is nem vesznek észre a rendőrök, pedig a jelek egyértelműek. *„Budan volt egy ilyen, kis apróság volt, a nő nem adott jelzést, erre a tulajdonos az ágyeműtartóban találta meg. Bele volt habarodva az állatja a nőbe. Nekem is udvarolgtak, de némelyik olyan kellemetlen... én ezt szoktam mondani, hogy én mindegyikötöké vagyok, de egyikötöké se. Hát, hogy mondjam. Amikor éppen áll a farka, akkor valamilyen szinten oda van a lányért. De ha rohadtul egyedül van, akkor annyira kell neki, azt hiszi megveheti azt a nőt. Ez egy olyan egy ördögi kör, te... hogy az félelmetes... de ti semmit se tesztek ez ellen”*. T. Zsófi interpretációja abból indul ki, hogy az igazán veszélyesek az egyedülálló férfiak, akikkel szemben nem tudja megértetni saját helyzetét, amiben mindenkinek jut egy kevés, de csak az adott időtartamra fókuszált figyelem. Az idézet az első interjú alkalmam első felén játszódott le, de ennek kapcsán hiába vettem fel saját áldozattá válásának lehetőségét, nem kívánt róla beszélni, amivel implicit módon igazolta, hogy bántalmazotti szerepbe kényszerülhetett. Hónapokkal később egy agresszív vendége után terv szerint folytattuk volna a beszélgetést, de idegességében pár perccel a megbeszélte időpont előtt lemondta a találkozót. Ezt követően valamiféle furcsa szégyentől vezérelve ő hívott és adott időpontot a következő hónapban. A kezdeti sűrű elnézéseket követően kérdéseimre kiderült, hogy még a 2000-es évek elején egy vendégre ráhívta a rendőröket, akik végül a bártulajdonos iránti tiszteletükből nem jöttek be az épületbe. Az esetet követően pedig Ribáry egyértelművé tette Zsófi számára, hogy akkor is a védelemért felelős munkatársakat kell felhívnia baj esetén, még ha azok nem is reagálnak a telefonhívásra.

A második kutatói pozícióból a harmadikba történő átlépéshez éppen a H. Annával kialakuló elmélyülő kapcsolatunk hatása szükségeltetett, hogy egy sajátos vizuális etnográfiai kísérletet végzek el vele. Megnéztük együtt a *Londonból Brightonba* (*London to Brighton*) című filmet, amelyben egy

befolyásos személy az általa ismert futtatót azzal bízza meg, hogy szerezzen neki egy tizenéves kislányt. A tapasztalt prostituált, akinek a futató továbbadja a feladatot, teljesíti a kívánságot, mégis a gyerek sikoltozása miatt beront a férfi házának hálószobájába, ahol az idős kuncsaftot mellkason szúrja. A film alapvetően a menekülésüket követi nyomon meglehetősen naturalisztikus, részletekre fókuszáló jelenetekkel. A prostituált nőnél az anyai szeretet is megjelenik, amikor a gyerek étkezésének biztosítása érdekében hajt fel fizető vendégeket Brightonban. A befolyásos perverz férfi halála miatt a fia keresi fel a futtatót, egyértelművé teszi számára, hogy a nőt és a gyermeket meg kell találnia. A film végére időzített találkozó során a nők félelmükben sikoltoznak a befolyásos férfi fiának autójában, aki nemcsak elmondhatja velük apja perverz szokásait, de ráébreszti őket, hogy az idős férfi őt is drasztikus eszközökkel nevelte. A futtatóval és társával megásatott gödrökbe elsöre úgy tűnik, a nők kerülnek, majd kivégzi a perverz apját mindenben kiszolgáló futtatót illetve annak erőszakos társát. A nőt szabadon engedi, illetve pénzt ad számukra, mielőtt az erdőben magukra hagyná. A lányt a főszereplő prostituált elviszi a családjához, ő maga pedig visszatér a londoni utcalányok közé.

A film drasztikus képi világa, a szűk helységeken lefolytatott feszültséggel teli párbeszédnek nyomasztó hangulatot árasztanak. A film indító jelenetében a prostituált egy vasúti vécében rejti el a gyermeket, mielőtt közli vele, hogy: *„Nem vagyunk itt biztonságban”*. A történet végén szereplő csavar sokkolta H. Annát, aki a film után nem is szólt hozzám. Miután szótlannul lefűrdött, megkért, hogy vigyem el a Szarvas Gábor úton található egykori gyermekotthonba, ahol felnőtt. Nem erőltettem sem a filmről való beszélgetést, illetve egyéb kérdések feltevését sem. Később visszavittem a lakáshoz, csendesen elbúcsúzott, majd egy hónappal később találkoztunk, amikor a József Attila lakótelepen lévő lakáshoz közeli pizzériában, hosszasan mesélt két éjszakai szórakozóhelyen történő alkalmazásáról. Láthatóan élvezte, hogy számomra fontos információkat árul el az 1990-es évek éjszakai életéről. Többször izgatottan kérdezte tőlem, vajon mit gondolhatnak rólunk, esetleg a korkülönbség ellenére mégis egy párnak gondolnak-e minket. A felhangoltsága olyan mérvű volt, hogy részletekbe menő kérdéseimre az egykori alvilági érdekltségű szórakozóhely, a Pigalle brutálisan megölt tulajdonosáról is hosszan beszélt. Mikor a halálának a körülményeire tért ki, teljesen megdöbbentem

összintésén, valamint nyílt, szinte félelem nélküli beszédmódján. Igazán csak az interjút követően értettem meg, hogy tulajdonosról, illetve a szórákhoz helyhez kapcsolódó tartozásokról nem írhatnék anélkül, hogy ne veszélyeztessenem a beszélgetőpartneremet, a későbbi személyessé váló kapcsolatomat. Korábbi depressziós, a kutatási téma iránti elzárkózása, illetve a film hatására a felhangolt állapotban boldogságkereső beszámolója közötti szakadék természetesen veti fel a kérdést, hogy mennyiben vált terápiás jellegűvé a kutatás (Vajda 2006:123-136; Németh 2015:33). Sajnos éppen a később még személyesebbé váló kapcsolat alapján jól látható, hogy a kutatói szerepnek a kettősége, a témában való elmélyülés, ugyanakkor a beszélgetőpartnerektől elkülönülő társadalmi közeg és életmód határai elmosódnak egy, az enyémhez hasonló elhúzódo kutatásban, illetve időszakosan erősen összekapcsolódnak ezek a szempontok, így felvetik a kérdést, mit is jelent prostituáltnak lenni. Ha pedig ezt elfogadom, akkor alapvető álláspontként jelentkezik, hogy ne próbáljam őt „megmenteni”, a barátnőmmé váló korábbi beszélgetőpartnert. Az ezzel kapcsolatos vitában érvelése alátámasztására éppen az úgynevezett cigányvéreire hivatkozik, amelynek a dekonstrukcióját próbálom részben a harmadik kutatói szerepben megvalósítani.

A vizuális etnográfia a mai napig alapvetően a fényképek illetve egyéni rajzok felhasználása dominálja (Pink 2001:12-102), mivel a filmek általában a narratívájuk miatt egyértelműbb befolyásolást feltételeznek. A közös filmnézés példája azt mutatja, hogy érdemes lenne előre meghatározott szempontok szerint kiválasztott kis- illetve játékfilmeket is felhasználni a kutatásokban, mivel a beszélgetőpartnert, ha hajlandó végignézni a filmet, akkor sokkal változatosabb behatások érik, hiszen a mozgóképekben nem pusztán a befogadó értelmezése a hangsúlyos, szemben egy fénykép esetében. Jelen esetben komoly módszertani és kutatásetikai dilemma, hogy a beszélgető partnerem meglévő traumatizáltságára erősítettem-e rá, azt élesztetem-e újra. Meglátásom szerint éppen a gyerekkorába való beengedés, az egykori gyermekotthonhoz való visszatérés inkább a traumatikus élményekkel való megküzdést jelzi. A későbbiekben is éppen egy megélt abortusz tette nyilvánvalóvá, hogy a prostituáltakkal készült interjúmban felfigyeljek az effajta traumatikus élményekre, mint a gyerekekhez fűződő kapcsolat összefüggéseire.

„Inkább kapjon fényt, amire rátalálsz”

IV. Összegzés

A fenti szövegben azt mutattam be, hogy három kutatói helyzet alapvetően három különböző perspektívát nyitott meg előttem. A gyerekkori ismeretségeknek köszönhetően és lokálpatrióta gimnazistaként elnézték a beszélgető partnereim, hogy az idősebb nők számára kényelmetlen kérdéseket tesztek fel, illetve a fiatalabb interjúalanyokból pedig számukra veszélyt jelentő válaszokat próbálok kihúzni. A kutatási kérdéseim ebben a helyzetben azt tették lehetővé, hogy több szociografikus írást készítssek a kerületi prostituáltakról, amelyek később a community.eu elnevezésű közéleti honlapon jelentek meg, Kovács Éva szociológusnak illetve Artner Szilvia újságírónak köszönhetően, akik fontosnak vélték az ilyen szocialista kori szociográfiai hagyományok felélesztését (Tarr 1989).

A szervezett bűnözéssel foglalkozó egyetemista szerepében egyértelműen traumatikus élményeket vizsgáltam, nagyon sarkosnak és lekerékítettnek tűnő strukturált kérdéssorral kezdtem, amely teljesen alkalmazhatatlannak bizonyult. A több üléses interjúk, a szabad folyású, részben strukturálatlaná váló beszédhelyzetek teremtették meg a lehetőséget arra, hogy az interjúalanyok rejtett traumáira kutatóként érzékenyebbé váljak.

A kultúrantropológiai érdeklődésű rendőrtiszt szerepében már egyértelművé vált, hogy a Goffman (2013:53-55) által karikírozott, a kutatóként a „rendőrspicli” szerepén igencsak túllépjek, mivel a terepre való bekerülés, illetve az ott szerzett információk kiaknázásával a kilépés helyett bent rekedtem a terepen a megváltozó kutatási kérdésekkel együtt.

Az interjúimat ma is leginkább „a mi lehettem volna”-típusú kérdésre adott válasz szervezi. A jelenlegi helyzetből való kiindulást éppen a magától értetődősége, a kézzel foghatósága igazolja, az interjúk kezdetén az aktuálisan jelentkező problémák minden esetben prioritást élveznek. Az interjúalanyok életkorát figyelembe véve eltérő módon folytatódtak a mindennapi előnyökkel és hátrányokkal kapcsolatos megjegyzések, mivel a fiatalabbak, alapvetően 35 év alatt elsősorban a jövőbeli terveikhez mértek minden jelenben értékelt kockázatot és lehetőséget, amíg az idősebbek, a 40 év feletti interjúalanyok egyértelműen a múltbeli helyzetük alapján próbálták megítélni saját lehetőségeiket. Ezt a különbséget figyelembe véve a mindennapi élethelyzetüket alapvetően a hiánnyal való különféle megbirkózás hatotta át.

Ezeket a szempontokat három típusba soroltam: elszalasztott lehetőség; az adottság hiánya; a család ambivalenciája. Az első típusba soroltam az alternatív életlehetőségek felvázolását, a kezdeti lehetőségekből kibontakozó eltérő világokat. A másodikba pedig egy gyakori reflexiót, elsősorban az interjúalanyok saját testükhöz kapcsolódó viszonyulásukat, amik a kérdezettek szerint

alapvetően befolyásolták saját szexuális kisugárzásukat, illetve későbbi partnereikkel való kapcsolatfelvételt. Lényegében a testi adottságokra fókuszáló önkép a negatívumok (hiányok) alapján szerveződik. Ez utóbbi három szempont implicit módon egyaránt tartalmazza az alanyoknak a saját testükkel, illetve életlehetőségeikkel való elégedetlenségüket.

Kutatói helyzet	<i>Ferencvárosi illetve Józsefvárosi lokálpatrióta</i>	<i>Szervezett bűnözéssel foglalkozó egyetemista</i>	<i>Kultúranropológiai érdeklődésű rendőrtiszt</i>
Hallgatás	Kunceaftokkal felkeresett helyek	Leleki és testi sérülések, traumatikus élmények	A személyessé váló kapcsolatban az egyéni életlehetőségek
Széggyen	A kapcsolatfelvétel hogyanja illetve milyensége	Válaszadástól való elzárkózás	Morális felelősség a módszertani újítások felett

Jelenlegi kutatói helyzetemben a fenti, interjúkészítési szempontok jól rámutatnak, hogy a korábbi bizalmi távolságok, kunceaftokhoz kapcsolódó terek, illetve a szervezett bűnözéshez fűződő kapcsolatok önmagukban olyan témák voltak, amelyek a prostitúcióval kapcsolatos dezisztenciát (a prostitúcióból való kilépést) vizsgáló kutatásokban a fenti, számomra külön kutatásokként jelentkező témák a prostitúcióból való kilépés tipikus magyarázó okai (Rumgay 2004:405-419). Ez kendőzetlenül megmutatja, hogy valójában a szégyellt helyzetekre illetve traumatizált aspektusokra koncentráltam. Talán kutatói habitusomból is fakad, hogy az interjúalanyok hallgatása az én esetemben ténylegesen beszédes hallgatás volt, mivel más téma megnyitásával terelt el, vagy projektált át másra általa kényelmetlennek tekintett témákat.

Kutatói helyzetem alapján egyértelművé vált számomra, hogy kezdeti létem a szégyenben gyökerezett, mint a kutatás szakmai elvárásainak való megfelelés valójában éppen azért jelent meg hangsúlyozottan, hogy az adott interjúalanyokkal a kapcsolattartás során a kifejezések ugyanazt jelentsék. Az ezt veszélyeztető mechanizmus merült fel, amikor a prekoncepcióim a kutatásban betöltött ambivalens helyzetemből, a terephez kapcsolódó erős érzésekből fakadtak, hiszen a terep része voltam még az adott kutatási kérdésre adott válaszkérés megelőzően. Saját félrehallásaimból vagy prekoncepcióimból kiindulva tetten érhetőek a terepen való bennrekedésem szempontjai. A második kutatói helyzet valójában egy transzformációs folyamat volt, amikor a kutatás szakmai céljaival szembeni szakmai elvárások nem teljesültek a megszűnésével, a harmadik szerepemben

a szégyen a traumatizált emlékezet megbolygatásából, az újbóli traumatizáltság félelméből fakad. Gyerekkoromból ismert beszélgetőpartnereim számára, vagyis az idősebb prostituáltaknak viszont a szégyen főként az értelmezés nélküli mindennapi gyakorlatokra vonatkozott, vagyis az utcai kunceaftok meggyőzésének technikáiról való beszédet tartották szégyellni valónak. A második illetve harmadik kutatói helyzetben a prostituáltak szégyene már sokkal inkább a pénzkeresés, a prostitúciós karrier nem várt következményeivel, illetve a váratlanul megnyilvánuló traumatikus emlékeket előidéző agresszióval állt kapcsolatban. Az erőszakos tapasztalatok feldolgozását igénylő megküzdési stratégiák, illetve az erőszakos magatartás elleni menekülési szándékok feltérképezéséhez szükséges lenne az általam meginterjúvolt prostituált beszélgetőpartnerek tolerancia-küszöbének meghatározása. Ám ennek definiálhatósága éppen annyira kétséges, mint saját rendőri szerepem jelentőségének meghatározása. Az első kutatói helyzetben, mikor édesapám rendőri létét titkoltam el, a hatósági működéshez fűződő viszonyomat pusztán negligáltam, ugyanakkor a szervezett bűnözés iránti érdeklődésem során már a rendőr interjúalanyok révén a nyomozóhatósági munka fontossága egyre növekedett. A harmadik kutatói helyzetben az állami erőszak-monopóliumot birtokoló szervezeti rendszer részévé válni éppen azt jelenti, hogy bizalmatlanság a többi emberrel szemben megteremti e személyek bélyegét, minthogy civilekről van szó, akik nem beavathatóak különféle információkba, amelyek a hatósági munka eredményei vagy a munkavégzést befolyásoló tényezők.

Egyszer az egyik ferencvárosi nyomozó, aki tudott a folyamatosan jelenlévő kutatási érdeklődésről, és akivel később baráti viszonyba kerültem, sarkosan annyit sügött felém: „*Inkább kapjon fényt, amit talál*sz”. Kutatói optimizmusomat jellemzi, hogy e mondat miatt többször kerestem fel, talán éppen ennek köszönhetően is váltunk barátokká, mivel úgy véltem, ezzel a mondattal azt üzeni számomra, hogy bátran folytassam és tárjam fel a prostituáltakhoz kapcsolódó büntetőeljárások hibáit. Évekkel később egy sörözésbe fulladó interjú szituációban közölte velem, hogy akkor ő valójában arra gondolt, ami a helyszíni intézkedések problematikus pontjairól készült analóg fényképekkel történt: ezek fényt kaptak előhívás közben, így sajnos sem a felesles tisztek, sem az eljárásban érintettek nem hivatkozhattak rá.

Felhasznált szakirodalom

- Briggs, Laura 2000 The Race of Hysteria: „Overcivilization” and the „Savage” Woman in Late Nineteenth-Century Obstetrics and Gynecology. *American Quarterly*, 2:246-273.
- Caruth, Cathy 1996 *The Wound and the Voice*. 3. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Johns Hopkins University Press.
- Csalog Zsolt 1975 *Kilenc cigány*. Budapest, Kozmosz Könyvek.
- Csalog Zsolt 1981 *A tengert akartam látni*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csalog Zsolt 1989 *Fel a kezekkel!* Budapest, Maecenas Könyvkiadó.
- Goffman, Edwin 2013 *Stigma*. Prentice-Hall, Englewood Heights, New Jersey.
- Hall, Edward T. 1987 *Rejtett dimenziók*. Gondolat, Budapest.
- Hawkesworth, Micheal 1997 Confounding Gender, Signs. *Journal of Women in Culture and Society* 3:649-685.
- Horácski Nóra 2002 *Mesélnek a ferencvárosi utcák – Helytörténeti olvasókönyv/Ferencváros köszöntése a milleniumi év alkalmából*. Ferencvárosi Önkormányzat, Budapest.
- Horváth Sándor 2009 *Kádár gyermekei*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Kapitány Balázs 2010 Mintavételi módszerek ritka populációk esetén. *Statistikai Szemle* (88) 7–8:739-754.
- Kovács Éva 2011 A narratív módszertanok politikája. *Forrás* 7–8:3-20.
- Meuser, Michael – Nagel, Ulrike 2009 The Expert Interview and Changes in Knowledge Production. In Alexander Bogner – Beate Littig – Wolfgang Menz szerk. *Interviewing Experts*. Palgrave – Macmillan, Hampshire, 17-43.
- McGuire, William J. 2001 *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. Osiris, Budapest.
- Németh Krisztina 2015 A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág Tünde szerk. *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest, Argumentum Kiadó, 7-25.
- Pilinyi Péter 1998 *Józsefváros története 1849–1896*. Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata, Budapest.
- Pilinyi Péter 2001 *Józsefváros története 1897–1927*. Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata, Budapest.
- Pilinyi Péter 2006 *Józsefváros története 1928–1948*. Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata, Budapest.
- Pink, Sarah 2001 *Doing Ethnography: Images, Media and Representation in Research*. London, Sage.
- Rosenthal, Gabriele 1993 Reconstruction of life stories. In R. Josselson – A. Lieblich szerk. *The narrative study of lives 1. volume*. Sage, London, 59-91.
- Rumgay, Judith 2004 Scripts for Safer Survival: Pathways Out of Female Crime. *The Howard Journal of Crime and Justice*, Vol. 43. No. 4:405-419.
- Siegel, Dina 2008 Conversations with Russian mafiosi. *Trends in Organized Crime*, No. 11:21-29.
- Szokolszky Ágnes 2006 *Kutatómunka a pszichológiában: gyakorlatok*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Tomay Kyra 2008 *Dzsentrifikáció Budapesten az ezredfordulón – a belső-pesti területek átalakulása*. PhD értekezés. ELTE, Budapest.
- Yi-Fu Tuan 1979 Space and Place: Humanistic perspective. In Stephen Gale – Gunnar Olsson szerk. *Philosophy in Geography*. D. Reidel Publishing Company, University of Michigan, 387-427.
- Tamási Erzsébet 2015 *Budapest – Prostitúció. A fővárosi utcai prostitúció rendészeti szempontú vizsgálata*. OKRI, Budapest.
- Tarr Sándor 1989 *Miért jó a póknak?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

- Vajda Júlia 2006 A terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa* 1:123-136.
- Udvarnok Virág 2007 Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei. *Replika* 58:28-29.
- Xantus Zoltán 1992 Ferencvárosi évszázadok. *Mesélnek a ferencvárosi utcák*. Ferencvárosi Önkormányzat, Budapest.

BARÁZDÁKTÓL TÁVOLODVA

[DOI 10.35402/kek.2022.3.3](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.3)

Absztrakt

A strukturális kényszerek általánosan fejtik ki hatásukat, mégis a kontextusok eredményezik azokat a mintázatokat, melyekben – akár az identitás felszakadása nélkül – plurális habitusokkal él egy személy. A népi hatalom éveiben szocializálódott beszélgetőtársam önreprezentációja bővelkedik az egyéni érvényesülés fordulataiban és helyszíneiben. Státuszából fakadóan, lokális szinten, kezdeményező szerepe volt mindennek, ami paraszttalanítás: a tradicionális paraszti tudás lecserélésében, új munkaformák szervezésében, életvezetés- és élettér megváltoztatásában. Mindezt meggyőződéssel, kétségek nélkül tette... – az eredmény nem maradt el.
Kulcsszavak: szocialista termelő-szövetkezet, kollektíva, új munkaformák, plurális habitus.

Abstract

Structural constraints have a general impact, yet contexts result in patterns in which a person lives with plural habitus, without a rupture of identity, even. The self-representation of my interlocutor, who socialised during the years of "popular power", abounds in the twists and turns of individual self-assertion. Due to his status, at a local level, everything that was depeasantisation had an initiating role: in replacing traditional peasant knowledge, in organizing new forms of work, in changing the way of life and living space. He did all this with conviction, no doubt ... the result was achieved.
Keywords: socialist producers' cooperative, collective, new forms of work, plural habitus.

Olyan paraszti származású személy életútjával ismerkedünk meg a következő esettanulmányban, aki nyertese volt a kollektivizálásnak, azaz személyes adottságain túl ehhez a történéshez kapcsolhatja sikeres életpályáját. Ezzel mintegy igazolja, hogy ugyanazon kontextus, strukturális hatás miként vált ki különböző diszpozíciókat a kor aktoraiból. Ami az egyik szereplőnek megsemmisüléssel fenyegető

trauma, más számára egyéni képességeinek teret adó mobilitási lehetőség, amivel meggyőződése szerint a közösségét is tudatosan és reflektáltan szolgálja. Fókuszban az emberi tapasztalatnak és emlékezetnek sajátos voltát látjuk, természetesen, végső igazságot esetében sem fogalmazhatunk meg. Személyisége, identitása – minden megpróbáltatás ellenére – adaptív válaszai következtében ép marad: székely-magyar paraszt, aki a jelenben, nyugdíjasként, háztáji állattartással foglalkozik, köztisztviselőnek örvend, véleményformáló gazdálkodó.

P. életpályájának szimbolikus reprezentációjában a paraszttalanítás 20. századi legnagyobb ideológiai, mentalitásbeli, társadalomtörténeti mozzanata sűrűsödik. Benne van minden, amit Mohay (2000) tipikusnak, kivételesnek, szocializációnak és önállósodásnak, történelmi fordulatnak, konfliktusnak, választásnak, mobilitásnak nevez. Keszeg (2001, 2005, 2014) több rendben értekezik a társadalomtudományi léptékű folyamatok átélésének élményéről, alulnézeti perspektívának tekinti önreprezentációs életpálya-kutatásaiban, melyekkel láthatóvá teszi az egyén érvényesülési lehetőségeit, stratégiáit a társadalomban.

A népi hatalom éveiben P. életútjában is a rendszer azon törekvése érvényesül, hogy nem csak a múlt mintaadó szereplőit szorítsa ki az új világból, hanem az eddigi hagyományos paraszti (szak) tudást is lecserélte, kiiktatta, könyvből tette tanulhatóvá, átformálva az életteret és -világokat. Ahogy az életútban látni fogjuk, a közös gazdálkodásban P-nek vezetőként kezdeményező szerepe volt az új típusú munkavégzésben (munkabrigádok, gépi erő, javítási-szerelési munkák), növénykultúrák meghonosításában (len, guli, vetett fű, vetőmag-termelés), ápolásában (gyomirtózás, permetezés), az állatgondozás formájában (tápszerek, mesterséges megtermékenyítés, kiállításokon való részvétel), talajgondozásban (művelés alá vont területek, szántás, műtrágyázás), munkaszervezésben (munkaelosztás, normakövetés, bérelszámolás, premizálás), nagyüzemi gazdálkodásban (fa feldolgozás, építőipar, kereskedelem). Ebben a szerepkörben, együttműködve a helyi intézményekkel, a település kulturális- és sportéletének, de még az infrastrukturális (villany- és úthálózat, gazdasági épületek) fejlesztésekre is

lehetősége nyílt. Nem túlzás arra következtetnünk, hogy a tsz vezetői a háztartások életvezetéséig hatva alakították át a társadalmi valóságot.

Kétségek nélküli optimizmus

Ezzel az interjúelemzéssel az a célom, hogy belülről megismerjem és ismertessem a kollektíva működésének világát annak hajdani vezetője szemével nézve. Az a valóság, amiről P. beszél, egészen különleges látásmódot hordoz arról a szervezetről, melynek megítélése – kíméletesen szólva is – ambivalens.

P. születési ideje 1946, a háború után vagyunk és a szocialista berendezkedés legelején. Előbbiről személyes élménye nem volt, már csak történeteket hallhatott róla, környezetében tapasztalta annak következményeit.

Gyergyóremetén jellegzetesnek mondható, hagyományos székely paraszti család az övé, melyben édesapja télen erdőn, nyáron mezőn dolgozott. A gyerek pedig kicsi korában megtanul szántani, vetni, aratni. Történetében, egy epizód kivételével, szót sem ejt további családtagokról, csak olyan életeseményeket sorol, szocializációs mozzanatok részletez, melyek a tanulmányi előmenetelével és a munkájával kapcsolatosak.

Szereplőm elkötelezetten, majdhogynem rajongva beszél tanulmányi és szakmai életútjáról. A családban szerzett tudást meghaladva, hivatásszerűen dolgozik a paraszti világ átalakításán, nincsenek morális gondjai az „öröksége” elvesztésével, megőrzésével. Nem köteleződött el ezek tisztelete mellett oly mértékben, hogy ez gátolná az önmegvalósításában, személyes ambícióinak kibontakoztatásában.¹ Elemi iskoláit helyben végezte, majd felvételizett Szárhegyre a Mezőgazdasági gépész iskolába. Ekkor már értett a gazdálkodáshoz. Vakációban erdőn dolgozott mint mérő, vagy fogatosként a kollektívában. „(...) úgy húsz éves koromban mezőgépész brigádos lettem”, „volt akkor a faluban összesen huszonnégy traktor”.

Szabadsága, a szabad lét kedvelése, mint generikus kód nem a származásából, hanem a professziójából fakad. Gyerekkorában harmonikusan

1 Ebben a helyzetben lappangó feszültségeket, ellentmondásokat a feloldhatatlan ellentétekkel, a kapcsolatok strukturális összetevőjeként „húzó-taszító” dialektikával magyarázza, melyek minden viszonyban benne lévő törekvések. Szerinte a kapcsolatokban rejlő ellentétek életre hívják egymást, tehát nem antagonisztikusak (Griffin 2001:168-180).

szocializálódott a csirába szökkenő szocializmus világában. Fiatalon, saját tulajdon nélkül élte át a kollektivizálást (1962), azt nem tekinti a szabadságba való beletaposásnak, egyszerűen tudomást vesz róla, narratívájában magától értetődőnek tekinti. A kollektivizálás után „*rohamos fejlődés volt, hét traktorral kezdte*” a helyi tsz a működését – számára ez a hangsúlyos részlet. A folytatásban pedig: 1964-ben elvégezte a szomszédos, szárhegyi iskolát, „*utána itt tevékenykedtem két évet a brigádban, huszonnégy traktor volt és cséplőgép*”.

A földtől való megfosztottság tőle nem vette el a lényegi elemet: egy életen át maradt a mezőgazdaságban, alkalmazkodott a helyzethez. 1966-ban elküldték Sáromberkére továbbképzőre, négy hónapig tanult ott, majd besorozták katonának. Leszerelése után, elmondása szerint „*visszajött a mezőgazdaságba*”. A maroshévízi szekcióhoz (részleghez) főnöknek helyezték ki, már nem brigád volt akkor. Itt 1969 augusztusáig dolgozott. Ekkor sikeresen felvételizett Nagyszébenbe mezőgépész mesteri iskolába. Elvégzése után Alfaluban szekciófőnök „*szűk fél évig*”, amikor „*hazahozták Remetére 1975-ben*”.

Folyamatos tanulási vágytól, belső és külső elvárástól vezérelve szerzett ismereteket a mezőgépészetéről, a növénytermesztésről, állattenyésztésről. A biztosat jelentő munkahelyről meghatározott időre, két évre, Gyergyószentmiklósról megy az akkor alakult líceum géplakatos szakiskola részlegének első fokozatára oktató mesternek.²

Elődei foglalkozásai (a családtól távoli erdei munkák, a tutajozás), melyek bizonyos értelemben a kalandozásokhoz kapcsolódtak, különös képességek és készségek kifejlesztését és továbbadását teszik lehetővé számára. Nem született ezekkel a tudásokkal, hanem bizonyos elemeket természetesen, egyszerűen áttemel az új tudások megszerzése közepette. Nem esik abba a csapdába, hogy nem él az új lehetőségekkel, nem szerez új tudásokat. Nem a régi, örökölt családi virtusból akar megélni,

2 A szocialista berendezkedésű ország oktatáspolitikájának harmadik fordulópontjával esik egybe ez az életesemény. Az 1976/22-es törvény az oktatás, termelés, kutatás összekapcsolását szabályozta, amit a 28/1978-as törvénykiegészítéssel az oktatás nemzeti jellegű politikával egészítették ki. Második ilyen jellegű reform volt a 11/1968-as törvény, ami kötelezővé tette a 10 osztályos oktatást, egyben bevezette a líceum (gimnázium) két fokozatát és meghonosította a szaklíceumi képzést. Az első fordulat az 1948. augusztus 3-i reformtörvény, mellyel felszámolták a felekezeti- és magán oktatást és az osztályharc eszméje vált központi elemmé (Keszeg 2014).

hanem minden helyzetben az értelmet keresve próbál boldogulni. A tanügyből pályát módosított a brassói építőipari trösztökhöz, ahol gépészmesterséget vállal és négy évet dolgozik. Innen visszahívják a ditrói SMA (mezőgép állomás) műhelyfőnökének a javítási osztályra, hat hónapig dolgozik ebben a munkakörben.

„Minden lett, aminek lenni kellett” elvvel vette tudomásul a rendszer teremtette elvárásokat és igyekezett megfelelni nekik. Amikor felkérték Gy. Á. főmérnökkel együtt, hogy vegye át mint elnök a remetei TSz -t, nem hezitált, „(...) *nem volt új semmi, amikor TSZ elnök lettem. Már mindenfélét tudtam*”. Családi mintából hozza az elvet, hogy „*a földet nem hagyjuk parlagon*” semmilyen körülmény között.

Tudott, mert közben megtanulta, hogyan kell a kor elvárásainak megfelelően, rendszeresen elvégezni valamit, tudta, mire való az új eszköz. Történeteiben nem köszön vissza a kollektivizálás által szétvert közösség, annál inkább azok a kohéziós erők körvonalazódnak, melyekkel tovább tud haladni a szervezet, a munkát elvégző emberek pedig partnerek, akikért felelősséget érez és vállal. Nem azért, mert erre kéri a rendszerben, hanem ez szintén természetes felismerés számára. Nyolc évig, az 1989-es forradalomig volt Tsz-elnök. Ezt a részét az életének „(...) *hogyan volt, úgy volt, mindenki-senki se volt jó*” gondolattal sommásan zárta le.

Nyugdíjazásáig további három munkahelyet váltott: farmfelelősi „szolgálatot vállalt” a csíkszeredai Havasi Gyepgazdálkodási Vállalatnál, ahol négy évig dolgozott kihelyezett területi felelősként Ditróban-Remetén, ekkor az állami cég csődbe ment. „*Áthívtak és elmentem*” erdésznek a gyergyói erdőgazdálkodási vállalathoz, itt nyolc évet volt alkalmazásban. Közben létrehozták a magánerdészeteket, váltania kellett, mert ezzel párhuzamosan felszámolták a körzeti állami erdészeti hivatalt. A helyi tejporgyár is csődvédelmet kért ez idő tájt, „*ott omlott meg*”, szerveztek egy őrző-védő céget, ahol három évet dolgozott, vigyázták az agonizáló üzem javait.³

Harminc kilométernél alig kicsivel nagyobb sugarú körben követhetjük az életútját. A narratívában mégis előjönnek azok a társadalmi, generációs, gazdasági jellemzők és kérdések, melyek a környező

falvakban nincsenek, egyedítik a remetei tsz-t, az ottan dolgozó embereket. Történetmesélésében ezeket indokolja egy-egy markáns jelzővel, fél mondat, nevetéssel.

Viszonylag sok (tizenegy) munkapontot említ, ahol munkaviszonya volt, de ő soha nem kereste a munkahelyet, mindig hívták, „oda szerelték”, ami rendre lehetőséget kínált számára. Csak „belenézett a napba” és az aktuális viselkedési formát alkalmazta, aszerint, ahogyan kellett viselkedni. Nevezhetjük alkalmazkodásnak, köpönyegforgatásnak, élelmességnek, de az ő szabadságérzetét, büszkeségét nem zavarják e történések, megőrzi integritását. Az érdeklő, mit sikerül megvalósítania. Mosolyog és dolgozik valamiért, ami neki is fontos, örömet-élgetélt okoz. Autonómia, szabadság olyan rendszer közepette, amikor tervutasítással kelt-feküdt az ember, vagy éppen a rendszerváltás (lét)bizonytalanságai gyötörték a mindennapjait. Nem vált apatikus-sá, nem a sorsot várja, motivált, van amiért naponta kimozdulnia.

Nem szemérmes, néha árnyaltan fogalmaz, ha érzi, hogy valami „nincs a helyén”, de ezeken a helyzeteken könnyedén átlép anélkül, hogy sérülne az egyéni ambíciója vagy a közösségi akarat. Azzal a bizonyossággal integrálódik benne e kettő, hogy ért hozzá, jól megoldotta a helyzetet, a problémát.⁴ Rekonstruált élethelyzeteiben csak a jó jött elő, amivel használt önmagának és a közösségének.

Munkaverseny

P. az 1980-as éveket töltötte a tsz élén, amikor a szocializmus és a román nemzetépítés kizárólagossága végletes formákat öltött. Nyelvében, intézményeiben, a hivatalos nyilvánosságaiban ellehetetlenített, megfélemlített volt az erdélyi magyarság, ezen belül a székelység, akiket „magyar nemzetiségű románok”-ként emlegetettek hivatalos orgánok. A román gazdaság zsákutcában vergődött,

⁴ Az iskolákban, nem a tanórákon, hanem bentlakásokban egybezártan élő, eltérő környezetből érkező, de közös érdeklődésű diákok interakcióiban elsajátított magatartási modell ez. A demokratikus oktatási rendszer kínálta az osztályharcot elkerülő szereplőm számára a viszonylag hosszú tanulmányi életutat, mely részeként szakismeret-elsajátításra, román nyelvismeretre, kapcsolatok kiépítésére stb. nyílt lehetősége. Ezek összességükben mentalitásának és habitusának metamorfózisát eredményezik a változatos földrajzi, szociális regiszterekből verbuvalódott, huzamosan bentlakási együttéléssel kényszerültekkel együtt.

³ Szereplőnk a kor közbeszédében nem kis iróniával emlegetett „sokoldalúan fejlett szocialista embert” juttatja eszünkbe, akiben a mindenhez is értő szaktudást és munkaerőkölcsöt tisztelhetta a beosztottja, munkatársa. A hivatalos terminológiában a szakterületében elmélyült, munkamegosztásban szakosodott munkás típus az övé: „Muncitor productiv colectiv” (Constantinescu 1981).

a lakossági ételmiszer-ellátása állandóan akadozott, hiánnyal küszködött. Bárki, aki ezekben az időkben ételmiszeriparban dolgozott, minden más területen dolgozóval szemben előnyösebb megélhetési helyzetben volt. Ide tartozott a kollektíva is, mint ételmiszer-alapanyagot előállító, termelő egység.⁵ Bár a titkosszolgálat ezt is figyelte, de csak kivételes esetben lépett fel ellene, általános volt a „megélhetési korrupció”. Helyi szinten még hivatalban lévő magyar nemzetiségű vezető embereknek nem csupán az egyre irreálisabb tervek teljesítésére kellett gondjuk legyen, hanem a kisebbségi élet túlélési reflexeire, egység- és hagyomány-kultuszára is olyan formában, hogy számukra elkerülhetetlen volt a felső hatalom képviselőivel való kapcsolattartás a minimális érdekérvényesítés, reprezentáció érdekében. Ez elfogadható szintű román nyelvismeretet feltételez az egyéb készségeket megelőzően.

A tsz-vezetésnek fontossága azért hangsúlyos, mert lokálisan ő volt a legnagyobb munkáltató, munkaadó: 450-500 főt foglalkoztattak az idény-munkásokon kívül. Ez a csoport volt, aki a faluban élt és közvetlenül foglalkozott a földek művelésével a megváltozott körülmények között, azaz folytatta a paraszti munkát. Nem a saját földjén dolgozott, nem volt önálló döntéshelyzetben, mások által volt irányítva és a termelt javak nem képezték tulajdonát. A korábbi paraszt az erejét-idejét adta el a gazdaságnak.

Szervezet-szervezés

Amikor a tsz működéséről beszél, ismételten visszatérnek a következő mondatok: „(...) ilyen szervezés nem volt sehol se”, „Tehát ez a szervezési, ez a szervezési mód, ez nem volt”. A remetei szervezet hat önálló gazdálkodási egységre volt osztva. Ezeket középvezetők irányították és állandó versenyben voltak egymással. Kettő kivételével, ahol az utódokat, a bárányokat és borjakat nevelték, a többi mind vegyes farm volt. Az állattenyésztés így nem volt elválasztva a növény- és takarmány-termesztéstől. A

5 Közszájon forgott a rendszernek hét csodája, ami a humoron túl, komoly igazságtartalmat hordozott: (1) Mindenkinék volt munkája. (2) Bár mindenkinék volt munkája, senki nem csinált semmit. (3) Bár senki nem csinált semmit, a tervet 100% fölött teljesítettük. (4) Bár a tervet 100% fölött teljesítettük, mégsem lehetett kapni semmit. (5) Bár nem lehetett kapni semmit, mégis megvolt mindenkinék mindene. (6) Bár mindenkinék megvolt mindene, mégis mindenki lopott. (7) Bár mindenki lopott, mégse hiányzott semmi soha.

vezetőknek figyelniük kellett mindkét ágazat minőségére. „Mikor egy olyan volt, hogy jó perjes szalma, amit meg lehetett etetni, másnap, mikor azt felpré-selték, másnap a farmer mind odatette, a fogatjait gyorsan esszerakta, az legyen úgy tárolva, hogy egyben takarmány volt. S tehát – olcsó takarmány volt ez”.

Évente nagy mennyiségű műtrágyát és mészport szereztek be, ennek is feltétele volt a kapcsolati háló működtetése, „(...) aki termelt, s utána járt, utána járt mindenfélinek, az kapott. Aki karba tett kézzel ült otthon, az nem kapott”. A részletek arról szólnak, hogy miképpen voltak érdekeltté téve a dolgozók a terv teljesítésében. A következő példákat emelem ki: a pásztorok egész évben tizennégy saját juhot tarthattak a gazdaság nyájában. Ezek minden jövedelme megillette őket, eladhatták a faluban hétfőn vagy csütörtökön. Ha Szent Péterig (június 29.) a tervbe foglalt (10 kg/fejős-tejelő juh, összesen 70 t volt központilag előírva) sajtot behozta, a legel-tetési idény hátralévő részében, az őszlő⁶ kezdetéig (Kiasszony napja, szeptember 8.),⁷ „hatvan százaléka volt az övé, s negyven százaléka a tsz-é”. Elletéskor az iker bárányokért annyi jutalmat kapott a pásztor, hogy ne legyen érdeke elhazudni azok valós számát, így gyakran túllépték a 100 %-os termékenységi rátát. Ahol nem folyt tejtermelés „traktorszekció, egyes farm, tehát minden farmra vittek ordát úgy, hogy az ott való személyzet, hogyha hétfőn nem tudott bójönni, akkor tudjon venni ordát”. A pásztorok heti prémondát⁸ kaptak, ami két házi kenyeret, puliszkának való kukoricalisztet, sós szalonját jelentett.

Általános gyakorlat volt, hogy az időre teljesített terv jutalmául a dolgozók terményben kaptak prémiumot. Ezzel otthon állatot tarthattak saját felhasználásra, vagy ha azt leszerződtek, felvásárolta az állam, így jutott készpénzhez a termelő. Ebben a munkaformában nem csak a tsz-tagok, hanem a gyári munkások is be voltak vonva. A két réteg között feszültség volt, „(...) legtöbbet kézi nyúvésre adtuk ki, s aki kinyűtte, az kapott terményt. Tehát olyan volt, hogy veszekedtek, hogy minél nagyobb területet foglaljon le, mert adtunk szalmát, s gabonát, (...) a disznóknak, amiből tartsa. Árpa, búza, amennyi csak volt”.

6 Szeptember 29-én, Szent Mihály napjától a havasi legelőkről leköltöztek a zabtagra (a szántott területek erdőhöz közel eső része) a nyájakkal, ahol az első hó eséséig tartózkodtak. A juhok mellé berbécszet (apa állat) engedtek és nem fejték őket.

7 Ekkortól tilos volt a fejtés, mert a juhokat együtt őrizték a berbécszekkel, az elletés minőségére figyeltek. Az őszi legeltetés az első hőséig tartott.

8 Ételmiszer ellátmány.

A lent szállító fogatosokat annak minősége szerint javadalmazták „(...) úgy tudták, hogy centire, hogy melyik az első, melyik a másodosztály, melyik a harmadosztály. És azok már nyáron nézték, hogy hol magasabb a len (...)”. A brigádosok⁹ feladata volt az előnytelenebb ágazatok működésének biztosítása: „Tehát nem volt olyan – tegyük fel –, hogy silóhordók, mikor a siló elfogyott, kiestek. Ez nem változott. De összesen, hogyha felszámoljuk, hogy benn a fogatok, a farmon való fogatok, a tejet, aki behozta, sajtot, aki behozta, az összesen 120 fogat volt”. Az itt dolgozók körében „(...) nem volt ilyen, hogy a kollektívának ellensége lett volna valaki”. A forradalomkor is az „egyszerű emberek” körében „(...) mindenki úgy végezte a dolgát, mind azelőtt. Egyáltalán nem foglalkoztak”.

Területhasználat, amikor minden a miénk...

P. történetmesélése a tsz-ről is Remete örökös gondjával indul: „örökké evvel a nehézséggel küzdött, hogy nem volt havasa”, „nem volt, ahova elhelyezni az állatállományt”. A háztáji udvarokon kívül a község teljes mezőgazdasági területe a kollektíva használatában volt. Ide tartoztak az erdős kaszálók és legelők is.¹⁰ Folyamatosan igyekeztek irtással és földmunkákkal növelni a megművelt területeket, az erdők aljáig terjedtek a szántott felületek. „(...) ezért harcoltunk örökké, hogy nem a tömör erdőt vágtuk, csak ott, ahol összefüggő gyepszőnyeg volt, és gyéren volt benne, hogy minél nagyobb területet tudjunk – minél nagyobb területet nyerünk.” „(...) szinte fél voltunk menve az erdő alá, attól lefelé mindent felszántottunk”. A művelés alá vont területek termőképességét műtrágyázással és kert-fordítással (kosarztatással) növelték.¹¹ A juhlésztát (-kertet) három, a marhák kertjét (25 ár terület) hét naponta fordították külön fizetésért az ott dolgozók. Az összeget a főpásztor osztotta el a segédszemélyzet között. „Tehát ezekből sok, tizen hektárok jöttek ki falu szinten, mikor–ennyi esztenán... meg lett ganyézva”.

9 Csoportos.

10 Kivételt csak az a 250 ha terület képezett, amely a falu távoli részén azok között osztották ki, akiket végképp nem sikerült bekényszeríteni a tsz-be.

11 Külső határrészeket is béreltek Hargita megyén belül Borszéken, Tölgyesen, Bélborban. A szomszédos Maros megyében Tekén, Marosszentkirályon, a moldvai Szuceáva megyében Drăgoieasa-n. Ezek a helységek gyalogosan két-három napi járóföldre vannak Gyergyóremetétől.

Növénytermesztés, lehetetlen nem ismerve...¹²

A hegyek alatti frissen feltört területeket („volt az 700 ha”) lennel és vetett fűvel vetették be, mert „a vadak azt nem ették meg”. A len betakarítása után a „föld fekete volt, nem volt egy gyom sem”, a vetett fűvet kétszer kaszálták a bő csapadék és a kicsi műtrágyázás után, „az állatok úgy ették, hogy nyuvadtak meg tőle”. Egyik erőssége volt ez a kultúrnövény a helyi kollektívának, az „akkori időben az országos első voltunk lentermesztésben”, „a legtöbb len 11.000 kiló volt hektáronként”. Orosz és belga delegációk látogatták meg a gazdaságot, jutalmul „adtak vetőgépet, ami csak hat centis sortávolságra vetett, orosz gyártmányút”.

Az összegyűjtött terményt kazlakba,¹³ a község központjában tárolták télíg, amikor az Alfaluban működő lengyár átvette, kifizette. A vadkárok¹⁴ elkerülése céljával a felső mezőkön még árpat vetettek, azt sem szereti a vad. Nem így a pityókát (krumpli), a vetett fűvet, ami gyorsan keveredett herével az alpesi jellegű legelőkről természetes úton beporozva, továbbá a marha répát, édes répát, zabot, rozstot, repcét, amit az alsó mezőkön termelt a gazdaság. Kiváló eredményei jutalmaként műtrágyát és talajmeszet is kapott az egység, ami ezekre a földekre, kultúrákra lett kiszórva.

Másik oldalról a megtermelt áru átvételével az állam képviselői éltek vissza. Hiába mérték a terményt, abból évről-évre többet ütöttek le. Szemléletes iróniával érzékelteti: „Az utolsó év... annyi földet leüttek, hogy föld volt a burgonya között, hogyha az mind meglett volna, akkor most Ditróba nem lehetne

12 A tervutasításos gazdálkodás önmaga versenyképes voltát és a kapitalizmussal szembeni fölényét akarta bizonyítani. Meghonosított gyakorlata volt az öt éves terv, ami a tervezést, számvetést, ciklikusságot jelentett. A tervet kötelező volt igazoltan teljesíteni, de ehhez az elváráshoz a nemzetgazdaság nem tudott felnőni. Így a valós eredmények és a papíron lejelentett értékek egyre távolodtak egymástól (Boia 2011:129-130).

13 Téglalap alapú szabadtéri rakodó-, tároló hely, ami elérte a 25 m hosszúságot, 8 m magasságot. Felső harmada befele hajlik, teteje oromélben végződik.

14 A vadkárok járulékos veszteségek voltak, nem térítette meg az állam. „(...) annyira megtámadták (a szarvasok) akkor es, hogy: nem volt, amit csináljunk. Érés előtt két héttel gyorsan belé kellett tegyük a silókba, mert ha nem, tönkre tették volna (...)”, „(...) mikor a hatodik medve es felállt a zabban, azt mondja (ellenőrző bizottság elnöke) – vigyetek vissza a szekerre (...)”, „a zabot (...) körülbelül a medveürülékbe nyolc kilométerre kaptunk meg (...) oda hátra (Mély-patakban)”.

átállítani egyáltalán, hogy kéne legyen... egy ötven tonnás vagon mind föld volt. Ez volt akkor es Bukarest”.

A termelés alá vont területeken „részbe” dolgoztak a falubeliek, olykor még a szomszéd falusiak is. „Aztán volt utoljára olyan is, hogy mi fel es szántattuk, be es ültettettük, s kiadtuk a pityókát. Viszont olyan időszak es volt, hogy kivállalták”.

A faluhoz közelebb eső területeken a szénát harmadában, a sarjút (második kaszálás) és a hegyi kaszálókat felesbe, a lenföldeket pénzért vagy takarmányért dolgozták meg. A „kivállalt” művelés terméshányos juttatással párosult, betakarítás után „(...) olyan es volt például két személynek a hét és fél tonnás kocsival hazaküldtük a pityókát”. A növénytermesztés elengedhetetlen tartozéka volt a műtrágya alkalmazása. Mai képzeletünket felülmúlja az a mennyiség, amiről P. beszél, „volt olyan év, amikor 126 vagonnal érkezett a ditrói vasútállomásra”.¹⁵

Búzából hektáronként 5.800, pityókából 23.500-38.000 kg „jött mérlegre”. A terv teljesítésében a szomszéd (Ditró, Maroshévíz) településeket is segítették, akik „azt gondolták, a pénz es az övék. De hát a pénz a miénk volt a pityókára”. Jövedelmező volt krumpli vetőmagtermesztéssel és fűmagaratással foglalkozni. A szakismereten túl utóbbi esetében, aminek 18-20 kg volt a hektáronkénti hozama, a faáruval cserélt heremaggal keverve találtak piacot, „a kettőből csináltunk egyet, s akkor így el tudtuk adni a fűmagot es”.

Állattenyésztés

Akkora volt az állatállomány, nem volt ahova elhelyezni a nyári esztenázások¹⁶ idején. Ilyenkor „(...) egészséges volt az állatoknak es, hogy nem feküdt belé a trágyába, s a tögytisztaság, mindenféle” – ez mind hozzájárult ahhoz, hogy a kosaraztatás legyen folytonoson. A borjakat bent tartották a hagyományos istállókban, patakra nyúló kerti kifutóval. A jó takarmány mellé hadd legyen állandó friss víz, az

15 Az intenzív tájhasználat, termeléssel a szocialista mezőgazdaság a természet legyőzésére törekedett, hibridizálásával átfőrmálta a tájat, a növényi kultúrát, állatfajokat (Boia 2011:171).

16 Nyári ideiglenes szálláshely, hegyi legelő, ahová kiköltöztek az állatokkal a pásztorok. Számukra munkahely, ahonnan legfeljebb hetente tértek haza az anyagazdaságba. A juhokat, szarvasmarhákat legeltették, fejték. A tejet vagy leadják naponta a tejporgyár gyűjtőközpontjába, vagy maguk dolgozzák fel sajtnak, ordának (édestúró), írónak (savanyított tej). Harmincöt esztenát létesítettek a tsz berkeiben évente.

abrakba pedig adagolták a kirázott kubai zsákokból a maradék cukrot. „Két megyéből jöttek tapasztalat cserére, megnézni a növendék állományt”. Az eredmény nem maradt el: „N. Cs. volt a farmer. Az mindent beléadott, az mindent beléadott! Hát, harminc-kilenc literes tehények voltak”.

Olyan kondícióban tartották a fejős tehéneket, hogy azok „(...) nem csak akkor fedeztek, mikor tavasszal kikerültek a zöldre, s kezdtek mozogni, hanem folyamatosan”, így nem ingadozott a tejtermelés mennyisége (18.600 liter naponta falu szinten a maximum), a tejporgyár ezt értékelte, mindig adott „desó¹⁷ tejpört a borjaknak” és emelt áron fizette a tejet, 1.80 lej helyett 2.20-ért.

A fajtisza apaállatért, melynek „mindenféle papírajai megvoltak, 24.000 lejt kaptunk. Nagybányára adtuk el”. Máskor, a saját nevelésű, 1300 kg-os bikával kiállítást nyertek Székelykeresztúron, a mezőgazdasági miniszter jelenlétében. „S aztán nem es adták vissza, csak már húsul, amikor már előregedett, de a kiállítás nagydíját nyerte meg”.

A szárazság miatt, három napos gyalogúttal Tekébe hajtották lábón a juhállomány egy részét, „(...) de a juhállomány olyan volt, hogy nem volt olyan, hogy a pásztor felvegye a hátára, egyáltalán”. Éves ellési aránya a juhoknak 112% volt az ikerbárányoktól. Tizenhárom kg-os súllyal vette át őket a hízlalda. A pásztorok abban voltak érdekeltek, hogy mihamarabb túladjanak rajtuk, mert akkor kezdhették fejni a juhokat, hamarabb teljesíthették a tervet. A sajton és bárányon túl 3 kg gyapjút kellett leadniuk egy juh után évente, miközben napi 5-8 g súlygyarapodással számolhattak. 13 lej volt az egységára. Összegezve 6-7.000 db. volt a juhok száma, szarvasmarha 3.300, amiből 1.200-1250 volt fejős, lóféle 600-nál is több.

Gépállomás

1962-ben 7 traktorral indul a gazdaság, két év elteltével 24 traktor, arató-, cséplőgépe volt, „tehát ez egy olyan rohamos fejlődés volt”. A tsz mellett önálló gazdálkodási egységként működő mezőgazdasági gépállomáson 49 traktor, ezekhez tartozó talajjavító szerszámok, pótkocsik, kaszáló- és arató-cséplő gépekkel rendelkezett. Az itt dolgozó személyek mind alkalmazva voltak. Az egység vezetője a főmérnökkel közösen alakította ki a heti-napi munkaprogramot. Az elvégzett munkát a tsz hó végén kifizette.

17 Román szó, jelentése hulladék. Itt a berendezések takarítása utáni tejpormaradék.

Melléküzem

A tsz központi székhelyén, egy kuláklístará tett családtól kisajátított területen rendezkedett be. Itt volt, a központi irodák mellett, a három szintes nagy raktár, az állatorvosi rendelő, mészárszék, gatter, műhelyek, sütőde, „(...) volt ács csoport, köművescsoport, akkor – a bennvaló – kovács, kerekes, asztalos, autószerelő, minden.¹⁸ Ezek mind megvoltak. Rendelkeztünk egy pékséggel, ami nagyon jól ment, nagyon olcsón¹⁹ működtettük”.

Ezen a munkaponton dolgozták fel a legelő területekről kitermelt fát, amit részben saját építkezéseihez használt a gazdaság. Az előállított félkészterméket, deszkát, lécet eladta vagy terményre, vetőmagra, kész árura (fedőanyag, hullámpala)²⁰ cserélte az ország más, pl. Bihar megyei (Élesd, Berettyószéplak) térszeivel: „(...) mi adtuk nekik a deszkát, ők adták nekünk a palát, pénzügyileg egyenlítettünk”. Munkaerőt is igényeltek ezekre a helyekre, akik gazdasági létesítményeket, szolgálati lakásokat építettek a leszállított anyagból.

Kisebb arányban készterméket gyártott „(...) elkezdve exportra az IKEA cégnek es, parkdíz ládákat, kecskéket, favágó kecskéket. Hát modern, olyan favágó kecskéek voltak. Akkor volt egy impregnáló gépünk úgy, hogy korhadás ellen négy légkörrel belényomta azokat a sókat, ami meggátolja a korhadást. Utána viszont kiszippantotta a vizet, csak azok a sók maradtak a rostokban”. A szamosújvári szövetkezetnek cipőtalpat készítették, akik az Egyesült Államokba exportálták. „Nekik az tetszett, hogy minél nagyobb bog legyen, tehát a fa, az eredeti formában, nagy bogokat,²¹ azt szerették”. „Volt nekünk itt még seprűnyél csináló gép is. Seprűnyeletek csináltunk, leveles fából, s na”. Olyan bizalmi kapcsolatot ápoltak ezekkel az egységekkel, hogy „pénzért előre is kifizettek egy-két vagon, nem számított”.

A melléküzem gépparkja fokozatosan bővült nagy teljesítményű betonkavaróval, traktorral, pótkocsival, teherautóval, rakodó-markolóval stb.

18 „Éppen koporsót nem csináltunk, s nem temettettünk. (nevet) Ha nem azt a pap csinálta. (nevet)”

19 Az örök voltak a pékség tüzelői, a tüzelőanyagot a fagegmunkálás-hulladék anyaga adta. A megtermelt vagy cserélt búzát a községi hengermalomban őrlöttette meg a tsz.

20 Azbeszt lemez, kedvelt, gazdaságosnak tartott tetőhéjzat, aminek anyagáról kiderült, hogy akár rákkeltő hatása is van az előregedett felületek kopása során.

21 Ilyen minőségű anyaggal bőven rendelkezett az üzem, mert a nyersanyagot nem az erdő-alap szál-erdejéből, hanem a legelők bogos fenyőfáiból termelte.

Modernizálták a kovácsfűvót is, pedig az ott dolgozók idegenkedtek tőle, és „mikor a három bete volt, elvették az áramot, kovácsok künn álltak a kapuba. Kérdeztem, mért állnak? – Hát azt mondták, a régi fűjtatóval már nem dolgoznak”. A gattert saját munkásokkal rakták össze és működtették, „(...) tizenhat köbmétert vágunk napjára (...) Minden évben, mivelhogy saját téglavetéssel es foglalkoztunk, minden évben egy istállót, egy szénatartót, két szénatartót, azt örökké felépítettünk”.

Pénzügyi manőverek

Amikor átvették a gazdaság irányítását első évben „(...) zéró, nullával – a többi éveket végig, mind jövedelemmel zártuk. Legnagy jövedelem, az hétmillió lej volt, egy évben”. A központilag megszabott tervet, ha teljesítették „(...) minden ilyen termékre például – tejre, búzára, mindenre, amikor meghaladtunk egy bizonyos mennyiséget, hogy ennyi tonnát leadtunk, arra az államtól kaptunk prémiumot”, „(...) öt százalékos tiszta jövedelemnél, az elég nagy pénz volt, felment olyan hárommillió, hárommillió háromszáz lejre”. A tsz éves pénzforgalma 36 millió lej volt.

Ilyen körülmények között kölcsönt tudtak adni a szomszéd falu gazdaságának, akik nem tudták a tagságukat kifizetni év végén, az állataik pusztultak el az éhségtől. Előre tudtak műtrágyát vásárolni a vásárhelyi gyártól.²² Magpityóka termesztésre vállalkoztak, mert három lejt fizettek az így termelt krumpliért, amikor 0,60-0,80 lej volt a normál felvásárlási ára. A vetőmag tárolására a vásárhelyi cukorgyárból kilóra vásároltak zsákot, nyolc lejért kaptak kettőt, amit darabonkénti hivatalos áron harmincöt lejért adtak tovább.²³

Munkaviszonyok

A tsz-ben dolgozó mezőgazdasági munkások munkakönyves alkalmazása központilag tiltva volt, őket normanapra számolták el. Az irodai személyzetnek és a toborzott szakmunkásoknak volt biztosítva a munkakönyves állás. Ez nem csak a belső

22 Ahhoz, hogy ez zökkenőmentesen és gyorsan, biztonságosan történjen, két ugyanolyan táska volt forgalomban, melyeket kicseréltek a delegátusok a szerződéskötéskor. A Remetéről vitt táska nem volt üres.

23 „Aztán, mikor megtudták, akkor azt mondtuk, hogy ne, adunk ezer zsákot, s hallgassatok. S aztán elment, a két vagon zsák. Úgyhogy... (nevet)”.

hierarchiát tükrözötte, hanem nagyobb anyagi megbecsülést, magasabb fokú szociális biztonságot is jelentett. „(...) ugye akkor nem volt ez, hogy hetven, nyolcvan napot kellett dolgozni ezért, hogy az év legyen meg, mert téli időszakban nem volt. S ez volt a kötelező normanap, és hogyha ezeket megcsinálta, akkor már kapott a tizenöt ár, valamikor a huszonöt ár személyparcellát. Amit tudott használni ő, személyparcellát. De legtöbbet mind szántóba”.

Általános gyakorlat volt, hogy ezek a területek az emberek csúrkertjei voltak. Azért, hogy ezt ne adják oda másnak, ez mindig kéznél lévő zsaroló potenciál volt a brigádosok eszköztárában, a gyárban dolgozók is teljesítették az éves normát. Délután, hétvégén, szabadság alatt személyesen vagy a család valamely szabadabb tagja által ledolgozva.

Az így érintett tagság nyugdíjba menésekor szembesül a további hátránnyal, mert munkaidő régiségének nyilvántartása esetleges, pontatlan. Pedig P. emlékezetében „(...) nem volt olyan, hogy... hogy valakinek ne legyen meg az ideje. Mert örökké, mikor a hónapot ledolgozták, kifizették, akkor volt SMI-fisa, s a SMI-fisára²⁴ mindenkinek fel volt vezetve, s ezek örökké fel lettek vezetve”.

Szakismeret, tudás

Ahogy már említettem, a családi parasztgazdaságban, gyerekkorában elsajátította azokat az alapvető ismereteket, melyekkel boldogulhatott volna az életben. Erre építette a formális keretek között szerzett elméleti szakismeretét, majd az új gazdálkodási körülmények gyakorlatai, lehetőségei tágitották tudását. A román nyelv és a helyismerete, a papírmunkában való eligazodás, kommunikációs-, vezetői készségei, munkabírása alapul szolgáltak szakmai életútjának. „Viszont mű örökké mentünk, s azt adtuk le a megyénél, s visszakaptuk azt a pénzt” – a megfelelően elvégzett és lepapírozott talajjavítási munkákat, a tsz-nek utólagos elszámolással, megtérítette az állam.

A tsz gazdálkodásából kiemeli az éves, havi, heti tervezést, valamint a szakszerű, talajminta vétellel, pedológiai elemzéssel megalapozott vetésforgót. „Komoly agronómiai térkép volt csinálva (...) ment egy méterrel be egészen lépcsőzetesen. S minden tíz centiből vette, s úgy vitte Brassóba”. Az eredmény pedig mutatta, „oda nem kellett talajmeszet tenni, ott a trágya válaszolt”.

24 Román nyelvű betűszó, személyi munka nyilvántartó lap.

A szaktudáson túl kísérletező, vállalkozói kedvről beszél, hogy a főmérnökkel egyetértésben, az ő irányításával magtermelő minősítést szereznek krumpli fajtákra. Ez nagyobb odafigyelést, külföldi kapcsolatot, jobb értékesítési lehetőséget jelentett. „Globodera rostochiensis” kártevőtől védtek a termést. A felső vezetésnek, akik a falu központjában, egy helyen mérték a csapadékot, nem mondták meg, hogy az erdő alatt 187 literrel nagyobb az éves mennyiség.

A tsz szétlopása (dekollektívizálás)

P. történetében a kollektívát „szabályosan ellop-ták” a rendszerváltás után azok vezetésével, „akik utánam odaálltak”. Erre lehetőség volt, mert „(...) nem foglalkoztak, hogy a TSZ vagyon, az össze volt adva közös megművelésre. Tehát nem az államé volt”. Hátránnyá vált a gazdaság jó anyagi helyzete: „S mi például, ahogy mi voltunk, hogy a remetei Tsz-nek egy lej adóssága nem volt, tehát nem volt adósságunk. Más helyt, ahol volt, hogy az istállók megvannak – hát, azok azért vannak meg, mert az államnak beadták. Ennyi pénzt helyett az államé. S azt őriztették”.

Remetén hiábavalónak bizonyult minden örzésre, „duplaörségre” tett próbálkozás. A falu nagy tekintélyű papját²⁵ is elzavarták, hozzá is ütöttek, gyújtogatással fenyegetőztek, akik „szemet, deszkát, hámoskat lovasból, csapágyakat ölszámra, harmincöt tehenet egyszerre, juhokat turmában,²⁶ szénát szekerektől, utoljára a fűmagot, azt se tudták, hogy miféle” következmények nélkül elvittek. „Lehetett volna egyformán elosztani, vagy falurészenként egy társulást csinálni” – de a papnak, aki ezt emlegette is azt mondták „Maga menjen haza, menjen ki, ott prédikáljon. Maga ne foglalkozzon evvel. Nem volt ő se – másképp mit csináljunk?” A következményeket, a mezőgazdaság jelen állapotát így jellemezte: „Akkor-akkor, amit a mezőgépezés, aki a tehénnek odaadta az abrakot, amennyit azok elloptak, most annyit nem termel a falu. Volt, amiből”.

A kommunista rendszer utolsó éveiben a falusi családok csak saját tartásból tudták fedezni hússzükségletüket. Az elsajátított állatokból többet levágtak. P. a következőképpen értékelte:

25 „Orbán plebános úrhoz kimentünk oda (plébániára). S mondom: Plebános úr, magának most akkora szava van, mint száznak. S jöjjön, álljon ki”.

26 Juhnyáj.

„A bornyúbúst²⁷ es meg lehet enni. Meg lehet azt a luxust adni. De viszont két év múlva azt, amit levág, az se tejet nem adott, se nem borjút. Ez ilyen”.

Vezetők az új rendben

Az elmondottakból érzékelhető, hogy a tsz elnöke, aki párthű bizalmi kellett legyen, számottevő erőforrással, hatalmi befolyással rendelkezett. Nem csupán a tsz javai álltak rendelkezésére, melyeket habitusától függően használhatott, hanem munkahelyek létrehozására-betöltésére és az élelmiszerellátásra is befolyással volt. A további helyi intézmények vezetői is keresték ismeretségét, barátságát, jó kapcsolatot áptak vele. Az iskolaigazgatók, tanárok, az orvosok, a rendőrök, a kultúrház-sportélet vezetője, a szövetkezet elnöke, a helyi papság és a párttitkár is érdekelt volt ebben, akkor is, ha egyébként magukban nem ismerték el a személyét.

A tsz volt az iskola, a kultúr- és sportélet egyik támogatója. (A másik a tejporgyár volt). Ez kevésbé pénzben történt, inkább munkaerő, faanyag, szállítás, étkeztetés formájában „intézték”. Majdhogynem anekdotákba illő történeteket mesél ezekről a kapcsolatokról. Ilyen például az őszi pityókaszedés alkalmával egyik tanár megjegyzése: „Elnök elvtárs! Bár nekünk egy pár cipőt nem vesznek, hogy itt jövőnk, s szaggassuk a cipőkört, satöbbi?” Érkezett válasz: „Tanár úr!²⁸ Maguk, mikor szervezték, akkor mit mondtak, hogy ki veszi a cipőt? Mert nekünk ilyen nem mondtak, hogy a tanároknak vegyünk cipőt”.

Egy másik történetben megvetéssel elítélte azt a magyar vezetőt, aki nem tudta, nem akarta megmenteni a gázolaj-lopáson ért öccsét a törvényszéki eljárástól. Ezért ő egy román rendőrtől kért segítséget. „Menj, inkább részegedj meg – azt mondja. Fel leszel függeszte. Menj részegedj meg, menj, s végezzed a dolgodot. Aztán ő ment, s elintézte – gáttá, el volt intézve”.²⁹

P. nem mert a tartótisztjének válaszolni, amikor a gyapjú termelésről érdeklődött és nem volt türelme végig hallgatni a magyarázatot: „(...) mondtam

én neki, hogy ne, ennyit nő, ennyi a súlygyarapodás, s akkor grammra, s mennyit enni kell adni, s azt mondja – egy kosztümöt megveszel mindjárt.” Másik alkalommal a terv nem-teljesítéséről és a kenyéradag csökkentéséről beszélt, de „(...) vissza heába szóltál, mert nem tudtad, hogy ezt miért mondja”.

Ezzel a securitate³⁰ parancsnokkal történt a farmon tett látogatásakor, akinek „soha vissza nem mertem szólani, mert nem tudtam, hogy provokál, vagy mit mond”, az egyik idénymunkás, aki az épülő bukaresti Nemzeti Könyvtárnál dolgozott, utólagos félkatonai szolgálaton (concepra) és szabadságát munkával töltötte a farmon, ismeretlenül megmondta az igazat: „Mi az, hogy az idén befejezik? Az elejét esetleg a díszfelvonulásra. Húsz év múlva sem kész az”.³¹ A kor viszonyai között az ilyen ártatlan megjegyzéseknek is lehettek következményei.

Azonban volt autoritása a lopáson ért traktoristával helyben elintézni a megbüntetését: „Na, mondom – figyelj ide! Menj oda a farmra, térjél három remorka (pótkocsi) pityókát az állomáson, s menj vissza. S ha valaki megállít, akkor mondd, hogy azt mondtam, kell hármat térjél, menj”.

Kirívó eset volt, nevetve meséli, amikor a Dél-Romániából Remetére kihelyezett rendőrpáncsnok, aki egyébként semmiért nem akart fizetni, egy vasúti kocsira való árut szedett össze a helyi szövetkezettől és lakosságtól, amit vonatra pakolt és haza indult vele. Visszahozták a vagon tétlenül, de hiába leltározták fel, nem hiányzott senkinek semmije, pedig „komplett faanyag volt, bútor, kasza, kapa, mindenféle”.

A remetei „hamar el tud változni, pásztorból gyorsan lesz ács vagy köműves, de jó szakember”, „amelyik a szitán keresztül esett, megmarad, ahol megfizetik”. Összetartóak, „ahol egy van, oda visznek remeteit, érti-e? Még viszen”.

A ditróiak irigyek, a szárhegyiek csak raktárban szerettek dolgozni, „(...) hétfőn a vonatra Szárhegyen a csákánnyal egy ült fel. Remetén, ott megtámadták a vagon. Kevesebb Ditróból, de Szárhegyről csak egy, a Len családból”. Az alfalviak nem irigyek, de lusták, „nem adnak magukra”.³² „A csomafalviak

27 Büntetés terhe alatt tilos volt Ceaușescu Romániájában házilag borjút vágni.

28 Helyi születésű tanár volt a kérdező, akiről köztudott volt, hogy nem csupán agitált a kollektíva szervezések, de később jelentéseket írt a kollegákról. Kérdése provokáció is lehetett.

29 Ennek az esetnek a megoldását románul mondta el: „Da nu ești obligat să ții caziera (în casă). Dacă de o sută de ori te întrebă, de o sută de ori să spui!”

30 Hírhedt titkosszolgálata az ország vezetőjének.

31 „Ce: să termine?! Numai fațada pentru defilare. Nici după douăzeci de ani nu se termină acela”.

32 „Mert úgy a kalapot, ahogy megvette, s úgy, ahogy volt az a kalap a boltba feltéve, azt úgy feltette, s a kalap a fejibe úgy szakadt el. (nevet)”, „Az nyáron annyit csinált, hogy a kiengedte a posztónadrágot a bakancsra, s avval együtt annyit, amit levegőzött... cájknadrágot nem vett”.

annyira élelmesek, hogy egymást is becsapják,³³ jól kereskednek, de nincs jó állapotuk. Az újfalviak, kilyénfalviak 'intelligensebb' emberek.

Sorok közötti olvasat

Kétélyek nélküli meggyőződéssel találkoztam, ahol interjúalanyom az általa vezetett, kiforrott szervezet működésének olyan szakaszát mutatta be, szubjektívizmusát nem palástolva, émikusz nézőpontból, amikor az már a helyi társadalomba szervesülve létezett. Nyugvópontonra jutott már a tér-idő kontextus, melyben az elvesztett tulajdon okozta sérelmek, az átrendezett társadalmi kapcsolatok neuralgikus köröknek számítottak. P. modernizációs szemléltmóddal közelít a történetekhez, narrációjának sajátossága: „Az autobiografikus beszédmód stratégiái az őszinteség, a kibeszélés és az elhallgatás, az eseményeknek az egyén perspektívájából történő megjelenítése, a koherenciára való törekvés, az érdekességre való törekvés, az emlékezés egyéni habitusa, a narratív identitás gyakorlása, a pozitív énkép, a státus- és presztízstörténetek közvetítésének szándéka, a múlttal, az intézményekkel és a kortársakkal szembeni sztereotípiák és előítéletek igénybe vétele, az előnyös társadalmi beágyazás vagy a másoktól való elhatárolódás szándéka” (Keszeg 2014:101). Az ő életvilágát is zavarja a merev rendszer, a kis mozgástér, a kitörés lehetetlensége, azonban megelégszik az alkalmi kilépések elégtelével, a hierarchikus függőségekkel, a hatalom-társadalom alkufolyamataival. Ismeri a kistérségi falvainak szereplőit: csavaros észjárás, lavírozás, humor mint túlélési technikák általánosan hordozzák a napok örömeit, sikereit. Számára egyértelmű, hogy mind közül legkiválóbb a remetei ember, aki életrevalóbb mindenkinél. Részes, olykor (fő)szereplője a helyileg teremtett sajátos társadalmi gyakorlatoknak. Legtöbbet emlegetett munkatársai a pásztorok, akik aluliskolázottságuk ellenére a falusi tsz kulcsemberei, személyük jelzi a társadalmi viszonyok, a rétegződés átalakulását.

A munkahelyi kapcsolatokat bonyolult vertikális és horizontális kölcsönviszonyok kísérték, melynek eredményeként a nem egységes társadalmi

termék sokféle árnyalatúvá lett.³⁴ Közöttük ott van a polgári „szín” is, melyhez P., helyi vezetőként és mintaadóként ténylegesen hozzá tudott járulni, alakítani azon annak ellenére, hogy a rendszer nem csupán az ideológiai lojalitást várta el tőle, hanem magatartási mintázataiban való megjelenítését is annak.

Az életút állomásaiban, melyet a rendszer strukturálisan paraszttalanított, a plurális habitus jellegzetességeivel találkozunk: helyzetfüggő megnyilatkozásai a modern civilizálódás jegyeit mutatják, ha „vezető réteggel” érintkezik, egyébként pedig „józan paraszt”, aki eredményesen irányítja a mezőgazdaságban dolgozókat. Státuszából fakadóan egyedi módon illeszkedik P. életvezetése a polgárosodás feltárt lokális folyamatába, csupán időszakosan. Beszélgetőtársam életvezetése a dekollektivizálás és a nyugdíjazása után hasonló módon hajlik vissza, immár megfogyott erejében, a gyökerekhez, mint korcsoportjához.

A tsz-ben dolgozók nyertesei voltak a tulajdonviszonyok változásának, a társadalmi státuszuk önmagukhoz képest megemelkedett, paraszti identitásuk átalakult az intézményesített kommunista gazdaság keretei között, de az új rendszerben is ott kívánták folytatni a gazdálkodást, ahol gyerekkorukban abbahagyták. P. életpályájának elemzése közelebb vitt a tsz-el kapcsolatos előítéletek és a róla szóló interjúim megértéséhez, valamint közelebb vitt a szocialista múlt, az ipari mezőgazdaságban dolgozók körülményeinek, mentalitásainak, életvitelének feltáráshoz.

Felhasznált szakirodalom

- Boia, Lucian 2011 *Mitologia științifică a comunismului*. Editura Humanitas, București.
- Constantinescu, Nicolae N. 1981 Muncitorul productiv colectiv în lumina primei revoluții industriale și a celei științifice tehnice contemporane. In *Revoluțiile industriale în istoria societății. Lucrările sesiunii științifice din 30 ianuarie 1981*. Editura Politică, București, 125-136.

33 „Az a sapkát azért csinálták magasabbra elől örökké, s úgy teszik fel, csak tessék megnézni – egymást ne csapják bé, mert tudják, hogy csomafali – vásárba... (nevet) Mert másképpen, ha nem, csapná be (nevet)”.

34 Lucian Boia a termelési feladatok, munkahelyi eredmények, terv teljesítések megjelenését a magánbeszélgetésekben a szocialista gazdálkodás „erotizmusának” nevezte. A korszak vége fele a szekuritáté ezekről is tudni akart, jelentést készített (Boia 2011:124).

- Griffin, Em 2001 *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat Kiadó, Budapest.
- Keszeg Vilmos 2001 *Palástban. Lelkészek szórványban*. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Keszeg Vilmos 2005 Előszó. In *Specialisták. Életpályák és élettörténetek I–II*. Szerk. Keszeg Vilmos. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 7-30.
- Keszeg Vilmos 2014 Az országépítés motívumai mérnökök autobiografikus narratívumaiban. In *Emlék, Emlékezet, Életút*. Szerk. Deáky Zita – Smid Bernadett. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 92-104.
- Mohay Tamás 2000 Egyének és életutak. In *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. (főszerk. Paládi-Kovács Attila). Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 760-790.

Lengyel Emese

KI A SZERZŐ? – A MAGYAR SLÁGERGYÁROS, ZERKOVITZ BÉLA BÍRÓSÁGI ÜGYE (1925)

[DOI 10.35402/kek.2022.3.4](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.4)

Absztrakt

Zerkovitz Béla (1881–1948) az egyik legismertebb 20. századi magyar slágerkomponista. Szerzőként több száz szanzont, kuplét és operettet jegyez. Köztudott, hogy Zeneakadémián sohasem tanult, csupán egy gépészmérnöki oklevéllel rendelkezett. A végzettsége pályája során többször gondot jelentett, ugyanis több szakmabeli megkérdőjelezte zeneszerzői képességeit. Jelen írásban a zeneszerző 1925-ös bírósági ügyének bemutatására vállalkozom. A pert az *Árvácska* című operettdarabban kapcsolatban indította a zeneszerző ellen Huber Miksa karmester. Huber azt állította, hogy nemcsak hangszerelte és harmonizálta a szóban forgó operettet, hanem ő emelte művészi alkotássá. Elmondása szerint Zerkovitz csupán elfütyülte, eldúdolta a dalokat, a munkát azonban ő végezte el, mely már egy konkrét rágalmozással is felért. Éppen ezért a per során kérte, hogy ismerjék el az operett társszerzőjeként. Továbbá nagyobb részesedést kért az előadás bevételéből. Zerkovitz ügyvédje igen felkészült, a szerzőséget érintő általános tényeket meggyőzően alkalmazta a konkrét esetre: „A kereset – kezdte – a zenevilágban szokásos nagyzásnak és nagyzolásnak az eredménye. Generális szokás az, hogy előkelelő komponisták megkomponálják dalműveiket, a hangszerelést azután rendszerint karmesterekre bízják. A magyar operettirodalomban igen sok példa van erre” (*Az Est.* 15. évf. 34:5). A kutatás korabeli sajtóforrások segítségével rekonstruálja, hogy miként alakult a per Zerkovitz és a karmester között, valamint, hogy milyen zenetörténeti példákat hoztak fel a szembenálló felek. Céloom, hogy bemutassam a magyar slágerkomponista egyik peres ügyének hátterét, mely esetpélda során betekintést kapunk a 20. századi magyar szerzői jogokba és a korabeli operettjátszásba is.

Kulcsszavak: bírósági per, magyar operett, szerző, társszerző, sajtóforrások.

Abstract

Who Was the Composer? – The Court Case of The Hungarian Hit Composer, Béla Zerkovitz (1925)

Béla Zerkovitz (1881–1948) is one of the most well-known Hungarian hit composers of the 20th century. He wrote several hundred chansons, couplets, and operettas, although he has never attended the Academy of Music, he had a degree in mechanical engineering. His degree caused problems many times during his career because some professionals questioned his composing skills. In my lecture, I undertake to present the court case of the composer from 1925. The lawsuit against the composer was filed by conductor Miksa Huber for the operetta titled *Árvácska* [*Pansy*]. Huber claimed that he did not only orchestrated and harmonized the operetta, but he also made it into an artistic work. He said that Zerkovitz only wiggled and sang the tunes, but the work itself was done by Huber, which equals defamation. For this reason, through the lawsuit, he wanted to be acknowledged as a co-author of the operetta. He also wanted to have a larger amount from the income after performances. Zerkovitz's lawyer was quite well-prepared, he applied the general facts about the authorship on the concrete case: “This suit – as he began – is the result of the general delusions of grandeur in the world of music. It is a general habit to compose the tunes, then leave orchestrating to the conductor. In the Hungarian operetta literature, there are several examples of that” (*Az Est.* Vol. 15, No. 34, 5). With the help of contemporary press sources, the research reconstructs the way the lawsuit developed between Zerkovitz and the conductor, and what kind of examples did the opponent participants bring up from the music history. My goal is to present the background of the Hungarian composer's lawsuit, through which we can get a glimpse of the Hungarian copyrights in the 20th century and of contemporary operetta playing.

Keywords: court case, Hungarian operetta, composer, co-author, press sources.

Zerkovitz Béla (1881–1948)¹ az egyik legismertebb 20. századi magyar slágerkomponista. Szerzőként több száz szonett, kuplét és operettet² jegyez, pedig csupán egy gépészmérnöki diplomát szerzett.³ Ez a végzettsége pályája során néhány alkalommal gondot jelentett, ugyanis több szakmabeli megkérdőjelezte zeneszerzői képességeit. Legtöbbször a „Lopkovitz” vagy éppen a „fütyös zeneszerző” gúnyneveket aggatták rá a pályatársai, ennek okát pedig igencsak megfelelően szemlélteti a jelen írásban bemutatott példa, az 1925-ös *Árvácska*-per során ellene felhozott valamennyi vád.⁴ A szóban forgó pert Huber Miksa (1866–1926) karmester indította,⁵ aki nem mást állított, minthogy nemcsak hangszerelte és egyben harmonizálta is a szóban forgó operettet, hanem egyszersmind ő emelte művészi alkotássá. Elmondása szerint Zerkovitz csupán elfütyülte, eldúdolta a dalokat, a munkát azonban – már nem először – ő végezte el, mely már egy konkrét rágalommal is felért. Éppen ezért az eljárás során Huber kérte, hogy ismerjék el a szóban forgó operett társszerzőjeként. Továbbá nagyobb részesedést kért az előadás bevételéből. Zerkovitz ügyvédje pedig felkészültnek bizonyult, a szerzőséget érintő általános tényeket rendkívül meggyőzően alkalmazta e konkrét esetre. A kutatás során elsősorban a korabeli sajtóforrások segítségével igyekeztem rekonstruálni a per állomásait.

1 Székely 1994:876.; Schöpflin Aladár-féle lexikonban 1882-es születési dátum szerepel. Lásd Schöpflin 1929:463; A Brockhaus–Riemann-féle zenei lexikon magyar változatában a szerzőről szóló szócikkben az 1881-es dátum szerepel. Lásd Brockhaus–Riemann 1985:713.

2 Zerkovitz operettjei időrendi sorrendben (1911 és 1947 között): *Aranyeső*; *Die schöne Marietta*; *Gyerünk csak*; *Katonadolog*; *Eine feine Familie*; *Die Wundermühle*; *Das Finanzgenie*; *Fedák Sári toalettje*; *Aranyfácán*; *Beppo*; *Ananymadár*; *La Bambola della Fracteria*; *Százszorszép*; *Postás Katica*; *A nóta vége*; *Hattyúvilág*; *Zsiványvilág*; *Árvácska*; *Csókos Asszony*; *A legkisebbik Horváth leány*; *Eltörött a hegedűm*; *Doktor Úr*. Lásd többek között Gál 2007:134–135.; Zerkovitz.hu; *Az Árvácska* esetében is egy elírásra kell felhívnom a figyelmet, a Gál-könyv a bemutató dátumaként az 1926-os esztendő jelöli meg az 1924 helyett. A bemutató pontos dátumát lásd többek között: *Az Árvácska* a Király Színházban. (1924.09.05.) *Pesti Napló*, 75. (184):7. A New York Kávéháztól a világhír. Kálmán Imre életútja. (1969.04.12.) *Film, Színház, Muzsika*, 13. (15):24–26.

3 Székely 1994:876.

4 Jelen témablokkra egy átfogó sajtórecepció-kutatás keretében találtam rá, mely során a Zerkovitz életművét vizsgálom sajtóforrások (interjúk, kritikák, tudósítások stb.) segítségével.

5 Schöpflin 1929:279.

Az *Árvácska* diadalútja

Az *Árvácska* című operett ősbemutatóját 1924. július 1-jén tartották a Budai Színkörben (100. előadás: 1924. október 8.).⁶ A színház közel négyhónapos szezont zárt 1924-ben. A későbbi, a perben felhozott szerzői osztalékok, bevételek miatt szükséges a Budai Színkör gazdasági helyzetének feltérképezése. Erről a korabeli sajtó szintén részletesen beszámolt, hiszen a teátrum vezetése az *Árvácska* előtt finánciális problémákkal küzdött: „...Nemcsak színházi körökben ismeretes, de a publikum is tudja, hogy az *Árvácska* bemutatójáig milyen abnormálisan rosszul ment a Budai Színkör a súlyos gazdasági körülmények miatt...”⁷

A vállalkozásnak tehát sürgősen egy sikerdarabra volt szüksége. A zsurnaliszták, a kritikusok már a júliusi premiert megelőzően nagy karriert jósoltak e darabnak: „A magyar operett-kalendárium legnevezetesebb dátumának ígérkezik az *Árvácska* premierjének napja. Minden jel arra mutat, hogy úgy a pompás szöveg, mint a buja melódiákban hullámzó zene egy nagy világsiker induló helyévé teszi a Budai Színkört...”⁸ – olvasható a *Szózat* hasábjain 1924. június 29-én. A premiert követően pedig már biztosnak látszott a hosszútávú siker, legalábbis Faragó Jenő szerint: „Bús-Fekete László librettója egy kedves, épkézláb vígjátéki ötletnek mulatságos, operettszerű feldolgozása. Zerkovitz Béla partitúrája csupa melódia és esprit, magyaros ízű francia muzsika, ötletes, fülbemászó, népszerűségre hajló, táncra invitáló, színes, jó operettzene.”⁹

6 *Az Árvácska* századik előadása. (1924.10.10.) 8 *Órai Újság*, 10. (213):7; *Az Árvácska* 75-ik előadásáról is beszámolt a sajtó. Lásd *Az Árvácska* 75-ik előadása a Budai Színkörben. (1924.09.06.) *Az Est*, 15. (185):9; Koch szerk. 1996.

7 Beszámoló a Budai Színkör négyhónapos szezonzáról. (1924.10.05.) *Színházi Élet*, 14. (40): 26.

8 *Árvácska* – július 1. (1924. 06. 29.) *Szózat*, 6. (139): 14.

9 „Egyes kiválóbb számai: *Árvácska* belépője az első felvonásban, a „*Tanár úr, kérem!*” refrénű pattogó duett (Rátkai–Somogyi), a hangulatos Java („*Egyszer volt, hol nem volt!*”), a Cairó-dal, az estharangról szóló nóta (hegedű-, tárogató- és hárfakisérettel), két nagyszerűen fölépített finálé és egy sereg más szám, amelyeknek poétikus, szép szövegét mind Kulinyi Ernő írta. Az a hagyományos dióhéj, amelybe egy jó operett meséje és melódiája befér, ezúttal aranydió, amely csillog, kápráztat, hangulatozik ad és nagyon-nagyon jól esik...” – fejtette ki gondolatait Faragó Jenő. *Árvácska*. [Faragó Jenő] (1924.07.02.) 8 *Órai Újság*, 10. (130):7.

A pompás operettet pompásan játsszák Budán. [...] Sebestyénéknak nagy sikerük lesz ma este; de meg is érdemlik”.¹⁰ Az elvárásoknak eleget tett az operett és a bevétel csakhamar meghaladja a 2 milliárd koronát (103.482 eladott jegy – 75 előadás),¹¹ így forgalmi adó jogcímen csaknem 75 millió koronát fizetett be Sebestyén Géza igazgató.¹² Az operettet hárman jegyezték: Zerkovitz, Bús-Fekete László (1896–1971)¹³ és Kulinyi Ernő (1893–1945).¹⁴ Ezek a szerzők is igencsak jól jártak, ugyanis az előadások után fizetett osztalék nem kevés, így a három szerző: 200 millió felüli koronát kapott osztalék jogcímen,¹⁵ ez pedig csak tovább nőtt azzal, hogy átkerült a Király Színházba az előadás.

Tehát ezt követően az előadás „átköltözött” Pestre, a Király Színházban 1924. szeptember 13-án mutatták be.¹⁶ A századelőn a Király a fővárosi operettjátszás egyik meghatározó intézményévé tudott válni.¹⁷ Habár jelen esetben – az *Árvácska* darabhoz szorosan kapcsolódva – meg kell jegyezni azt is, hogy 1924–25-ben komoly anyagi gondokkal küzdött a színházi vezetés. Az alapító, Beöthy László (1873–1931)¹⁸ 1903-tól egészen 1925-ig igazgatta a teátrumot, mely 1918-tól az Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. tagjaként működött tovább. Ezt követően az Unió megbukott (1924), a színház

vezetője pedig Faludi Jenő (1873–1933)¹⁹ lett. Ilyen körülmények között érkezett meg a Királyba ez az operett, mely már Budán bizonyított: „Az a rendkívüli siker, mely az *Árvácskának*, Zerkovitz Béla és Bús-Fekete László operettjének kijutott, arra indította a Király Színház igazgatóságát, hogy a népszerű darabot műsorába fölvegye...”²⁰ A darab csakhamar sikeres lett Pesten is: „Budáról a Királyba vonult át a Bús-Fekete–Zerkovitz-operett. Az utazás nem ártott meg neki; a darab romantikája teljes súlyban édeskedik itt is, a zene is ugyanazzal a hatással van: fülbemászó. Füle válogatja aztán, hogy meddig marad bent; átlagos, népi fülekre lévén számítva, általában: sokáig. Az előadásról több mondanivaló essék, mert az előadás jó. [...] Az *Árvácska* Budán meleghez volt szokva; pesti fogadtatásának első estéjén az *Árvácska* eléggé Budán érezhette magát”.²¹ Huber pedig azt szerette volna, ha Zerkovitz elismerné a darab társszerzőjeként, így egyszersmind ő is részesült volna a kifizetésekből. Sőt bizonyára ő is értesült arról, hogy a premieren külföldi igazgatók tették tiszteletüket,²² valamint számos cikk tényként közölte, hogy a darab Bécsben²³ és több külföldi operettszínpadon bemutatásra kerül majd a közeljövőben.

A per

A per alapját tehát az operettelőadás páratlan sikere és azzal járó anyagi (és erkölcsi) megbecsülés adta. A kérdés pedig nem más, minthogy Huber milyen munkát végzett el, az elvégzett munka beillik-e a szerzői funkciók sorába. Kiemelten a januári, a februári és az áprilisi hónapok eseményei kerülnek szóba, kifejezetten az a per, melyet a társszerzőség elismerésének irányába indított Huber. Merthogy időközben például Zerkovitz is beperelte Hubert (sajtó útján elkövetett hitelrontás vétsége jogcímen),²⁴ többek között a jóhírnév megsértéséért, valamint ugyanezért sajtóper indított többek között *Az Est* ellen is.

19 Székely 1994:199.

20 Az *Árvácska* a Király Színházban. (1924.09.05.) *Pesti Napló*, 75. (184):7.

21 (*Árvácska*). (1924.09.14.) *Pesti Hírlap*, 46. (191):15.

22 Külföldi igazgatók az *Árvácska* premierjén. (1924.06.29.) *Szózat*, 6. (139):14.

23 Az *Árvácska* ősszel színre kerül Bécsben. (1924.07.09.) *8 Órai Újság*, 10. (136):7.

24 A Budapest Főváros Levéltárában az adott peranyag is megtalálható.

10 Uo.

11 Beszámoló a Budai Színkör négyhónapos szezonjáról. (1924.10.05.) *Színházi Élet*, 14. (40):26.

12 Uo.

13 Székely 1994:123.; Munkásságáról bővebben lásd még Schöpflin 1929:16-17.

14 Székely 1994:432.

15 Beszámoló a Budai Színkör négyhónapos szezonjáról. (1924.10.05.) *Színházi Élet*, 14. (40):26.

16 Schöpflin 1929:16.; *Az Est* lapban a következőképpen harangozzák be az előadást: „Szombaton, szeptember 13-án játssza először a Király Színház az *Árvácskát*. A páratlan sikerű Zerkovitz-operett királyszínházi előadása elsőrendű színházi produkció lesz. Vaály Ilona, Somogyi Nusi, Kiss Ferenc, Boross Géza, Latabár, Szirmai, Rozsnyói Ilona és a többiek. Tihanyi Vilmos rendezésével, teljes ambícióval készülődnek a szenzációs előadásra, amelynek külön látványossága lesz a második felvonásbeli divatrevü. Kiss Ferenc gyönyörű dalai, Boross Géza új aktuális kupiéi, a pazar díszletek külön eseménnyé teszik a királyszínházi *Árvácskát*, amelynek bemutatója jegyeit már e hét szombatián árusítja a pénztár”. A Király Színházban szeptember 13-án: *Árvácska*. (1924.09.06.) *Az Est*, 15. (185):9; Koch szerk. 1958.

17 Nagy 2001:605-631.

18 Székely 1994:84.

Az első újságcikkek már 1925 januárjában napvilágot láttak, hiszen ebben a hónapban nyújtotta be Huber a keresetet Zerkovitz ellen. Az ügyről *Az Est* 1925. január 17-én hosszasan számolt be.²⁵ Sőt január 18-án már a szakma egyes képviselőit is nyilatkozatra bírták a konkrét ügy kapcsán. A cikk *Huber Miksa, az Árvácska „társzerzője” 75 millió tantiméért pörli Zerkovitz Bélát* címmel, és *Aki nyolc éve füttyörész és aki nyolc éve hangszerel, modulál, harmonizál – Melódiaforrás, mely dúdol és billeget* alcímmel jelent meg. Gy. V. szerző elsőként Zerkovitz nemzetközi karrierjéről szólt, ami egyrészt ismeretes, másrészt az a ragadványnév (gúnynév) sem idegen, hogy „Lopkovitz”: „Elérte a legnagyobbat, amire egy dalszerző egyáltalában vágyódhat: a világhírű milánói Ricordi-cég a kiadója. Dalait, ezeket az egészen könnyű fajsúlyú, fülbemászó, nagyon gyakran ismerős melódiákra emlékeztető dalokat már nemcsak a budapesti kabarékban és kávéházakban és utcákon csépelik agyon, hanem az egész világon. Londonban csakúgy, mint Buenos Airesben, sőt már a velencei lagúnákon is a *Bözsike édest* éneklő a nászutasokat ringató, borraivalóra éhes lagúnás”.²⁶ Azt beszélték, hogy Zerkovitz „összelopkodta” és mással végeztette el a munkát. Ezellen Huber ment perre, méghozzá első körben 75 millió részesedést követelt Zerkovitztól – a Budai Színkör és a Király Színház előadásai után kapott tantiémet (az előadás bevételeiből a szerzőnek, szerzőknek fizetett jogdíj) figyelembe véve ez nem olyan magas összeg²⁷ – a bíróság segítségével: „...Azt suttogják muzsikuskörökben, hogy az operetteket, amelyek az ő nevével vonzzák a közönséget a színházakba és az ő nevével jegyezve kerülnek ki a külföldi színpadokra és a kótakereskedelemben, nem egyedül szerezte, hanem ezeket a jól felépített, egységbe foglalt, hatásos finálékkal díszített, hosszú lélegzetű zeneműveket mások harmonizálták, muzsikusok hangszerelték, modulálták pár koronáért, hogy aztán az örök névtelenségbe süllyedjenek. Érdekes módon ismerteti a Zerkovitz-operettek születésének, komponálásának, [...] harmonizálásának és hangszerelésének módját az a pör, amit legújabbán egy névtelen, szegény muzsikus indított Zerkovitz Béla ellen, kérve a törvényszéktől, hogy [az] *Árvácskára* vonatkozó társzerzői minőségét ismerje el és ennek megfelelően

25 Huber Miksa, *az Árvácska „társzerzője” 75 millió tantiméért pörli Zerkovitz Bélát*. [Gy. V.] (1925.01.17.) *Az Est*, 16. (13):5.

26 Uo.

27 Egyösszegben már ki volt egyszer fizetve, ez kiderült a per során.

75 millió korona tantiém kifizetésére kötelezze a világszerte ismert és népszerű dalszerzőt...”²⁸

A következő állomása a pernek január 28.-a lehetett volna, amikor a bíróság döntött volna arról, hogy helyt ad-e Huber keresetének. A karmester több éve dolgozott Zerkovitznak, állítása szerint mindvégig ő alkotta meg a partitúrát, minden esetben füttyező után. Korábbi munkáinak sérelmeiről szintén beszámolt az újság. Huber általában egyszeri és fix összeget kapott egy-egy munkáért, de hiányolta a további osztalékból, külföldi jogdíjakból és egyéb bevételekből (könyvek, kották stb.) befolyó összeget. Ez pedig sikeres operettek esetében rendkívül magas összegek lehettek. Huber szilárdan állította, hogy művészi szintre ő emelte az operettet, Zerkovitz csak dúdolt és füttyült: „A 25 éves zeneszerzői múltja visszatekintő Zerkovitz képtelen leköttázni zenei gondolatait. Mindig csak eldúdolta vagy zongorán elbillegette őket, még pedig mindig csak egy hangnemben, Esz-dúrban...”²⁹ Azt is állította, hogy előre és többször jelezte, hogy ezúttal többre kerül majd a munkája és részesedést szeretne az operett előadásából befolyt összegből is. A „zsarolás” és a „ráfizetés” pedig visszatérő szavak, amikor Huber a kettejük között létrejövő megállapodásról nyilatkozott: „Mikor, a Royal Orfeumtól megváltam, Zerkovitz felkeresett a lakásomon és elmondta, hogy Sebestyén Géza felkérte őt, írjon operettet a Budai Színkör részére. Afféle könnyű nyári operettre gondolt, amit gyorsan kellene megcsinálni. Vállaltam a feladatot, de kijelentettem, hogy ezt már nem csinálom meg a szokásos alamizsnáért, hanem részt kérek a tantiémekből is. Zerkovitz idegesen mindent megígért, panaszkodott, hogy nem tudja, hogyan sikerül az operett, beválik-e, nem fog-e ráfizetni, kért, hogy ne zsaroljam meg. Végül abban állapodtunk meg, hogy ha huzamosabb ideig a színpadon marad, és ha külföldre is eljut, busásan fizet a jövedelemből, sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy azt tőle várom és remélem. Írásbeli szerződést azonban sürgetésem ellenére sem adott. *Az Árvácska* operettet ezután Zerkovitz zenei gondolatai és elgondolásai alapján megírtam, olyképpen, hogy a Zerkovitztól eldúdolt vagy elfüttyült dallamokat megrögzítettem, zeneileg alátámasztottam, művésziileg felruháztam, hangszereltem és modulációkat komponáltam...”³⁰ Ezt már most kiegészíteném a másik oldallal, pontosabban Zerkovitz szavaival.

28 Uo.

29 Uo.

30 Uo.

A *Színházi Élet* számait lapozgatva a *Hogyan született az Árvácska?*³¹ című írásra bukkanhatunk, ami a per szempontjából értékes forrás, hiszen az operett-darab születését nem más, mint Zerkovitz tárta a nagyközönség elé. Az írás jóval a per előtt, 1924. június 29-én látott napvilágot, melyben még említés szintjén sem hangzott el Huber Miksa neve és munkája, sőt a „füttyörészés” sem. Hogy a teljes igazság miként hangzik, azt valószínűleg csak a két fél tudná elmondani, hiszen a per során elmesélt megannyi alkotás-történet (az 1924-es is) több ízben ellentmondanak egymásnak.

A zenei tehetség megkérdőjelezése már januárban elkezdődik, Huber élesen bírálja Zerkovitz zeneszerzői képességeit. Ez az előzménye annak, amikor majd a per folyamán Huber és ügyvédje azt kéri a bíróságtól, hogy szakemberek segítségével vizsgálják meg a zeneszerző valódi tudását: „Aki kevéssé is járatos a zenei alkotás pszichológiájában, nem feltétlenül ismeri azt a végtelenül hosszú utat, amely a zenei gondolat megszületésétől a kész zenemű előadásáig vezet. Nem vitás, hogy az *Árvácska* zenei gondolatai Zerkovitztól származnak, de nem vitás az sem, hogy Zerkovitznak a komponálásra további befolyása nem volt. Hangsúlyoznom kell, hogy a művészt épp a kifejezési képesség különbözteti meg a laikustól. Zerkovitzból azonban ez az effektív produktivitás hiányzik, ezért vesz maga mellé egy ízig-vérig muzsikust, hogy általa komponáljon. Az eldúolt zenei ötleteknek olyan kistafírozása, felszerelése és színpadra applikálása, mint amilyen az *Árvácska* kész partitúrája, kétségtelenül művészi munka, amire csak talentumos és tanult zenész képes. A hallott melódia fixírozása igen nehéz feladat. [...] Ha egyszerű mesterség a harmonizálás, kérdem, miért nem tanulta meg Zerkovitz 25 év alatt? A zene történelmében nincsen példa a kompozíció ilyen munkamegosztására”.³²

Az anyagi megbecsülés mellett az erkölcsi megbecsülést is hiányolta Huber: „... hihetetlenül sokat dolgoztam, hogy a Zerkovitz-dalokat zeneileg felépítsem...”.³³ Továbbá szerinte mindenki tudta, hogy ez valóban így történik minden darab esetében: „A Royal Orfeumban természetesen tudták, hogy a Zerkovitz-dalokat én csinálom, Zerkovitz persze haragudott érte, sűrűn halmozott

el szemrehányásokkal és kért, hogy ne járjak a New York Kávéházba, ne járjak a zenészek és írók közé. Most azonban már nem engedek. Gyümölcsöt akarom művészi munkámnak. Részt akarok abból a jövedelemből, amit részben az én művészetemnek, tudásomnak és munkámnak köszön Zerkovitz Béla...”.³⁴ Már e nyilatkozat után azzal érvelt Zerkovitz, hogy ő egyrészt eddig sem tagadta, hogy mással hangszerelteti a műveit, sőt ez nem egyedülálló az operettirodalomban – ez később a védelem visszatérő elemévé vált –, másrészt (már) nem tagadta, hogy további jutalmat ígért egykoron Hubernek. Azonban is azt állította, hogy a jutalom természetében nem állapodtak meg, mindez az ő belátásától függött volna. Továbbá még januárban arra számított, hogy a bíróság elutasítja majd Huber keresetét és ezzel az ügy véget is ér.

A *Magyarország* tudósítója az, aki a hír utáni napon, azaz január 18-án egy rövid interjúblokkot tett közzé *Szerzői tevékenység-e a hangszerelés?* címmel.³⁵ „...Kérdést intéztünk egy zeneszerzőhöz, egy színgazgatóhoz és egy karmesterhez, hogy a hangszerelés milyen tényezője egy operettzene megírásának, mennyiben zeneszerzés az, ha valaki a melódiát és a ritmust adja és mással hangszerelteti a művet...”.³⁶ A Zerkovitz-Huber-est a konkrét zeneszerzési folyamat különböző feladatainak súlyát, értékét rangsorolja, határozza meg. Az, hogy milyen szerzői funkcióval bírhat a harmonizálás, a hangszerelés, úgy látszik, hogy – jelen esetben – a bíróság hatáskörébe tartozott. Ugyanakkor abban a nyilatkozatot adók többsége azonos véleményen volt, hogy a hangszerelés fontos része az operettzene megalkotásának is. Huszka Jenő (1875–1960) operettszerző³⁷ a következőképpen szólt az esetről: „A zeneműnek hangszerelése annyira szerzői tevékenység, hogy szervesen összefügg vele és attól mintegy elválaszthatatlan. Az operettzenének három lényegéről beszélhetünk. Melódia, harmónia és ritmus. A mostani esetben úgy látom, hogy a három közül Zerkovitz Béla kettőt végzett, a melódiát és a ritmust adta, míg a harmadikat Huber Miksa. [...] 20–25 esztendővel ezelőtt előfordult, hogy nagyobb zeneszerzők mással hangszereltették műveiket, most azonban már ez a legkritikább eset, sőt merem állítani, hogy komoly zeneszerző mind maga végzi ezt a munkát.

31 *Hogyan született az Árvácska?* [Zerkovitz Béla]. (1924.06.29.) *Színházi Élet*, 14. (26):21.

32 Huber Miksa, az *Árvácska* „társszerzője” 75 millió tantiméért pörli Zerkovitz Bélát. [Gy. V.] (1925.01.17.) *Az Est*, 16. (13):5.

33 Uo.

34 Uo.

35 *Szerzői tevékenység-e a hangszerelés?* (1925.01.18.) *Magyarország*, 32. (14):4.

36 Uo.

37 A m. operett egyik legkiválóbb képviselője. Pályáját lásd Székely 1994:319-320.

A dolognak ugyan ez mesterségbeli része, azonban kétségtelen, hogy a hangszerelő is szerzői munkát végez”.³⁸ Faludi Jenő, a Király Színház új igazgatója kicsit másképp nyilatkozott a hangszerelésről.³⁹ Stephanidesz Károly (1871–1964) karmester, zeneszerző⁴⁰ pedig a következőképpen foglalt állást e kérdésben: „Nézetem szerint a hangszerelés fontos és kiegészítő része az operett sikerének. A hangszereléssel a zenekarból ezer színt, ezer változatot lehet kihozni. Ez díszíti a melódiát s hogy egy hasonlattal éljek, a hangszerelés legalább van olyan fontos, mint az, hogy egy operettben hogyan öltöztetjük föl a színészeket és hogyan állítjuk be a darabot”.⁴¹ Tehát a három elismert szakember szerint mégiscsak szerzői funkcióval bír a hangszerelő, ugyanakkor ez korántsem egyértelmű, legalábbis, ha ezt az elhúzódot pert vesszük figyelembe.

Bár 1925 januárjában Zerkovitz még abban bízott, hogy az eset nem kerül a bíróságra, azonban februárban mégiscsak elkezdődött a tárgyalás. 1925. február 12-én számos lap számolt be az aznapi bírósági eseményekről. A következő napokban pedig ismét napirendre került a szakmai közegben az, hogy mennyire fontos a hangszerelés a zeneművek esetében. Ekkortájt már régóta vicc tárgya volt a per és Zerkovitz állítólagos zeneszerzési szokásai is. Az esetet Földy Károly bíró döntötte el. Perényi, Huber ügyvédje ismertette ügyfele álláspontját: „...Dr. Perényi Zsigmond elkezdte előterjesztését. Zerkovitz építész és zeneszerző esztendőik hosszú során át Huber Miksával, a Royal Orfeum volt karmesterével együttesen szerezte az összes Zerkovitz-dalokat. A karmestert a Royal Orfeum fizette s kötelessége az volt, hogy kizárólag csak az Orfeumnak dolgozzék. Zerkovitz azonban a közösen szerzett dalokat vidéken és külföldön is elhelyezte, azok kottáit terjesztette, anélkül, hogy a befolyt jövedelemből részesítette volna Hubert. [...] 1924 nyarán a karmester a Royal Orfeumtól megvált, ekkor kapott megbízást a Budai Színkörtől Zerkovitz Béla, hogy egy nyári operettet csináljon. Miként azelőtt, úgy most is együtt álltak neki a munkának.⁴² Zerkovitz egyedül zenei gondolatok kitalálásával járult a közös

munkához. Huber előtt elfütyülte, eldalolta a dalamokat, amelyeket azután Huber zeneileg feldolgozott s hangszerelt.⁴³ Az effektív produkciót tehát a karmesternek kellett elvégezni, mondja az ügyvéd”.⁴⁴ A bevétel összegének becslése miatt Huberék az előterjesztés során kitérnek az előadások sikerére is: „...Budán, majd a Király Színházban több mint százszor színre került az *Árvácska*. Huber több alkalommal sürgette Zerkovitztól a járandóságát. Zerkovitz eleinte kecségtette őt, de a fizetést folyton halasztgatta. Az *Árvácska* Zerkovitznak legalább 150–200 millió koronát jövedelmezett. Zerkovitznak kötelessége lett volna a társszerzőt ebből a jövedelemből olyan arányban részesíteni, mint amilyen arányban áll az egyik művészi munkája a másikéhoz. [...] Huber munkája legalább olyan értékű, mint Zerkovitzé – fejtegette tovább az ügyvéd –, Zerkovitznak kötelessége lett volna jövedelmének felét kiszolgáltatni Hubernek. 75 millió korona tőke és annak kamatai iránt indította meg tehát a pert Huber Zerkovitz ellen. Kérem Zerkovitz Bélának ebben az összegben való elmarasztalását”.⁴⁵

A védelmet Zerkovitznak Szalai Emil biztosította,⁴⁶ a válaszában során ügyfelét operettirodalmi példákkal próbálta védeni. Olyan magyar zeneszerzők sorába állította Zerkovitzot, mint Fejér Jenő (1873–1927),⁴⁷ Hűvös Iván (1877–1954),⁴⁸ Farkas Imre (1879–1976),⁴⁹ Jacobi Viktor (1883–1921),⁵⁰

43 Fütyülte-e vagy nem fütyülte? (1925.02.12.) *A Nép*, 7. (34):12.

44 Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5.

45 Uo., Lásd még: Zerkovitz *Árvácska*-pörében szakértőket hallgatnak ki. (1925.02.12.) *Világ*, 16. (34):12.; Továbbá: A bíróság elrendelte a bizonyítást a Zerkovitz-Huber-ügyben. (1925.02.12.) *8 Órai Újság*, 11. (34):5.; Az *Árvácska* zenéje, 1925:12; Zerkovitzot a hangszerelő karmester beperelte. (1925.02.12.) *Az Újság*, 22. (34):8.; Zeneszerző, aki sohasem szerzett zenét. (1925.02.12.) *Új Barázda*, 7. (34):4.

46 Szalai a magyar szerzői jog jeles képviselője, több művet is jegyez szerzőként, például: Szalai Emil 1922 A magyar szerzői jog. *Jogállam: Jog- és Államtudományi Szemle*, 5; Szalai Emil 1921 A szerzői jog a békeszerződésben. *Jogtudományi Közöny*, 56. (6); Szalai Emil 1935 *Előadóművész, gramofonlemez, rádió: szerzői jogi tanulmány*. Dante, Budapest.

47 Schöpflin 1929:12.

48 Pályájáról lásd többek között: Schöpflin 1929:286.

49 Székely 1994:203.

50 Székely 1994:331.

38 Szerzői tevékenység-e a hangszerelés? (1925.01.18.) *Magyarország*, 32. (14):4.

39 Uo.

40 Székely 1994:701.

41 Szerzői tevékenység-e a hangszerelés? (1925.01.18.) *Magyarország*, 32. (14):4.

42 Erről Zerkovitz még – ahogy fentebb láthatjuk – 1924-ben nem tesz említést.

Kacsóh Pongrác (1873–1923)⁵¹ stb., de külföldi operettmesterekkel is példálózott. Így sokkal hitelesebbnek hatott, amikor azt állították, hogy ez az eljárás mód a zene világában egy bevett szokás. A bizonyítás végett budapesti hangszerelők kihallgatását sürgette a védelem: „...A kereset – kezdte – a zenevilágban szokásos nagyásznak és nagyozásnak az eredménye. Generális szokás az, hogy előkelő komponisták megkomponálják dalműveiket, a hangszerelést azután rendszerint karmesterekre bízzák. A magyar operettirodalomban igen sok példa van erre. Fejér Jenő *Katalin cárnő* című operettjét Barna Izsó hangszerelte, Húvös Iván operettjét ugyancsak Barna Izsó. Garay István *Árgyelus királyfi*ját és egyéb műveit Szabados Béla, Marthon Géza több operettjét Békési Ferenc és Barna Izsó hangszerelte, Farkas Imre nagy hírnévre szert tett operettjeit, az *Iglói diákokat*; és a *Túl a nagy Krivánont* Barna Izsó és Vincze Zsigmond hangszerelték, a *Nótás kapitányt* Vincze Zsigmond, Jacobi *Sybill* című világot járt operettjét Barna Izsó hangszerelte, sőt ami sokak előtt ismeretlen, Kacsóh Pongrác *János vitézét* is Vincze Zsigmond hangszerelte. A boldogult Kacsóh Pongrác egy vonalat se dolgozott a hangszerelésen. Strausz János⁵² tíz utolsó operettjét Reiter Ferenc bécsi karmester hangszerelte, Zeller operettjeit pedig szintén Reiter. Offenbach, a *Hoffmann meséit*, utolsó operettjét szintén mással dolgoztatta ki. Zichy Géza négy operáját Szikla Adolf hangszerelte. Mindezek bizonyítására kérem a Budapesten lakó hangszerelők kihallgatását...”⁵³ Az esettel pedig a védelem túlmutatott a zene világán, az irodalmi szférából és a képzőművészetből hozott példákat, melyek kétségteljesen hatásosnak bizonyultak.⁵⁴ „... Még egy csomó más nevet is tudnék említeni – mondja ezután az ügyvéd –, kik, hogyan végzik a munkájukat, de nem akarom sokak érzékenységét a nyilvánosság előtt érinteni. A közönség nem a hangszerelést, hanem Zerkovitz melódiáit éneklé,⁵⁵ füttyüli, a hangszerelés a zenekarra és a zongorára vonatkozik. Ismeretes a törvényszék előtt a *Csend*

ül a Volga vizén című dal miatt indított per, amelyben kiderült, hogy így is lehet, úgy is lehet zongorára letenni a világhírű dalt. A szerzőség kérdésének semmi köze ehhez a követeléshez”.⁵⁶ „Társ szerzői allűrök” – fogalmazott a védelem. Annak ugyanis – a felsorolt esetekből is kitűnik – beláthatatlan következményei lehetettek, ha társ szerzőként ismerte volna el a bíróság Hubert. A társ szerző és a munkatárs ugyanis két külön funkció, más-más jogok illetik meg az egyiket és a másikat.⁵⁷

A védelem kérte Hubert, hogy bizonyítsa, miként történt korábban a megállapodás, bár beismerte, hogy az egyszeri díjazása korántsem „fejedelmi”. Felidézett egy állítólagos párbeszédet, melyben Zerkovitz kitért arra, hogy nincs külföldi üzlet, mert a „hangszerelés üres” – ezzel pedig egyértelműen Huber munkáját degradálta az operett szerző: „[...] Bizonyítani kellene Hubernek, hogy részese-dést kötött ki magának. Ő, a maga részéről kéri Sebestyén Géza tanúkenti kihallgatását. Huber Miksa járandóságát megkapta. Megfelelő, méltányos, az igaz, hogy nem fejedelmi díjazást kapott. Huber 250.000 koronát kapott, számonként, ugyanakkor az egyik színházban előadott *Postás Katica* hangszerelője, Losonczy 320.000 koronát. Amikor jól ment az *Árvácska*, Huber azzal ment egy alkalommal Zerkovitzhoz: Zerkovitz úr kérem siker van, nem lenne szíves még valamit adni? – Ha külföldön előadják a darabot, megemlékezem magáról – válaszolt neki Zerkovitz. De egyetlen külföldi színházban sem tudták elhelyezni a darabot. A Carl Theater igazgatója és az egyik bécsi színházi ügynök azzal álltak elő, hogy a hangszerelés üres.⁵⁸ Ez az egész per csak arra szolgált, hogy a népszerű zeneszerzőt, Zerkovitzot, meghurcolják. Legyen az ő képességéről, tehetségéről, készültségéről akár milyen vélemény, meghurcoltatása megalázó módon történt, kéri hát, a kereset elutasítását [...]”⁵⁹

A válasz nem maradt el a korábbi „operettirodalmi leckére”. Amikor ugyanis újból Perényihez került a szó, igencsak kategorikusan kijelentette, hogy

51 Székely 1994:347.

52 Ifj. Johann Strauss.

53 Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5.

54 Uo.

55 Ezt a mondatot, hiszen ez sarkalatos pontja a pernek, több sajtóorgánium dőlten, vagy félkövérrel szedi, például a *Pesti Hírlap* is: „...A közönség nem a hangszerelést, hanem Zerkovitz melódiáit füttyüli – mondotta dr. Szalai –, a hangszerelés pedig a zenekarra és a zongorára vonatkozik. [...]” *Az Árvácska* zenéje, i.m., 12.

56 Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5; „Az egész pör – mondja az ügyvéd – csak egy föltevésen alapult és arra szolgált, hogy Zerkovitzot meghurcolják”. Zerkovitz *Árvácska*-pörében szakértőket hallgatnak ki. (1925.02.12.) *Világ*, 16. (34):12.

57 Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5.

58 Pedig korábban a bécsi színház igazgatók érdeklődéséről ad hírt a sajtó.

59 Uo.

a zeneszerző nincs olyan zenei tehetség birtokában, hogy ilyen kaliberű operettet képes legyen szerezni.⁶⁰ Majd a szakértői vizsgálatot szóban terjesztette elő. Többek között az ilyen és ehhez hasonló kijelentések miatt indultak további perek (sajtóperek). Ráadásul akkor lesüllyedt az operett színvonala, ha csakugyan így komponálnak a legnagyobb szerzők, hangsúlyozták Huberék: „Ha a magyar operettirodalomban általános az, hogy másokkal dolgoztatnak a szerzők, akkor ez nagyon súlyos kritika. [...] Ez a nível teljes lesüllyedését jelenti, de ez még nem lehet bizonyíték. Strauss halálos betegen feküdt, azért hangszereltette a *Cigánybárót* mással, mert nem volt képes a tollat kezébe venni. Mozartnak az egyik munkáját tanítványai, a mester halála miatt hangszerelték. Balzacot egyszer azzal gyanúsították, hogy egyik regényének a témája nem az övé. Balzac erre azzal válaszolt: »Jelentkezzenek a rágalmozók, mindegyiknek azonnal ad tíz-tizenkét regénytémát.« Zerkovitznak az *Árvácska* létrehozásában egy plajbászvonása sincs, ő csak füttyült, dalolt. Zerkovitz pénzügyi téren nagyon élelmes ember. Különben Zerkovitz súlyosan meg is rágalmozta Hubert az ügy kipattanása alkalmával, aki ezért Zerkovitz ellen büntető feljelentést tett...”⁶¹

A bíróság döntött, még hozzá annak a megállapítását szorgalmazta, hogy mi volt a konkrét megállapodás a két művész között. Két további szereplője lett az ügynek: egy-egy tanú. Az egyik a fentebb már említett Budai Színkör igazgatója, Sebestyén Géza volt. A másik pedig Huber Miksa felesége, aki állítólag több olyan beszélgetést hallott, ami férje és Zerkovitz között zajlott le: „...A bíróság ezután végzést hozott, amelyben elrendelte a bizonyítást [...], hogy létrejött-e a felek között a felperes által vitatott megállapodás,⁶² nevezetesen az, hogy alperes kijelentette-e, hogy amennyiben az *Árvácska* című darab beválik, a felperes várakozáson felül fogja részesíteni alperest a tiszteletdíjából.⁶³ Erre nézve tanúként kihallgatja Huber Miksánét és Sebestyén Gézát és kihallgatja a feleket eskü alatt. A tanúkihallgatás eredményéhez képest a bíróság szakértőket hallgat ki arra nézve, hogy a Huber által becsaltolt ténykedés szerzői tevékenységnek tekinthető-e

és különösen szerzői tevékenységnek tekinthető-e a Huber által végzett hangszerelési, harmonizálási és szerkesztési tevékenység (formába öntés).⁶⁴ Önálló zenealkotói tevékenységnek tekinthető-e ez és ez társszerzői tevékenység-e?...”⁶⁵

A következő tárgyalási időpont kitűzése is érdekes párbeszédnek adott lehetőséget, ugyanis Zerkovitz ügyvédje megkérte a bírót, hogy hosszabb határidőt tűzzön ki, mert ügyfele elutazik, hiszen a történetek rendkívül megviselték. Ezt a pillanatot Perényi megragadta és ügyfele javára próbálta felhasználni: „[...] gúnyos hangon fordul most Huberhez ügyvédje: Ön nem utazhat el ugyebár, mert ön szegény ember!”⁶⁶ „Tény az, hogy a felperes Huber Miksa szerény művészlelek, akinek, sajnos, a pénziak iránt nincs érzéke, csak a muzsikához ért, ezzel szemben szintén tény az, hogy Zerkovitz úr viszont csak a pénziához ért”⁶⁷ – fogalmazott az *Új Nemzedék* zsnalasztája. Az, hogy Zerkovitz kizárólagosan csak a pénzhez értene, vitatható, de nagy tehetséggel bírt, hogy a nyilvánosság előtt okosan fogalmazta meg azt, mennyire megviseli ez a per. Fájdalom és öngyilkossági gondolatok, Zerkovitz panaszával foglalkozott a sajtó – megfigyelhető, hogy Huber személyét jóval kevesebb újság állította a középpontba. Ennek többek között az is oka, hogy Zerkovitz ekkortájt valóban nagyon népszerű, míg Huber pályafutása kevésbé ismert a nagyközönség előtt.

Huber ügyvédje ügyes gondolatmenettel – ahogy azt a fentebbi forrásban is látjuk – az operettirodalmi példák kiegészítésével vágott vissza. Ugyanakkor erős felszólalásnak mondható az a rész, hogy Huber munkájára nemcsak mint társszerző, hanem mint egyedüli szerző funkciójával ér fel. Zerkovitz egy ceruzavonást sem tett: „...Milyen is volt az a társszerződés – folytatta tovább Perényi dr. Annyiból állott, hogy Zerkovitz egy-két dallamot vagy mondjuk, hogy a dallamokat eldúdolta vagy elfüttyörészte, ám Huber Miksa volt az, aki az elfutó hangokat megrögzítette, harmonizálta, formába öntötte, az egészet hangszerelte és az operetthez önálló overturet írt. Kérdem tehát a tekintetes törvényszéket, hogy hol itt a társszerzőség? Ennek írásos bizonyosságára különben van szerencsém beterjeszteni a tekintetes

60 Uo.

61 Uo.

62 Füttyülte-e vagy nem füttyülte? (1925.02.12.) *Az Est*, 7. (34):12.

63 Egy elírás figyelhető meg, összecserélte a tudósítót a felperest és az alperest. A felperes Huber, az alperes pedig Zerkovitz, azaz pontosan ez a mondat így hangzik: [...] az alperes várakozáson felül fogja részesíteni a felperest a tiszteletdíjából.

64 Zerkovitz *Árvácska* című operettjét Huber Miksa komponálta. (1925.02.12.) *Új Nemzedék*, 7. (34):8.

65 Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5.

66 Uo.

67 Zerkovitz *Árvácska* című operettjét Huber Miksa komponálta. (1925.02.12.) *Új Nemzedék*, 7. (34):8.

törvényszék elé az *Árvácska* című operett elaborátumát és impurumát. Ebből kiderül, hogy Zerkovitz Béla az egész operettben egy tollvonást sem csinált. Az alperes Zerkovitz Béla védője azt hangoztatta, hogy szokásos az a magyar operettirodalomban, hogy a szerző, a komponista művét mással hangszerelteti. Az alperesi védelemnek ezt az állítását erősen kétségbe vonom, mert, ha ez így lenne, akkor ez nagyon szomorú volna a magyar operettirodalomra. Zerkovitzék hivatkoztak arra is, hogy előtük olyan előkelő példa áll, mint Strauss János, a világhírű zeneszerző példája, aki egyik operettjét, még pedig a leghíresebbet, szintén mással hangszereltette. Ez igaz. Csakhogy tudni kell azt is, hogy Strauss János, mire a *Cigánybáró* című operettjével – mert hiszen erről van szó – elkészült, halálos beteg lett s így nem volt módjában azt hangszerelnie”.⁶⁸

Zenei ötlet kontra megvalósítás. Rendkívül nehéz témakör – néha ezért is tűnhet zavarosnak a sok-sok cikkben szereplő leírás –, mert mindkét fél ragaszkodott az saját igazához, másrészt valójában pontosan egyik sem tudja bizonyítani, hogy 1. miben állapodtak meg, 2. fűtyörészve vagy nem fűtyörészve történt a zeneszerzés. A felperesi védelem irodalmi példával (Balzac) válaszolt arra, hogy az alperesi védelem hangsúlyozta, a zenei ötletet Zerkovitz adta. A tárgyalás végéhez közeledve az alperesi védelem szokatlan beismeréssel állt elő. Zerkovitz immáron nem tagadta azt az állítást, hogy egyik kompozícióját sem ő kottázta le.⁶⁹ Ugyanakkor egyre „népszerűbb” vált szakmai körökben is ez az eset. Az *Újság* hasábjain 1925. február 15-én jelent meg – egy, a januári hasonló cikknél jóval terjedelmesebb – a *Mennyiben fontos a hangszerelés a zeneműveknél?* című interjúblokk, melyben Hubay Jenő (1858–1937) a Zeneművészeti Főiskola igazgatója,⁷⁰ Szabados Béla (1867–1936) a Zeneművészeti Főiskola tanára,⁷¹ Siklós Albert (1878–1942) a Zeneművészeti Főiskola hangszerelés tanára,⁷² Zsolt Nándor (1887–1936) a Zeneművészeti Főiskola tanára, Gajáry István (1884–1939) zeneszerző fejtette ki a véleményét. Hubay meglátása szerint az adott műtől függ, hogy a hangszerelés mennyire fontos: „Igazi remekmű az én véleményem szerint csak akkor jöhet létre, ha a zenei gondolat egy agyban születik meg. Hogy a hangszerelés, harmonizálás

és kidolgozás egyes műveknél mennyire fontos, az mindig maguktól a művektől függ [...]”⁷³ – majd hozzátette, hogy a szórakoztató célú műveknél (és itt konkrétan az operetről és a szóban forgó műről beszél) a hangszerelés sablonmunka, a siker kulcsa a zenei gondolat. Szabados Béla jelen esetben is többre tartja a zenei kidolgozást, mint a dallamot. Egy szabó-szövet hasonlatot követően arra tért ki: „...Itt tehát azt mondhatnám, hogy Zerkovitzot tartom Huber társszerzőjének”.⁷⁴ Siklós Albert és Zsolt Nándor és Gajáry István is ebben az esetben a társszerzőség megállapítását javasolják.⁷⁵

Zerkovitz visszatért az utazásából – igen megviselte ez az eset –, a következő tárgyalás április 15-én 9 órakor volt esedékes, melyről április 16-án igen részletesen beszámolt a fővárosi sajtó. A 75 millió korona követelés időközben 150 millióra ment fel.⁷⁶ Zerkovitz bevételeivel kapcsolatban elmondta azt, hogy mégsem futott be nemzetközi karriert az operett, egyelőre csak a Király utcáig jutott el.⁷⁷ Szót kapott ismételtén Zerkovitz és Huber is, de az egy-egy tanú kihallgatása szintén ezen a napon volt esedékes. Elsőként Sebestyén igazgatót kérdezte dr. Földy az esetről: „[...] tud-e arról a megállapodásról, amely az *Árvácska* harmonizálását és hangszerelését illetően Zerkovitz és Huber között létesült, azt válaszolja, hogy ő csak Zerkovitzal tárgyalt az operetről és annak honoráriumáról. – Panaszkodott-e Huber önnek – kérdezi a bíró –, mondta-e, hogy Zerkovitz nagyon szűkkeblűen honorálta a harmonizálási munkát? Sebestyén Géza: Soha, abszolúte sohasem! Én feltétlenül közbenjártam volna Zerkovitznál, ha ilyen panaszokat hallok...”⁷⁸

Bár feltételezhetjük, hogy a Budai Színkör igazgatójának az volt érdeke, hogy Zerkovitz mellé álljon – lásd lentebb a készülő következő darabot –, hiszen az ő nevével fémjelzett operettek hozták a színházi vállalkozás számára a folyamatos sikert. A hosszútávú üzleti partnerséghez – melyhez a zeneszerző is igen jól értett – elengedhetetlen volt, hogy Sebestyén Zerkovitz pártjára álljon. Bár nem kizárt,

73 Mennyiben fontos a hangszerelés a zeneműveknél? (1925.02.15.) *Az Újság*, 22. (37):16.

74 Uo.

75 Uo.

76 A bíróság nem ismerte el Huber karmestert Zerkovitz társszerzőjének. (1925.04.16.) *Esti Kurir*, 3. (85):6.

77 Per az *Árvácska* megzenésítése körül. (1925.04.16.) *Budapesti Hírlap*, 45. (85):9.

78 Zerkovitz húsz milliót köteles fizetni Hubernek. (1925.04.16.) *Az Est*, 16. (85):5.

68 Uo.

69 Uo.

70 Székely 1994:316.

71 Székely 1994:710.

72 Brockhaus–Riemann 1985:364.

hogy nem tudott semmit a Huber és Zerkovitz megállapodásáról, legalábbis részletesen. Huber az állította, hogy több ízben panasszal élt a szűk fizetség miatt az igazgató irányába, beszéltek az esetről: „Huber erre azt kérdezi Sebestyéntől, hogy emlékszik-e arra, hogy egy ízben egy villásreggeli alkalmával azt kérdezte tőle: – Hogy is vagy azzal a Zerkovitztal? Mit kapsz a munkáért? – Én megmondtam ekkor Sebestyennek – folytatta Huber –, hogy milyen csekély összeget kapok. Erre Sebestyén ezt felelte: – Elég bolond voltál, hogy legalább egy százalékot nem kértél a tantiemből. Ezen a héten is kaptál volna legalább 800.000 koronát...”⁷⁹ Huber állítását tagadta Sebestyén. Pontosabban azt mondta, nem emlékszik, hogy kettejük között lezajlott-e bármilyen beszélgetés az osztalékokról: „Ilyen értelemben nem emlékszem erre az esetre. A villásreggeli szó mindenestre egy kicsit megüti a fületem. Abban az időben tényleg nagyon jól ment Budán az *Árvácska*. Jókedv uralkodott a színészek körében, lehet, hogy beszélgettünk az *Árvácskáról* Huberrel, de ilyen értelemben nem, mert erre nem emlékszem”.⁸⁰

Huber Miksáné, azaz Huber feleségének kihallgatása több részletbe enged betekintést. Méghozzá azért, mert Zerkovitz – állítólag – többször feljárt a munka során Huber lakására. A megállapodás, valamint az állítólagos alkudozás is ezen a helyen történt, melyet – szintén állítólag – a feleség olykor-olykor hallott.⁸¹ A komponálási folyamatra Huberné a következőképpen emlékezett vissza. A kérdéseket Huber ügyvédje intézte az asszonynak, egy retorikailag megfelelően felépített kérdésblokkal és válaszokkal találkozhatunk. Állítása szerint Zerkovitz, habár nem fizetett, állandóan sürgette a munkát. A férje, Huber pedig zongora nélkül készítette el a partitúrát. Valamint, Huber többször kitért arra, hogy „fél” a következményektől, hiszen Zerkovitz nagy befolyással bírt korábbi munkahelyén is: „...A feleségem ugyan állandóan kapacitált, hogy kössék írásbeli szerződést Zerkovitztal, de én ezt nem tehettem, mert ő olyan nagy potentát volt a Royal Orfeumnál, hogy nem volt tanácsos összekapni vele. Egy szavába került és nem újítozták volna meg szerződésemet. Ily módon mindig

megelégedtem azzal, amennyit adott...”⁸² Zerkovitz hozzászólt a feleség vallomásaához. Korántsem tartotta Huberné személyét hiteles forrásnak, mert állítása szerint Huber a tárgyalások többségénél nem tartózkodott otthon. Majd előadja, hogy miként történt a felkérés és a munka. Szerinte Huber folyton csak az anyagiakkal volt elfoglalva.⁸³

A fixösszegű honorárium kérdése sem volt egyértelmű. Zerkovitz kitért a megállapodás ezen részletére, valamint kategorikusan visszautasította a fűtyszó vádját. Kiemelte azt is, hogy mégsem annyira jövedelmező az *Árvácska*, külföldre mégsem kellett a darab, így onnan bevétel nem érkezik. Az ígéretet is megerősítte a vallomásaiban. Huber ügyvédje szintén kérdezte Zerkovitzot. Ő mindvégig fegyelmezetten válaszolt a kérdésekre. A hangszerelésre pedig technikai munkaként hivatkozik, míg a modulációval kapcsolatos kérdésre kitérő választ adott: „...Az alperes úr azt mondta, hogy otthon, saját zongoráján dolgozta ki a melódiákat és csak azután adta át azokat harmonizálásra és hangszerelésre Hubernek. Azt kérdeztem adott-e valami írást, hangjegyet is melódiáiról? – Nem, sohasem – feleli Zerkovitz – Meg kell itt jegyeznem – mondja még Zerkovitz –, hogy az *Árvácska* zenei fináléja nem tévesztendő össze Kálmán- és Buttykay-féle⁸⁴ operaszerű finálékkal. Az *Árvácska* fináléja egyszerű összefűzése az operett melódiáinak. Egyszerű technikai munka. Perényi: Csinált Huber modulációkat az operettben? Zerkovitz: A moduláció nagyon tág fogalom. Lehet egy taktussal is áttérni más dalba...”⁸⁵ Huber vallomásaiban elnyomásra panaszkodott. Megjegyezte, hogy ő mindig diszkréten járt el az ilyen ügyekben, de ezúttal nem enged Zerkovitznak. Ő ugyanis várta és várta a beígért jutalmat, de az nem érkezett meg: „Sokáig vártam ezt a valamit, vártam a busás fizetést. Tudtam, hogy hiába, vártam akár csak egy szivart, de azt sem kaptam. Elismerem Zerkovitz tehetségét, a melódia kitalálásához kell tehetség, de az én munkám is olyan művészi teljesítmény volt, amely egyenértékű a melódia szerzésével és engem Zerkovitz sem anyagilag, sem erkölcsileg nem támogatott...”⁸⁶

79 Uo.; Az összegben eltérés lehet. vö. *Esti Kurir* szövegével: A bíróság nem ismerte el Huber karmestert Zerkovitz társszerzőjének. (1925.04.16.) *Esti Kurir*, 3. (85):6.

80 Az ál-*Árvácska*, akinek két apja van. (1925.04.16.) *Az Újság*, 22. (85):6.

81 Vö. Huber Miksa 20 milliót kap az *Árvácska* tantiémjeiből. (1925.04.16.) *Nemzeti Újság*, 7. (85):6.

82 Huber karmester pöre Zerkovitz Bélával. (1925.04.16.) *Esti Kurir*, 3. (85):6.

83 Zerkovitz húsz milliót köteles fizetni Hubernek. (1925.04.16.) *Az Est*, 16. (85):5-6.

84 Kálmán Imre és Buttykay Ákos.

85 Zerkovitz húsz milliót köteles fizetni Hubernek. (1925.04.16.) *Az Est*, 16. (85):5.

86 Uo.

Szalai azzal érvelt a társszerzőség megállapítása ellen, hogy hasonló perek zúdulnának a bíróságra, ha érvényesítené Huber akaratát. A felperes képviselője pedig ismételten hangoztatta, hogy Huber munkája a partitúra, az elhangzott ígéretet pedig tartani köteles Zerkovitz. De mégis mennyit keresett valójában Zerkovitz? A bírót is ez a kérdés érdekelte, a konkrét összegre kérdezett rá. Zerkovitz kénytelen volt „a nagyjából pontos” bevételt bemondani, melynek függvényében állapította meg a bíróság, hogy mennyit köteles fizetni Hubernek. A társszerzőséget azonban nem állapította meg Földy. „A bíró ezután megkérdezte Zerkovitzot, hogy mennyi volt az *Árvácskából* a jövedelme? Zerkovitz először 15 milliót, azután hosszas ingadozás után 45 milliót, majd 60 milliót mondott. Most, amikor a bíró hangsúlyozottan megkérdezte, hogy leteszi-e az esküt arra, hogy nem volt a jövedelem 100 millió, Zerkovitz azt válaszolta, hogy lehetett 100 millió is. A perbeszéd elhangzása után a bíró kihirdette az ítéletet, amely elmarasztalta Zerkovitz Bélát 20 millió korona tőkének, ennek kamatainak, továbbá 8 millió korona perköltségnek a megfizetésében.⁸⁷ Az ítélet indoklása tényként megállapítja, hogy a felek között oly értelmű megállapodás jött létre, amely szerint, ha a darabnak sikere lesz, akkor Zerkovitz Hubert kellőképpen fogja honorálni. Éppen ezért, miután ez tény, a bíróság fölöslegesnek tartja annak az eldöntését, vajon a felek között fennáll-e társszerzői viszony, mert úgy találja, hogy a megállapodás értelmében a Zerkovitz által is elismert minimális 100 millió korona jövedelemből legalább 20 millió megilleti Hubert. A felek fellebbeztek...”⁸⁸

Az áprilisi tárgyaláshoz pedig kiegészítésként szolgál egy április 18-i cikk Bálint Imre tollából. Azért is külön figyelemre érdemes az írás, mert teljesen más

hangnemben⁸⁹ ír az esetről és Zerkovitz és Huber személyéről, mint azt a korábbi sajtóanyagoknál megszokhattuk. Ugyanakkor Bálint I. nem Hubert védte, hanem Zerkovitz mellett tette le a voksát, az ő művészi nagyságát hangoztatta. Zerkovitz melódiait ismeri a világ, míg Huber „névtelen szerző”.⁹⁰

Finálé: fizet – nem fizet

1925. május 29-én *Az Est* számolt be az ügy kiemeteléről, hiszen több hét állt rendelkezésre a kifizetés rendezésére. A cikk összefoglalta röviden a per állomásait is: „Nagy port vert fel a színházi világban az a pör, amelyet Huber Miksa karmester indított Zerkovitz Béla ellen a Budai Színkörben és később a Király Színházban előadott *Árvácska* című operett miatt. Huber Miksa azt állította keresetében, hogy a Zerkovitztól eldúolt motívumok alapján ő harmonizálta és hangszerelte az *Árvácska* zenéjét és ugyancsak ő írta meg az egész partitúrát. Az elsőfokú tárgyaláson dr. Földy Károly járásbíró húszmillió korona tőke és 8 millió korona perköltség megfizetésében marasztalta el Zerkovitzot. [...] Közben azonban jobbat gondolt és Zerkovitz a múlt napokban kifizette Huber Miksának a megítélt összeget és visszavonta

89 Elvértve, bár találkozhatunk olyan április 16-i beszámolókkal, ahol Zerkovitz zeneszerzői foglalkozásáról idézőjelben szól: „Az *Uncili, smuncili* s egyéb közkedvelt áriák illusztris szerzője, a zenei memóriájáról és finom utánérzéseiről előnyösen ismert Zerkovitz Béla állott ma alperesképpen a bíróság előtt, ahol Huber Miksa karmester százötvenmillió korona erejéig keresetett indított ellene azon a címen, hogy... De kezdjük az elejéről. Zerkovitz Béla ’zeneszerző’, akit a budapesti művészvilágban némely rossznyelvek Lopkovitz néven szoktak emlegetni, tavaly nyáron nagysikerű operettet írt. A nagysikerű operett címe *Árvácska* volt s olyképpen jött a világra, hogy Zerkovitz Béla – mint Huber Miksa állítja az első tárgyaláson – néhány dalt elfütyült neki, ő pedig lekottázta és megzenésítette, illetőleg meghangszerelte azokat. Mint az előzményekből látjuk, az operettnek már a megfogantatása is annyira eredeti volt, hogy a siker nem maradhatott el. Adták is az *Árvácskát* telt házak előtt derűre-borura Budán, viszont megtörtént időközben az a nagy hiba, hogy Zerkovitz Béla a tantiémek bezsebelése közben a társszerzőről teljességgel megfeledkezett. Mármint Huber Miksa karmesterről, akinek az *Árvácska* multhatatlan szépségű dalait tollba fütyülte...” – tehát így hangzik egy kevésbé „Zerkovitz-párti” tudósítás a tárgyalás utáni napon. Lásd Zerkovitz kikéri magának, hogy ő fütyül. (1925.04.16.) *Magyarország*, 6. (85):6.

90 Igénytelen széljegyzetek a Zerkovitz-perhez. [Bálint Imre] (1925.04.18.) *Esti Kurir*, 3. (87):2.

87 A „végösszeg”, azaz az elsőrendű ítéletben meghatározott pénzbeli kötelezettség helyesen szerepel valami tudósításban. Lásd még A bíróság kötelezte Zerkovitzot, hogy Huber karmesternek 20 milliót fizessen ki. (1925.04.16.) *Világ*, 16. (85):10; Az *Árvácska* fináléja a bíróság előtt. (1925.04.16.) *Magyarország*, 32. (85):10; A „Melódiabajnok” és egy komponista viaskodása egy rossz operettért. (1925.04.16.) *Új Nemzedék*, 7. (85):2.; Zerkovitz Bélát elmarasztalták az *Árvácska*-pörben. (1925.04.16.) *A Nép*, 7. (85):5.

88 Zerkovitz húsz milliót köteles fizetni Hubernek. (1925.04.16.) *Az Est*, 16. (85):5.

azokat a sajtópereket is, amelyeket részben Huber Miksa, részben *Az Est* ellen indított. Zerkovitz, mint mondja, azért tette ezt, mert minden energiáját *A nóta vége* című új darabjának előadására használja fel”.⁹¹

Aki azt gondolta hirtelen, hogy a per (perek) története itt véget is ért, tévedett. Hiszen az imént idézett cikk tartalmára másnap, azaz 1925. május 30-án Zerkovitz reagált egy nyilatkozat formájában, pontosította az információkat. Eszerint nem fizette ki Hubernek az elsőfokú bírósági tárgyalás során megítélt összeget,⁹² mert a védőügyvédek külön megállapodást kötöttek. Összeget nem írt, de feltételezhetjük, hogy kevesebbet, mint 20 millió (és kamatai), hiszen úgy fogalmazott, hogy „csupán annyit, amennyiben...”. A sajtóperekre is kitért: „A következő nyilatkozat közzétételét kéri: *Az Est* tegnapi számában foglalkozott az *Árvácska* ügy befejezésével. Csak az igazság érdekében említtem meg, hogy nem fizettem ki Huber Miksának a megítélt összeget, hanem csupán annyit, amennyiben ügyvédek kölcsönösen kiegyeztek. Az ügy befejezése képpen éppen Huber Miksa visszavonta az ellenem indított kétféle sajtóperét, viszont én is beszűntettem sajtóperemet ellene annál is inkább, mert a közönséget nem pereimmel kívánom foglalkoztatni. Budapest, 1925. május 29-én. Kiváló tisztelettel: Zerkovitz Béla”.⁹³

Amíg a per során Zerkovitz és ügyvédje többször hangsúlyozta azt, hogy igencsak megviseli őt e „rágalmazás”, valamint a „füttyös zeneszerző” és „Lopkovitz” elnevezések, addig több év távlatából Zerkovitz másképp emlékezett vissza a zeneszerzői mivoltát, tehetségét ért kritikákra, gúnyolódásokra és a konkrét esetre.⁹⁴ Ez könnyen felveti azt, hogy Zerkovitz csupán felnagyítja (pl. öngyilkos gondolatok, kimerültség, elutasítás stb.) a tárgyalás során, hogy személyét megviselik ezek a vádak, másrészt – mint tudjuk – sokszor a negatív „reklám” is reklám. Talán ez az eset is ebbe a kategóriába tartozott.

91 Véget ért az *Árvácska* háború. (1925.05.29.) *Az Est*, 16. (120):9.

92 A per elsőfokú kimenetelével, a bírói döntéssel több tudósító nem ért egyet, vagy legalábbis „hiányolja” az érdemi döntést. Huber Miksa 20 milliót kap az *Árvácska* tantiémjeiből. (1925.04.16.) *Nemzeti Újság*, 7. (85):6.

93 Nyilatkozat. (1925.05.30.) *Az Est*, 16. (121):10.

94 Lásd Hatvanéves kislány... [Király Dezső]. (1965.09.26.) *Népszava*, 93. (227):14.

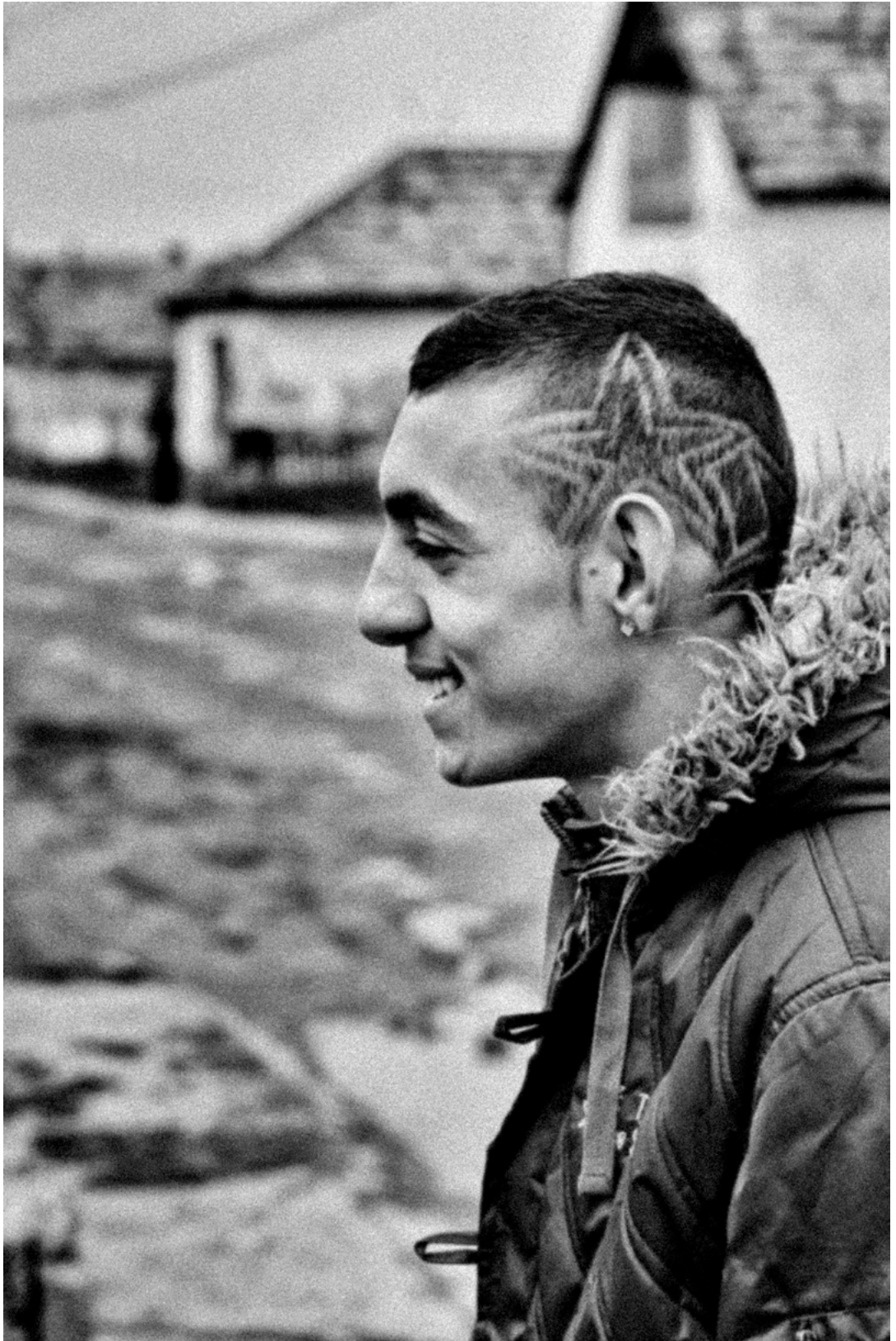
Korabeli sajtóforrások

- Árvácska* – július 1. (1924.06.29.) *Szózat*, 6. (139):14.
- Külföldi igazgatók az *Árvácska* premierjén. (1924.06.29.) *Szózat*, 6. (139):14.
- Hogyan született az *Árvácska*? [Zerkovitz Béla]. (1924.06.29.) *Színházi Élet*, 14. (26):21.
- Árvácska*. [Faragó Jenő] (1924.07.02.) *8 Órai Újság*, 10. (130):7.
- Az *Árvácska* ősszel színre kerül Bécsben. (1924.07.09.) *8 Órai Újság*, 10. (136):7.
- Az *Árvácska* a Király Színházban. (1924.09.05.) *Pesti Napló*, 75. (184):7.
- A Király Színházban szeptember 13-án: *Árvácska*. (1924.09.06.) *Az Est*, 15. (185):9.
- Az *Árvácska* 75-ik előadása a Budai Színkörben. (1924.09.06.) *Az Est*, 15. (185):9.
- (*Árvácska*). (1924.09.14.) *Pesti Hírlap*, 46. (191):15.
- Beszámoló a Budai Színkör négyhónapos szezonjáról. (1924.10.05.) *Színházi Élet*, 14. (40):26.
- Az *Árvácska* századik előadása. (1924.10.10.) *8 Órai Újság*, 10. (213):7.
- Huber Miksa, az *Árvácska* „társzerzője” 75 millió tantiméért pörli Zerkovitz Bélát. [Gy. V.] (1925.01.17.) *Az Est*, 16. (13):5.
- Szerzői tevékenység-e a hangszerelés? (1925.01.18.) *Magyarország*, 32. (14):4.
- Ma tárgyalja a bíróság Zerkovitz Béla és Huber Karmester *Árvácska* pörét. (1925.02.12.) *Az Est*, 16. (34):5.
- Fütyülte-e vagy nem fütyülte? (1925.02.12.) *A Nép*, 7. (34):12.
- Zerkovitz *Árvácska* című operettjét Huber Miksa komponálta. (1925.02.12.) *Új Nemzedék*, 7. (34):8.
- Zerkovitz *Árvácska*-pörében szakértőket hallgatnak ki. (1925.02.12.) *Világ*, 16. (34):12.
- A bíróság elrendelte a bizonyítást a Zerkovitz–Huber-ügyben. (1925.02.12.) *8 Órai Újság*, 11. (34):5.
- Zeneszerző, aki sohasem szerzett zenét. (1925.02.12.) *Új Barázda*, 7. (34):4.
- Zerkovitzot a hangszerelő karmester beperelte. (1925.02.12.) *Az Újság*, 22. (34):8.
- Mennyiben fontos a hangszerelés a zeneműveknél? (1925.02.15.) *Az Újság*, 22. (37):16.
- A bíróság nem ismerte el Huber karmestert Zerkovitz társzerzőjének. (1925.04.16.) *Esti Kurir*, 3. (85):6.
- Az ál-*Árvácska*, akinek két apja van. (1925.04.16.) *Az Újság*, 22. (85):6.

- Huber Miksa 20 milliót kap az *Árvácska* tantiémjeiből. (1925.04.16.) *Nemzeti Újság*, 7. (85):6.
- Huber karmester pöre Zerkovitz Bélával. (1925.04.16.) *Esti Kurir*, 3. (85):6.
- Per az *Árvácska* megzenésítése körül. (1925.04.16.) *Budapesti Hírlap*, 45. (85):9.
- Zerkovitz kikéri magának, hogy ő fűtül. (1925.04.16.) *Magyarország*, 6. (85):6.
- Zerkovitz húsz milliót köteles fizetni Hubernek. (1925.04.16.) *Az Est*, 16. (85):5-6.
- A bíróság kötelezte Zerkovitzot, hogy Huber karmesternek 20 milliót fizessen ki. (1925.04.16.) *Világ*, 16. (85):10.
- Az *Árvácska* fináléja a bíróság előtt. (1925.04.16.) *Magyarország*, 32. (85):10.
- A „Melódiabajnok” és egy komponista viaskodása egy rossz operettért. (1925.04.16.) *Új Nemzedék*, 7. (85):2.
- Igénytelen széljegyzetek a Zerkovitz-perhez. [Bálint Imre] (1925.04.18.) *Esti Kurir*, 3. (87):2.
- Zerkovitz Bélát elmarasztalták az *Árvácska*-pörben. (1925.04.16.) *A Nép*, 7. (85):5.
- Véget ért az *Árvácska* háború. (1925.05.29.) *Az Est*, 16. (120):9.
- Nyilatkozat. (1925.05.30.) *Az Est*, 16. (121):10.
- A New York Kávéháztól a világhírig. Kálmán Imre életútja. (1969.04.12.) *Film, Színház, Muzsika*, 13. (15):24-26.
- Hatvanéves kislány... [Király Dezső]. (1965.09.26.) *Népszava*, 93. (227):14.
- Nagy Ildikó 2001 A Király Színház. In Székely György főszerk. *Magyar Színháztörténet 1873–1920*. Magyar Könyvklub – OSZMI, Budapest. 605–632.
- Székely György főszerk. 1994 *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Székely György 2001 A budai színházak. In Székely György főszerk. *Magyar Színháztörténet 1873–1920*. Magyar Könyvklub – OSZMI, Budapest, 191-219.
- Schöpflin Aladár szerk. 1929 *Magyar Színművészeti Lexikon I*. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.
- Schöpflin Aladár szerk. 1929 *Magyar Színművészeti Lexikon II*. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.
- Schöpflin Aladár szerk. 1931 *Magyar Színművészeti Lexikon IV*. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.
- Szalai Emil 1922 A magyar szerzői jog. *Jogállam: Jog- és Államtudományi Szemle*, 5.
- Szalai Emil 1921 A szerzői jog a békeszerződésben. *Jogtudományi Közlöny*, 56. (6).
- Szalai Emil 1935 *Előadóművész, gramofonlemez, rádió: szerzői jogi tanulmány*. Dante, Budapest.
- Zerkovitz.hu. http://www.zerkovitz.hu/z_bela.htm (Letöltés: 2021.12.23.)

Felhasznált szakirodalom

- Brockhaus–Riemann 1985 *Zenei lexikon 3. kötet*. Boronkay Antal szerk. Zeneműkiadó, Budapest.
- Gál Róbert 2007 *Mi muzsikus lelkek*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- Kálai Sándor 2016 A magyar (kelet-európai) médiakultúra első szakasza (1840–1920). In Kálai Sándor szerk. *Médiakultúra Közép-Kelet-Európában*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 25-38.
- Koch Lajos szerk. 1958 *A Király Színház műsora (Adattár)*. *Színháztörténeti Füzetek 21*. Színház-tudományi és Filmtudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest.
- Koch Lajos szerk. 1996 *A Budai Nyári Színkör (Adattár)*. *Színháztörténeti Füzetek 46*. Színház-tudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, Budapest.

A TABUDISKURZUS¹ ELEMZÉSE A POLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁSOKBAN A RENDSZERVÁLTOZÁS ELŐTT ÉS UTÁN

[DOI 10.35402/kek.2022.3.5](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.5)

Absztrakt

A kutatás nagyrészt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont archívumában az 1990-es évek végén talált dokumentumokra, elsősorban a kérdőívekre épült. A mintegy két évtizedet (1970–1990) felölelő kutatási anyag egy speciálisan leválogatott, kifejezetten a politikai témákat érintő részére koncentráltunk, a kül- és belpolitikai tárgyú kérdésekre (és a megadott válaszlehetőségekre) egyaránt, de elsősorban a fellelhető tabudiskurzusokra. Központi elem tehát a nyelv, a kommunikáció, a politikai diskurzus nyelvi korpusz-jellemzői, valamint a tabutémákkal kapcsolatos kérdésfelvetések.

Abstract

Our analysis was based on documents, mainly questionnaires found in the archive of the Mass Communication Research Centre in the 1990s. The emphasis was on the specifically political parts in the research material of a two-decade long period (1970–1990), namely the questions (as well as reply options) regarding both domestic and international political affairs in any given questionnaire, denoting a taboo discourse. We concentrated on the language of communication and the political discourse as well as any occurrence of taboo topics.

Az 1989-ben sokak számára oly váratlan – vagy inkább nagyon is várt, mégis hirtelen jött – békés rendszerváltásról számos olyan tanulmány és könyv született, amely a politikai nyelvet, a kommunikációt, a politikai diskurzust, a szimbólumokat és meta-

forák szerepét, jelentését vagy jelentőségét vizsgálta a magyar társadalomban. Az 1980-as évek vége felé napról napra újabb és újabb fogalmak, kifejezések, kérdésfelvetések tűntek fel a politikai közbeszédben és a tömegkommunikációban, melyek addig ismeretlenek vagy kimondhatatlanok voltak. Ezek elfogadása után a valódi intézményi változások már egyszerűen csak „logikus következményeknek” tűnhettek az érintettek számára.

Ez a folyamat, melynek során az új fogalmak (pl. jogállamiság, második nyilvánosság, szólás-, vélemény-, sajtószabadság, pluralitás, liberalizmus stb.), amelyeket közmegegyezéssel tudomásul vettek, vagy beékelődtek a mindennapi dialógusba, 1990-re lényegében befejeződött – vagy legalábbis befejeződni látszott abban az értelemben, hogy a korábbi politikai-gazdasági berendezkedés és kommunikációs szabályrendszer keretei között kimondhatatlan, új fogalmak első nagy csoportja kimondhatóvá és nyilvánosan megvitathatóvá vált. Természetesen egy ilyen folyamat sohasem „fejeződik be” igazán, de 1990 egy olyan időpillanat volt a közbeszéd fogalomkészletének fejlődésében, amelyben a visszatekintés fontos tanulságokkal szolgált.

A teljes korabeli közbeszéd átfogó elemzésére sem akkor, sem most nem vállalkozhattunk, helyette a politikai diskurzus egy apró, ám nagyon speciális és szűk keresztmetszetét vizsgáltuk meg: a politikai közvéleménykutatások kérdőíveit. Természetesen sokan írtak erről az időszakról átfogó tanulmányokat, így például Vásárhelyi Mária, Kálmán László, Kontra Miklós, Argejő Éva stb.

A közvélemény-kutatás szakirodalma külön kitér a nyelvi módszertan problémáira, melyek oly speciálissá teszik vizsgálatunk tárgyát. E problémák egyik fontos aspektusa a kérdések megfogalmazásának, a pusztán szóhasználatnak – gyakran nem szándékos, sőt még csak nem is tudatos – sugalmazó jellege. Többnyire a társadalomtudományok közismert csapdahelyzetéről van szó: a kutató egyszerűen képtelen függetleníteni magát attól a társadalmi – és persze nyelvi – kontextustól, amelyben él és dolgozik. Hasonló a válaszadó kényszerű reakciója is, függetlenül attól, hogy „javadalmazzák” magáért a választért, vagy mintegy „elvárják” tőle,

1 A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetéről, tárgyról, intézményekről és személyekről.

hogy „hivatalos”, intézményi megkeresésre „őszinte” és független válaszokat adjon.

Kutatásunkat a korábbi – 1969-ben létrehozott – Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja /később Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK)/ anyagaira alapoztuk.² A Kommunikációelméleti Kutatócsoport kihelyezett szekciójára sikerült rábukkannunk az ELTE Izabella utcai épületében, ahol – csodával határos módon – az akkor fellelhető legteljesebb archívum is rendelkezésre állt. Kutatásunk nagyrészt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont itt talált anyagaira, mégpedig elsősorban a kérdőívekre épült. A mintegy két évtizedet felölelő (1970–1990) kutatási anyag egy speciálisan leválogatott, kifejezetten a politikai témákat érintő részére koncentráltunk, a kül- és belpolitikai tárgyú kérdésekre (és a megadott válaszlehetőségekre) egyaránt. Bár az egyes „kényes témák” előfordulásának gyakoriságát is regisztráltuk az elemzett húsz év idejére érvényesen, a számszerűsítés nem lett volna igazán célravezető, egyrészt a kis elemszámok, másrészt az archívum hézagossága miatt. Sokkal hasznosabbnak bizonyult a *kvalitatív tartalomelemzés* módszere, mivel egy-egy elemzendő vélemény-aspektus az évek során akár többször is változhatott – miközben ugyanarra a jelenségre kérdezett rá. Ez a módszer lehetővé tette, hogy a szemantikai módosulások áttekintése révén egy-egy politikai tabu időbeli dinamikája, ledőlésének folyamata is megragadható legyen.

Kutatásunk tehát a nyelv, a kommunikáció, a politikai diskurzus nyelvi korpusz jellemzőit, valamint a tabutémákkal kapcsolatos kérdésfeltevéseket vizsgálta a Tömegkommunikációs Kutatóközpont idevágó kérdőíveit elemezve. A TK-ban készült felmérések, elemzések, kutatások során számos „kényes” kérdés is napirendre került, nem feltétlenül a kutatók merész magánakcióiként, hanem gyakran épp a Pártközpont megrendelésére, különösen az 1970-es évek elején, a „visszarendezés” idején. Az ilyen felmérések összegzéseként születő jelentésekből, illetve tanulmányokból lettek aztán a titkosított belső kiadványok: a kék borítós, nagyon

2 1985-ben az intézmény levált a Rádióról és önálló országos intézetként működött tovább, majd 1988. július 1-től Magyar Közvéleménykutató Intézet, bevett rövidítésben MKI néven folytatta tevékenységét a Miniszterelnöki Hivatal felügyelete alatt, míg végül 1991. december 31-én egy kormányrendelet jogutód nélkül megszűntette. Ha jogutódjaként nem is, de szellemi örökösöként munkáját máig az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folytatja.

titkos, számozott, illetve a rózsaszín borítós, féltitkos, viszonylag szűk körben hozzáférhető beszámolók.³

A tabuizálódás skálázódásának dinamikájáról

Nehéz pontosan meghatározni, melyek voltak a „kényes” kérdések, hiszen aki – legalább egy ideig – benne élt az előző rendszer nyelvi világában, annak számára teljesen nyilvánvaló, hogy mi számított tabunak. Világosabban körülhatárolt, csaknem egyértelmű konszenzus volt erről, ellentétben a mai társadalmi tabukkal. A nyolcvanas évek vége felé az 1956 utáni „negatív társadalmi konszenzust” emlegetve a legtöbb elemző a következő „tabutémákat” említette meg:

- bármely téma 1956-tal kapcsolatban;
- a szovjet megszállás;
- Magyarország viszonya a Szovjetunióhoz és a szocialista szövetségi rendszerhez;
- az egypártrendszer;
- a határon túli magyarok helyzete.

Ezekről a témákról nyilvánosan csak a tabudiskurzus szabályainak megfelelően volt szabad beszélni, vagyis hogy bizonyos helyzetekben kommunikálhatóak, de csakis nagyon jól meghatározott módon. Kritikusan, elemzően, oppozíciós aspektusból vagy a „polgári társadalomtudomány” nyelvezetét átvéve tilos, vagy nehezített, többrétegűen narrált módon elemezni nehezített vagy lehetetlen volt. A köznapi kommunikációban mégis előfordult, tehát az interperszonális térben lehetett beszélni róluk, de főképp bizalmas, familiáris vagy „elvtársias légkörű” helyzetekben, s nem hangosan. Az eufemizálás, a kettősbeszéd, az intim közlés, a tolvajnyelv alkalmazásáért cserébe a hatalom nagyobb szabadságot biztosított az emberek számára

3 Szigorúan titkos anyagok: *Jelentés* (kék borítós, 1971–1974 között összesen 18 darab jelent meg belőle, kettő kivételével mindegyik politikai témájú közvélemény-kutatásokat tartalmazott); *Tanulmány* (kék borítós, 1970–1975 között, 36 kötetnyi, túlnyomórészt gazdasági és politikai közvélemény-kutatásokról szóló beszámoló). 2. Féltitkos anyagok: *Jelentés* (rózsaszín borítós, 1972–1978 között, 19 politikai és gazdasági témájú közvélemény-kutatás elemzése, a 20. szám valamilyen okból nem jelent meg); *Tanulmány* (rózsaszín borítós, 1974-ben jelent meg mindössze 2 darab, témájuk a közbiztonság, illetve az 1972-es müncheni olimpia megítélése volt).

a privát szférában, illetve jelentős erőforrásokat fordított az életszínvonal folyamatos emelésére.

A politikai diskurzusok határai nagyon nehezen húzhatók meg – már csak azért is, mert állandóan változtak/változnak –, ezért a definíciók inkább járnak a túlzott leszűkítés, mint a túl tág határmegvonás veszélyével. A fenti öt téma messze nem volt képes felölelni mindazt a korlátozást és elhallgatást, ami még az 1980-as évek első felét is jellemezte – a hetvenes évekről nem is beszélve. Ha tágabb értelmezésű definíciót akarnánk adni, akkor talán úgy fogalmazhatnánk, hogy „kényes” kérdésnek számított minden, ami bármiféle társadalmi problémára utalt, s ami azt jelezte, hogy az akkori társadalmi berendezkedés és mindennapi élet talán mégsem a lehetséges világok legnagyobbjából. Ide tartozott minden olyan kérdés, amely alkalmas volt a rendszer negatívumainak érzékeltetésére. Gyakran találkoztunk a kérdőívekben olyannyira „kényes” kérdésekkel, amelyeket csupán virágnyelven – azaz a korszakra jellemző homályos megfogalmazásban, eufemizáltnan – lehetett feltenni. Az egyik jellegzetes példa erre a fogalmazásmódra az 1977-es Omnibusz kutatásban található:⁴

Ha Ön egy olyan országra gondol, amelynek lakói többre tartják magukat, és hátrányosan megkülönböztetik a velük egy országban élő más nemzetiségűket, akkor melyik ország lországokl jutnak eszébe?

1983-ban ugyanarra a témára már módosított formában kérdeztek rá. A probléma tálalása, a kommunikáció egyoldalúsításának gesztusa, a tilalmak határainak narratív „jelzése” is lehetett különbség e kettő között – vagyis a kérdés árnyaltságának más-sága megmutatható ugyanazon kérdéskörön belül:

*És tudomása szerint vannak olyan szomszédos országok, ahol hátrányosan megkülönböztetik az ott élő magyarokat?*⁵

Szintén jellemző, hogy amit 1986-ban már egyszerűen csak „hiánycikk”-nek neveztek, arra 1976-ban még inkább bonyolultán körülírva kérdeztek rá:⁶

*Előfordult-e az utóbbi időben, hogy valamilyen árucikket hosszabb ideig nem tudott beszerezni?*⁷

4 77/03 felmérés (Omnibusz 1.)

5 83/14 (Panel 1984.)

6 A tudományos nyelvezet, a szociológia, a közgazdaságtan már használta a hetvenes évek végétől a „hiánycikk” kifejezést – pl. Kornai János 1978. április 21-én elhangzott akadémiai székfoglalóján, de még nem szivárgott a köznyelvbe.

7 76/03 felmérés (Omnibusz 5.)

Később (1981-ben) ugyanezt már valamivel ki-méletlenebbül/„provokatívabban” fogalmazták meg: *Előfordult-e az utóbbi időben, hogy valamit csak hosszas utánajárással, illetve csak pult alól, bor-raivalóért tudott megvenni? Vannak-e Ön szerint tartós hiánycikkek?*⁸

A szépitéseken kívül a hetvenes évekre jellemző csúsztatásokra, elhallgatásokra is jócskán találhatók példák a korai kérdőívek szövegében. Az 1974-es Omnibusz kutatás „A” kérdőívében például a következő kérdések szerepelnek, az alábbi sorrendben:⁹

138. *Tudomása szerint hányadik öt éves ter-v időszakában vagyunk jelenleg?*

- 1 *második*
- 2 *harmadik*
- 3 *negyedik*
- 4 *egyéb válasz, mégpedig:.....*
- 9
- 0

139. *Véleménye szerint milyen előnyei vannak a ter-vgazdálkodásnak?*

(...)

- 7 *nincs előnye*
- 8
- 9
- 0

140. *1976-ban indul az új öt éves ter-v. Hallott-e, olvasott-e erről valamit?*

- 1 *igen*
- 2 *nem*
- 9
- 0

tovább a 143. kérdésre!

Ami itt feltűnő volt, az a negatív válasz esélyének minimalizálása: a kérdőívben csak a ter-vgazdálkodás előnyeire vonatkozó kérdés szerepelt, a hátrányokra nem kérdeztek rá. A „nincs előnye” válasznak saját kódja volt ugyan, de a vonal alatt szerepelt, ami azt jelentette, hogy a megkérdezettnek nem kínálták fel válaszhetőségként. Ez nem vagy nemcsak a kérdező dolgát könnyítő, hanem a kódutasítás és a feldolgozás automatizmusait szolgáló megoldás is volt.

8 81/21 felmérés (Áruellátás)

9 74/02 (Omnibusz)

A „kényes” kérdések ellentétének a „biztonságos” kérdések tekinthetők, amelyek ugyanezen a nyelvi univerzumon belül szerepelnek, s megfogalmazásukban – hasonlóan a nyílt manipulálásokhoz – a nyelvi csúsztatások érvényesülnek. A legfőbb különbség az, hogy vagy a témájuk nem érintette a rendszer ideológiai és pártfelügyeleti alapjait, vagy pedig még az esetleges negatív válasz esetén sem álltak túlzottan szemben a rendszer hivatalos, optimista világképével. Érdeemes ez utóbbi retorikai mechanizmus példájaként végignézni a következő kérdéssort, amely egy 1979-es vizsgálatból származik (de nagyon gyakran visszatért az egyéb TK-kutatásokban is).¹⁰

6. Véleménye szerint vannak-e Magyarország-nak gazdasági nehézségei?

5	vannak	tovább a 10. kérdésre!
1	nincsenek	
0		
X		

7. Véleménye szerint elsősorban mi okozta az ország gazdasági nehézségeit?

5	világpiaci, külső tényezők
1	az országon belüli tényezők
3	mindkettő együttesen
0	
X	

8. Véleménye szerint Magyarország gazdasági nehézségei

5	nagyok,
3	közepesek,
1	kicsik
0	
X	

9. Véleménye szerint a ma meglévő gazdasági nehézségek tartósak, vagy átmenetiek lesznek?

5	tartósak
1	átmenetiek lesznek
0	
X	

Itt azt érdemes észrevenni, hogy a kérdések és válaszlehetőségek megfogalmazása mennyi kibúvót kínál az alól, hogy valaki negatív végkövetkeztetésre jusson a kérdés miatt: először is lehetséges,

hogy egyáltalán nincsenek gazdasági nehézségek. Ha mégis vannak, akkor viszont jó eséllyel nem magunknak vagy a rendszernek köszönhetjük, hanem „világpiaci, külső tényezőknek”, így nincs is olyan nagy baj. Különben is, lehet, hogy ezek az állítólagos nehézségek közepes, netán kis horderejűek, és ráadásul átmenetiek – tehát máris lehet derűsen szemlélni a jövőt. Viszont a több kérdés egymásutánjában ugyanakkor megvan az átugrás lehetősége, ha a válaszadó szerint nincs semmi gond, párhuzamosan viszont annak újból-s-újbóli kínálat, hogy mégis vannak azok a problémák, de nem mi magunk vagyunk az okai! Rátart viszont, ahogy több kérdésben is mélyebbre fúr, miközben a hártás felkínálása is ott lebeg lehetőségként. Ehhez még hozzájárul a kérdezettek kiválasztásának, a mintasokaság kijelölésének, a kérdezők személyének, a kérdéses útmutatók stílusának, a kutatásvezetők eltérő habitusának szerepe is. Mennyire más ez, mint az 1989-es panel kérdése, melyben a pozitív válaszra esély sincsen!¹¹

6. Ön szerint mi jellemzi a leginkább a magyar gazdaság helyzetét:

5	a fejlődés lelassulása
4	a megtorpanás
3	a visszaesés
2	a válság
1	a csőd?
0	
X	

Fontos tudni, hogy a kérdőívek belső szerkezete, megerősítő és kontroll-kérdései szinte sosem önmagukban „árulkodnak” a kérdezői, kutatási szándékról, rejtett „üzenetről” vagy megrendelői prekoncepcióról, hanem jó esetben többszörös ellenőrzési lehetőséget kínáltak a végeredmények kiszajtolásához, valamint ahhoz is, hogy egyetlen kérdőívben belül is belső kontrasztot tehessen a kutató vagy feldolgozó a válaszadók fogalmi háttéréről, habitusáról, a kérdés tényszerű megértésének, az elkerülő vagy vállalt válaszok mibenlétének eseményeiről vagy jelentésteréről is.

Vannak olyan fogalmak is, amelyek nem megváltoztak, hanem a „semiből” – pontosabban az adott időszak nyelvi univerzumából – bukkantak elő, és váltak a kérdés tárgyává. Jellegetesen ilyen a munkanélküliség fogalma, mellyel 1987-ben kezdett ismerkedni a közvélemény, amikor már lehetetlen volt nem észrevenni az ország katasztrofális

10 79/01 (Konténer)

11 89/01 (Motívumok)

gazdasági helyzetét. A problémák érzékelésén túl, a kimondhatóság volt a küszöb! A munkátlanlás és munkanélküliség ötvenes évektől árnyalódó fogalomköréről Bánfalvy Csaba is, Gyekiczky Tamás is könyvet írt. A munka mint szervezet, a szervezet mint feltételrendszer, a munkalassítás mint politikai ellenbeszéd, a „vándormadarak” munkaerőpiaci mozgása már bőven a hatvanas évektől jelen volt az elemzések szótárában és a politikai közbeszédben, pártprogramokban.¹² Az 1987-es panel egyik almintájától a következőket kérdezték:

- G6. *Tudomása szerint vannak-e Magyarországon olyan emberek, akiknek elhelyezkedési nehézségeik vannak?*
- G7. *Kik ezek? Mi az oka, hogy nem tudnak elhelyezkedni?*
- G8. *Mit gondol: 100 emberből hánynak vannak elhelyezkedési problémái?*
- G9. *És mit gondol, a következő években lesznek-e olyan emberek, akiknek elhelyezkedési nehézségeik lesznek?*
- G10. *Mit gondol, a következő években lesznek-e olyan emberek, akik rövidebb-hosszabb ideig munkanélküliek lesznek?*
- G11. *Kikre gondol? Milyen esetekben fordulhat ez elő?*

Igazán kíméletes rávezetés. Az, hogy a magyar közvélemény még éppen csak „kóstolgatta” ezt a fogalmat, az alábbi kérdésekből látszik a leginkább:

- G12. *Munkanélkülinek tekinti-e Ön azt a dolgozót, akinek megszüntették a vállalatát, és nem talál állást?*
- G13. *És munkanélkülinek tekinti-e azt a dolgozót, akit elküldenek a munkahelyéről, és nem talál állást?*
- G14. *És azt a háziasszonyt, aki eddig nem dolgozott, de most el akar helyezkedni, és nem talál munkát?*

12 Bánfalvy Csaba: *A munkanélküliség...*; Gyekiczky Tamás: *„A szó veszélyes fegyver”. Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1989; Révész Gábor: *Munkaerőpiac az 1980-as években Magyarországon...*; Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom...*; Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában: Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése.* MTA Szociológiai Intézete kiadványa, 1989; Szabó Márton is írt egy alaptanulmányt: *A munkafegyelem, mint társadalmi jelenség.* *Mozgó Világ*, 1987/1.

G15. *És azt a pályakezdőt, aki nem talál végzettségének megfelelő munkát, s ezért nem helyezkedik el?*

Ha az előbbieken definiált, szélesebb kérdéstipológiából indulunk ki, akkor számtalan „kényes” kérdésre, további tabufogalomra bukkanhatunk. Íme, néhány a teljesség igénye nélkül, amelyek a kérdőívekben még előfordultak:

KÉNYES KÉRDÉSEK:

- árproblémák, áremelések;
- bérproblémák, jövedelmi különbségek;
- rétegződés, egyenlőtlenségek, egyes szakmák osztálybesorolása;
- a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése;
- lakáshelyzet;
- a népszaporulat problémája;
- munkaerőhiány, munkamorál;
- áruellátás, hiánycikkek, csúszópénz;
- az egészségügyi ellátás problémái, hálapénz;
- alkoholizmus;
- cigánykérdés;
- nemzeti kisebbségek helyzete;
- külpolitikai orientáció, katonai biztonság; etc.

A nyolcvanas években még mindig több van azonban a „biztonságos” kérdésekből, akkor is, ha csupán a politikai tárgyú felméréseket, illetve kérdőív-blokkokat vesszük figyelembe. Nem jelentett ugyanis különösebb veszélyt a hazai rendszerre, ha rákérdeztek az állampolgárok tájékozottságára és véleményére olyan, távoli országokra vonatkozó kérdésekben, mint például Kína, Izrael, sőt akár az Egyesült Államok. A diskurzív politikatudományi szemlélet óvatosságra int ugyan a szűkös határmegvonásokat illetően, mi azonban a részletesebb elemzés esetében azt választottuk, hogy az összes létező – a tágabb értelemben vett – „kényes”, illetve „biztonságos” kérdés arányainak feltérképezése helyett egy szűkebb tipológiát használunk. Elsősorban az alább felsorolt hat fő „tabu”-területre koncentráltunk, ezek változása ugyanis a legfeltűnőbb – mondhatni szimbolikus értékű – a kérdéses évtizedek folyamán, s különösen a rendszerváltást követő néhány évben.

Az itt használt kategóriák valójában inkább fogalomkörök, amelyeknek a korábban már említett politikai fogalmi tabuk csupán a magját alkotják:

1. Magyarország politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek;
2. Magyarország gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás;
3. Magyarország külpolitikai orientációja, a Szovjetunióhoz, illetve a többi szocialista országhoz való viszony, a Varsói Szerződés;
4. a szovjet megszállás;
5. 1956 eseményei és értékelése;
6. a határon túli magyarok helyzete (nemzeti-nemzetiségi kérdés a „proletár internacionalizmus” kirakata mögött).

Mielőtt erre rátérnénk, érdemes egy pillantást vetni az alábbi táblázatra, amely az egyes témakörök előfordulását tartalmazza évenkénti bontásban (hozzá kell azonban fűzni, hogy az anyagok hiányos volta miatt – elsősorban az első 5-6 évre vonatkozóan – csak hozzátétőleges adatok álltak rendelkezésre).

Az első kérdés természetesen az, hogy milyen gyakorisággal szerepelt a kérdéses hat téma a kérdőívek anyagában, s hogy az idő előrehaladtával sűrűsödött-e az előfordulásuk, mélyült-e jelentéstartalmuk értékvonzata. „Valódi” kvantitatív szemantikai módszer alkalmazására itt nincs mód, mivel a – különösen a korai évekből származó – feldolgozható anyag meglehetősen hiányos. Az egyes témák előfordulási gyakorisága, illetve első előfordulásuk időpontja mégis jelzésértékű lehet.

A „legkényesebb” témának a *szovjet csapatok jelenléte* (4. témakör) bizonyult: először 1989-ben szerepelt nyíltan a kérdések között (és a vizsgált időszak végéig nem is került többé napirendre).

A második helyezett ebből a szempontból *1956 értékelése* (5. témakör): első előfordulásának éve 1982 (bár ez a téma 1989 folyamán viszonylag gyakorivá vált: még öt alkalommal szerepelt).

A fenti két téma tehát valódi tabu, még virágnyelven sem nagyon emlegették – s különösen nem kutatták! – őket a hetvenes évek TK-felméréseiben. 1956 kérdésének 1982-es felvetése mai szemmel merész akciónak, 1989-es vizsgálatai viszont kommunikációtörténeti kontextusban nagyon is időszerrűnek tűnnek ma már.

A fennmaradó négy témakör – 1. politikai berendezkedés, 2. gazdasági rendszer, 3. külpolitikai orientáció, 6. a határon túli magyarok helyzete – esete valamelyest eltér az előzőktől. Mindegyik már a hetvenes évek elejétől jelen van a kérdőívekben, mi több, meglehetősen gyakorisággal bukkannak fel. Velük kapcsolatban a második fontos kérdés számít igazán: mennyit változott az egyes témák „tálalása” évről évre, esetleg évtizedről évtizedre?¹³

13 Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy számos kérdés (elsősorban a panelvizsgálatok kérdőíveiben) évenként kerestül szó szerint azonos maradt, nem mintha a jelentéstartalma egyáltalán nem módosult volna, hanem annak érdekében, hogy az adatok összevethetők legyenek.

Évek:	A „kényes” témaköröket tartalmazó kérdőívek száma					
	1) Mo. politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek	2) Mo. gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás	3) Mo. külpolitikai orientációja, Szovjetunió, Varsói Szerződés	4) szovjet megszállás	5) 1956 eseményei és értékelése	6) határon túli magyarok helyzete
1970	-	-	●	-	-	●
1971	-	-	-	-	-	-
1972	●	-	●	-	-	-
1973	-	-	-	-	-	-
1974	●	●	●	-	-	-
1975	-	-	●	-	-	●
1976	-	-	-	-	-	-
1977	-	-	-	-	-	●
1978	-	●	-	-	-	-
1979	-	●	●	-	-	●
1980	●	●●	●	-	-	-
1981	-	-	-	-	-	●
1982	-	●●	-	-	●	●
1983	-	●	-	-	-	●
1984	●●●	-	-	-	-	-
1985	●	-	●	-	-	●●●●
1986	-	●●	-	-	-	-
1987	●	-	●	-	-	●
1988	●●●	●	●	-	-	-
1989	●●●●● ●●●●● ●●●●● ●●●●● ●●●●● ●	●●●●● ●●●●● ●	●●●●	●	●●●●● ●	●●●●
Összesen:	32	20	12	1	6	15

Az összegzett számok azt is jól szemléltetik, hogy a leggyakrabban visszatérő témakör az volt, amelyik az ország politikai berendezkedésére, a hatalmi szervekre, az ellenzéki csoportokra, szervezetekre, majd pártokra, az egypártrendszer-többpártrendszer problematikára vonatkozó kérdéseket öleli fel. Ez persze nem csoda, hiszen az utolsó kutatási évben már politikai rendszerváltás folyt éppen.

Szintén gyakori, de a vizsgált két évtized folyamán egyenletesebben oszlik el az ország gazdasági berendezkedését firtató kérdések megjelenése. Ez is érthető, hiszen a rendszer eróziójában nagy szerepet játszott a speciálisan magyar „második gazdaság” jelenség,

amely méretében és jelentőségében a hetvenes évek második felétől fokozatosan egyre növekedett.

A nemzet és a nemzetiségiek, illetve a határon túli magyarság kérdése feltehetően azért szerepelt ilyen gyakran, végig a két évtized folyamán, mert szinte mindig volt olyan szomszédos szocialista ország, amelyet mégiscsak szabad volt bírálni. Az alábbiakban kiderül majd, hogy a finomabb – sőt néha a durvább és nyilvánvalóbb – sugalmazások szintjén kezdetben inkább Jugoszlávia, később viszont Románia volt a vádak célpontja.

A külpolitikai orientációt illető kérdések valamelyest összefüggésben állnak az előző témával is:

ha van egy-egy szocialista ország, amellyel legalább is „feszült” a viszonyunk, akkor képtelenség nem létezőnek tekinteni a szocialista tábor egységének problematikáját.

1956 kérdése érthetően került napirendre 1989-ben, hiszen számos elemző szerint a rendszerváltásra az adta meg a jelet, hogy Pozsgay Imre a magyar rádióban felvetette: az 1956-os eseményeket népfelkelésnek is nevezhetnénk, nem csak ellenforradalomnak. Íme, egy újabb bizonyíték a szó hatalmára, avagy a látványos tabudöntésre! Az, hogy 1982-ben is szerepelt, mégpedig a következő szavakkal együtt: „a rádió és a televízió is sokat foglalkozott a

témával”, kissé különös, de – mint majd a továbbiakban kiderül – a kérdések megfogalmazása jelentősen eltér az 1989-es változatoktól.

Az egyes témák pusztán előfordulási gyakoriságán túli, ám éppoly fontos kutatási kérdés – mely elsősorban a 1. politikai berendezkedésre, 2. a gazdasági rendszerre, 3. a külpolitikai orientációra, illetve 6. a határon túli magyarok helyzetére vonatkozóan szolgál látványos eredményekkel – azt vizsgálja, hogy az évek során mennyit és milyen irányban változott a kérdéses témák megfogalmazása, diskurzusrendbe illeszkedése. Az alábbiakban ezt tekintjük át röviden.

Magyarország politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek

A legkorábbi ide tartozó kérdéscsoport, amelyet találtunk, 1974-ből való, és önmagáért beszél:¹⁴

119. Ön szerint érvényesül-e nálunk a munkásosztály vezető szerepe?

- 1 érvényesül
2 részben érvényesül
3 nem érvényesül ---- tovább a 123. kérdésre!
9
0

120. Véleménye szerint miben fejeződik ki nálunk a munkásosztály vezető szerepe?

-
.....
9 ----- tovább a 122. kérdésre!
0

121. Véleménye szerint milyen mértékben érvényesül a munkásosztály vezető szerepe

	nagyon nagy mértékben	nagy mértékben	kis mértékben	nagyon kis mértékben	8	9	0
A gazdasági életben	1	2	3	4	8	9	0
A politikai életben	1	2	3	4	8	9	0
A kulturális életben	1	2	3	4	8	9	0

122. Véleménye szerint milyen gyakran fordul elő az, hogy rátermett munkások vezető tisztségbe kerülnek?

	nagyon gyakran	gyakran	ritkán	nagyon ritkán	9	0
A gazdasági életben	1	2	3	4	9	0
A tanácsokban	1	2	3	4	9	0
A pártban	1	2	3	4		
A szakszervezetben	1	2	3	4	9	0

14 74/02 (Omnibusz)

123. Minden társadalom különböző csoportokból, rétegekből, osztályokból áll. Ön hová sorolná saját magát:

- 1 a munkásosztályhoz
2 a parasztsághoz
3 az értelmiséghez, vagy
4 egyikhez sem, hanem:

9
0

124. Tudna-e olyan országos intézkedéseket mondani, amelyek az utóbbi két évben születtek a munkásosztály életszínvonalának emelése érdekében?

.....
.....
9 ----- tovább a 126. kérdésre!
0

125. Véleménye szerint mit kellene még tenni annak érdekében, hogy...?

.....
.....
7 semmit sem
8
9
0

126. És tudna-e olyan országos intézkedéseket mondani, amelyeket a munkásosztály politikai szerepének növelése érdekében hoztak?

.....
.....
9 ----- tovább a 128. kérdésre!
0

Az ország politikai rendszerét illetően legközelebb 1980-ban¹⁵ találunk egy kérdést, amelyben a Magyarországon 2000-ig esetleg bekövetkező „nehézségekről és veszélyekről” kellett eldönteni, hogy egyrészt mennyire valószínűek, másrészt mennyire tartaná őket súlyosnak a kérdezett. A 30 esemény között szerényen megbújik egyetlen szó – amelyről nem értjük, hogyan kerülhetett be:

15 80/03 (Gerbera)

Rendszerváltozás

1984-ben több felmérésben is szerepel néhány, az ország politikai-hatalmi berendezkedésére vonatkozó kérdés. Az első a választási törvény megváltoztatása kapcsán kérdezi meg – mintegy mellékesen –, hogy vajon milyen mértékű az országgyűlési képviselő beleszólása az ország ügyeinek intézésébe, illetve a tanácstagé a község/város/kerület ügyeibe.¹⁶ Egy másik kérdőívben olyan kérdés is van, amely egyszerűen az ismeretszint felmérését célozza.¹⁷ Igazán izgalmassá akkor válik az adatkérés, amikor az ellenzéki csoportok léte, tevékenységére, céljaira vonatkozó kérdések bukkannak fel egy szintén 1984-es kérdőívben, melynek „fedőneve” Nyilvánosság.¹⁸

A mai értékelések szerint áttörést jelentő 1985-ös választások kapcsán ismét felmerül az ellenzéki-ség kérdése, mind a választások előtti, mind az utána lekérdezett kérdőívekben:¹⁹

Választások 1985 A

24. Elképzelhetőnek tartja-e, hogy olyan emberek jelölése is felmerülhetett a jelölőgyűléseken, akik nem mindenben értenek egyet a párt politikájával?

- 1 igen
2 nem
0 X 9

25. Hallott-e olyan jelölőgyűlésről, ahol a spon-tán jelöltek személye zavart okozott?

- 1 igen ----- 25.1, Mit hallott erről?
2 nem
0 X 9

Választások 1985 B

27. Véleménye szerint különbözött-e a mostani választás az öt évvel ezelőttről?

- 1 igen ----- 27.1. Miben különbözött?
2 nem
(...)

16 84/05 (Választások Panel 5.)

17 84/06 (Közgondolkodás Panel 8.)

18 84/17 (Nyilvánosság)

19 85/12 (Választások)

28. *Elképzelhetőnek tartja-e, hogy olyan embereket is megválasztottak, akik nem mindenben értenek egyet a párt politikájával?*

- 1 igen
2 nem
0 X 9

A fenti fejlemények azt jelzik, hogy az 1970-es évek első felében még a kommunista ideológia „munkáshatalom” fogalma dominált a közbeszédben – feltehetően nem problémamentesen –, de ez sem volt túlzottan gyakori. Az ilyen irányú kutatások iránti érdeklődés, pártapparátusi megrendelés azonban a nyolcvanas évek végéig jelen volt.

Igazi tendencia csak 1984-től kezdődően figyelhető meg: először kutatás tárgyává válik az ellenzéki csoportok létezése (de nem kifejezetten mint ellenzéki csoportoké); azután a kérdésekből kiderül, hogy nem kizárt az elindulásuk az 1985-ös országgyűlési választásokon; majd az is, hogy esetleg be is kerülhettek olyan személyek a parlamentbe, akik (milyen szép megfogalmazás!) „nem mindenben értenek egyet a párt politikájával”. A kérdőívekben a témának szentelt figyelem jelzi ezeknek a jelenségeknek a fontosságát.

Az 1988-as kérdőívek hosszasan vizsgálják az MSZMP történelmi, illetve pillanatnyi megítélését, Kádár János történelmi szerepét, a párt célkitűzéseit, egységes voltát stb. Az 1988-as Panel egyik alkérdőíve „önigazolón” kérdegeti:

38. *Ön szerint mit jelent ma Magyarországon az, hogy a pártnak vezető szerepe van?*

39. *Ön szerint milyen módon, milyen formában érvényesíti a párt vezető szerepét?*

40. *Ön szerint a párt vezető szerepét*
3 *változatlan formában kell fenntartani, vagy*
2 *fenn kell tartani, de más formában kell érvényesíteni, vagy*
1 *a pártnak nem kell vezető szerepet betölteni?*
(...)

Ugyancsak rákérdeznek az új, „a párttól, a hivatalos szervezetektől független társadalmi szervezetek” megalakulására, s arra a lehetőségre, hogy esetleg más pártok is alakulhatnak hamarosan. Próbálják kideríteni, hogyan változna ez esetben az MSZMP helyzete: megőrizné vagy elveszítené-e politikai vezető szerepét? Azt is mérik,

hogy a közvélemény szerint szükséges-e a politikai átalakítás, vagy elegendő lenne a gazdasági reform önmagában.

1989-ben már lényegében minden készen áll arra, hogy a maihoz hasonló tematikájú politikai közvélemény-kutatások szülessenek: az aktuális politikai események – március 15-i tüntetések, Nagy Imre újratemetése, MSZMP-kongresszus, Ellenzéki Kerekasztal – mellett megjelennek a pártpreferenciára, a politikusok népszerűségére irányuló kutatások is. Az év folyamán összesen 21 felmérés születik, melyekben szerepelnek ugyan politikai tárgyú kérdések, de már nincs bennük semmi meglepő: a rendszerváltás sínen van.

Magyarország gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás

Gazdasági kérdések kezdettől fogva rendszeresen előfordultak a TK felméréseiben, különösen, ha nem valamilyen szűkebb témára vonatkoztak, hanem mondjuk az óriás panelek valamelyik 1000 fős almintájáról volt szó. Nem soroljuk viszont az összes kérdést a „kényes témák” közé, mivel túl általánosan célozták meg az ország gazdasági helyzetének, illetve az egyén életszínvonalának problematikáját. Ráadásul ezek többnyire szó szerint, minden változtatás nélkül bekerültek minden panelkutatásba, így nem figyelhető meg semmiféle tendencia a fogalmazásmódban. Beleértendő, hogy a politikai-apparátusi megrendelések jellege, árnyaltsága is változhatott-változott időközben, ezenfelül a kutatók maguk is „hozzáadogoztak” a tabutémák „oldásához”, privát kutatói és kutatóintézeti közös témakörök is bekerültek a kérdőívek anyagába valamely „általánosabb” vagy konkrétabb kontroll-kérdés formájában.

1974-ben még a tervgazdaságé a főszerep, csakúgy, mint 1979-ben²⁰ Nincs ebben semmi különös, hiszen egy ötéves terv induló, illetve befejező éveiről van szó. Időközben azonban egyre inkább terjedt a második gazdaság – avagy pluszmunka, „háztáji”, „fusimunka”, a „második gazdaság” kiépülési folyamata –, amely 1989-re sajátos névváltoztatásokon ment keresztül. A korai „fusizás” és „harácsolás” már 1980-ban a „pluszmunka” és a „magánvállalkozás” nevekre hallgat.²¹ A magánszektor, amelynek egyre pozitívabb a megítélése, már jó ideje az állami szektor versenytársának tekinthető ekkor nem egy ágazatban, amit az alábbi kérdés is bizonyít:

20 74/02 (Omnibusz), 79/01 (Konténer)

21 80/03 (Gerbera)

58. *Ha egy utcában lenne két azonos fajta üzlet, az egyik állami, a másik maszek, melyikbe menne be vásárolni?*

1983-ban már a kisvállalkozások különböző típusairól mondhatnak véleményt az emberek abból a szempontból, hogy nekik szándékukban áll-e belevágni valami ilyesmibe.

Az események 1988-ban gyorsulnak fel, amikor készülni kezd az új társasági törvény, és reális lehetőségnek látszik, hogy a kis- vagy akár nagyvállalatok magánkézbe kerülnek:²²

6. *Ön szerint a jövőben a magánvállalkozások, kisvállalkozások a mainál*
3 *nagyobb vagy*
1 *kisebb szerepet fognak kapni az ország gazdasági életében, vagy*
2 *a jelenlegivel azonosat?*
(...)

7. *És Ön mit tartana jónak:*
Ha a magánvállalkozások, kisvállalkozások a mainál
3 *nagyobb vagy*
1 *kisebb szerepet kapnának az ország gazdasági életében, vagy*
2 *a jelenlegivel azonosat?*
(...)

8. *Ön helyeselné-e vagy sem azt, ha*

		<i>Helyeselné</i>	<i>nem helyeselné</i>	
8.1.	<i>magánemberek és az állam közösen lennének vállalatok tulajdonosai?</i>	2	1	0 X
8.2.	<i>magánemberek kis vállalatokat vásárolnának meg az államtól?</i>	2	1	0 X
8.3.	<i>magánemberek nagy vállalatokat vásárolnának meg az államtól?</i>	2	1	0 X
8.4.	<i>külföldi cégek megvásárolnának magyar vállalatokat?</i>	2	1	0 X

9. *Hallott-e a készülő Társasági Törvényről, amely nagyobb lehetőséget ad majd gazdasági vállalkozásokra?*
2 *hallott*
1 *nem hallott*
(...)

10. *Mi a véleménye, ennek a törvénynek a hatására*
3 *javulni vagy*
1 *romlani fog gazdasági helyzetünk*
2 *vagy nem változik?*
(...)

11. *Ön szerint a Társasági Törvény új lehetőségeit, azt, hogy az emberek szabadabban gazdálkodhatnak a pénzüikkel, a kormány*
1 *tartósan biztosítja majd vagy*
2 *csak átmeneti, rövid időre?*
(...)

22 88/02 (Gazdaság Panel)

12. A Társasági Törvény hatására több magánvállalkozásra lesz lehetőség. Ön szerint várható-e ezért, hogy:

		<i>várható</i>	<i>nem várható</i>	
12.1.	<i>megnőnek az emberek közötti jövedelmi különbségek?</i>	2	1	0 X
12.2.	<i>több áru lesz a boltokban, javulnak a szolgáltatások?</i>	2	1	0 X
12.3.	<i>több embernek lesz lehetősége a meggazdagodásra?</i>	2	1	0 X
12.4.	<i>fel kell adnunk a szocialista gazdálkodás alapelveit?</i>	2	1	0 X

Hasonló a téma 1989-ben is, de ekkor már nincs szó ilyen ideológiai szempontokról, csupán arról a pragmatikus kérdéstről, hogy segíthetnek-e a nagyobb magánvállalatok vagy a külföldi magáncégek a magyar gazdaság talpra állításában.²³ Szintén pragmatikus – bár valamivel elgondolkodtatóbb – kérdéseket tartalmaz az 1989. júliusi felmérés,²⁴ augusztusban²⁵ pedig egy „mi lett volna, ha...” játék formájában már a kapitalizmusra is rákérdeznek:

12. És hogyan gondolja, MA Magyarországon az emberek többségének élete jobb, ugyanilyen vagy rosszabb lenne, ha annakidején...

	<i>jobb</i>	<i>ugyanolyan</i>	<i>rosszabb</i>	
<i>...nem szervezik a parasztokat TSZ-ekbe?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a bankokat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a gyárakat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a kis boltokat, műhelyeket?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem tiltják be a politikai pártokat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem vonják állami ellenőrzés alá a szakszervezeteket?</i>	3	2	1	0 X
<i>És mit gondol, jobb, ugyanolyan vagy rosszabb lenne az emberek többségének az élete, ha Magyarország semleges ország lenne?</i>	3	2	1	0 X
<i>...ha Magyarország a Nyugathoz tartozna?</i>	3	2	1	0 X
<i>...ha Magyarország kapitalista ország lenne?</i>	3	2	1	0 X

1989-ben felmerült még a termelőszövetkezetek, a földmagántulajdon és az egyéni gazdálkodás problematikája is, például a következő formában:²⁶

32. Vannak, akik azt szeretnék, hogy a termelőszövetkezeti földeket osszák szét a gazdálkodók között. Ön egyetért vagy nem ért egyet ezzel az elképzeléssel?

- 2 egyetért
1 nem ért egyet
(...)

23 89/01 (Motívumok)

24 89/03 (Vakáció)

25 89/13 (40 év)

26 89/18 (Agrár)

33. Ön szerint kinek kéne adni ezeket a földeket:
1 csak a régi tulajdonosoknak, családjuknak
vagy
2 a TSZ-ben dolgozóknak vagy
3 mindenkinek, aki kéri?
(...)

Összegezve a gazdasági rendszerváltás témakörét: a hetvenes évek elején még egyértelmű a tervgazdálkodás eszméjének ideológiailag domináns volta. A gazdasági gyepelő fokozatos lazulása azonban új gazdasági fogalmakat tanít meg a magyar közvéleménynek: magánvállalkozás, kisvállalkozás, maszek, magánnagyvállalatok, egyéni gazdálkodás, privatizáció, vállalkozói kapitalizmus. Közben a nyolcvanas évek elejétől a múlt is ártértékelődik: először halkan, majd egyre hangosabban kiejthetővé válik az a vélemény – először a politikai diskurzusban, majd a közvéleményben –, hogy a csatlakozás a szocialista „világrendhez” (közben persze azt is ki meri már mondani mindenki, hogy ez messze nem volt önkéntes csatlakozás) és az ezzel járó államosítások, erőszakos kollektivizálások elhibázott lépéseknek bizonyultak.

Így készíti fel a politikai, szociológiai vagy kommunikációs rábeszélő gépezet, vagy az ellenzéki diskurzusok képviselői – a közvélemény-kutatások megszövegezésének hathatós segítségével is – a közvéleményt a gazdasági rendszer gyökeres megváltoztatására, a privatizációra, lényegében a kapitalizmusra. Az persze nem ilyen egyértelmű, hogy az árnyoldalak is épp ennyire világossá váltak-e már jó előre. S ha a közvélemény-kutatások relatíve kevés embert értek is el, illetve konstans kérdezetti kör állt rendelkezésre szinte folyamatosan, a kérdőívek, kutatási tervek és beszámolók, kódutasítások és zárójelentések már részben hordozták az ideológiai stabilizálás és a vélemény-tesztelés kettős funkcióját is. Mindennek a tabuerősítésben, tabufenntartásban és a tabuizálás egész folyamatában megvolt a maga külön historikuma, így figyelembe venni azért nélkülözhetetlen, mert maguk a kutatások – ha jobbra csupán eszközei is – valamiképpen a tabuforgalmazás folyamatában és tesztelésében az akkori szaktudomány igen fontos szintjén váltak az eszközrendszer részévé.

Magyarország külpolitikai orientációja, a Szovjetunióhoz, illetve a többi szocialista országhoz való viszony, a Varsói Szerződés

A külpolitikai orientációra vonatkozó kérdéseket gyakorta befolyásolta, hogy melyik „baráti szocialista országgal” volt éppen „feszült” a viszony az adott pillanatban. Ilyenkor feltűntek a kérdőívekben azok a kérdések, amelyek – ha nagyon virágnyelven is, de – a szocialista tábor nem egészen egyöntetű voltára utaltak. Egy 1970-es felmérésben például kitérnek mind az egyes kis kelet-európai szocialista országok eltérő külpolitikai orientációjára („melyik ország folytat ügyesebb külpolitikát?”), mind a Szovjetunióhoz fűződő viszonyra, mind pedig a nemzetiségi kérdésre.²⁷ Egy 1972-es kutatás csupán az ismeretszint felmérésére törekszik, egy 1974-es megmarad az általánosságok szintjén (például „Az utóbbi években inkább a szocializmus vagy inkább a kapitalizmus javára változtak meg az erőviszonyok?”). Másképp fogalmazva: csupán önmegerősítő, látszatfenntartásra alkalmas eredmény volt várható, többre alkalmasint igény sem volt a politikai kommunikáció ezen szintjén. A szocialista táboron belüli különböző külpolitikai orientáció témája 1979-ben merül föl újra, ezúttal némiképp eltérő megfogalmazásban:²⁸

48. Tudomása szerint vannak-e különbségek a szocialista országok külpolitikájában?

5 igen, vannak ----- Milyen különbségekre gondol?

1 nincsenek ----- Tovább az 50-es kérdésre!

0

X

49. Jó dolog az, hogy ilyen különbségek vannak?

5 Igen ----- Miért?

1 nem ----- Miért?

50. Jó dolog az, hogy nincsenek különbségek a szocialista országok külpolitikájában?

6 Igen ----- Miért?

1 nem ----- Miért?

51. Tudomása szerint ezen kívül vannak-e olyan területek, ahol a szocialista országok érdekei eltérnek egymástól?

5 igen, vannak ----- Milyen példákat tudna erre mondani?

27 12-70 (Külföldiek)

28 79/01 (Konténer)

Ez utóbbi kérdésre a következő előre kódolt válaszokat találjuk a kérdőívben: gazdasági, kulturális, nemzeti/nemzetiségi, politikai/ideológiai. (Viszont legalább van a kérdéseknek nyitott, szabadon kitölthető része is).

A probléma 1980-ban még mindig él, 1987–88-ra viszont teljesen szétválík a két téma: a szomszédainkhoz való viszonyból nemzetiségi konfliktus lett /a román–magyar viszony fokozatos romlásával a nemzetiségi ügy megfogalmazása is egyre egyértelműbbé vált, 1989-ben pedig menekültügyi problémává nőtte ki magát/.

Ugyanakkor a Szovjetunió a nyolcvanas évek második felében az érdeklődés középpontjába került, mint a glasznosztj és a peresztrojka, s ezek révén az egész erjedési folyamat elindítója. Ennek megfelelően például egy 1987-es kutatás, amely igazából egyfajta ismeretszint-felmérésre törekszik, viszonylag pozitív látens képet sugall a Szovjetunióról – amelyre pedig akkor már neheztelni is lehetett volna. A korabeli közismereti sajtó, kritikai irodalom, szürke irodalom, szamizdat és betiltott szociológiai, szociofilmes közlésmódok, SZETA, „fordulat és reform” vita már kevésbé intim nyilvánosságban is jelezte a máskéntgondolkodás perspektíváit, melyek egy új diskurzus-mezőbe emelték a véleménykutatás tónusait is.

A szovjet megszállás

Ez a téma csak egyszer jelenik meg a kutatásokban, mégpedig egy 1989-es kérdőívben, de még ekkor sem kifejezetten negatív hangvétellel. Ez a vonása összefüggésben lehet a fent említett szimpátiával, amely a Szovjetunió megújulási kísérletét övezte a nyolcvanas években. A megszállás tényének evidens volta, kimondhatatlanságának több évtizedes tabuja még a késő-nyolcvanas években is a „hazánkban ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok” formulába szuszakolta bele a tabulazítás és eufemizálás kettőseit.

1956 eseményei és értékelése

1956 eseményeivel kapcsolatban szintén megjegyeztük már, hogy történt egy érdekes kísérlet a tematizálására, de ez – lévén hogy 1982-ben történt – még nem tartalmazhatott minden jelentésárnyalatot. A legmerészebb megfogalmazás így hangzott:

76. *Ön hogyan minősítené az 1956. októberi eseményeket:*

- 1 *elejétől végéig forradalom volt*
- 2 *forradalomnak indult, és csak később vált ellenforradalomná*
- 3 *elejétől végéig ellenforradalom volt.*

Az összes többi 1956-tal foglalkozó felmérést 1989-ben végezték, így azok – lényegében minden átmenet nélkül – már a kialakult, kiforrott retorikát alkalmazták, gyorsan reagálva a mindenkori közéleti megnyilvánulások szóhasználatára, reflektíven a társas beszéd rejtett, kimondatlan vagy kimondhatatlan tartalmainak megszűnési folyamatára, vagyis a tabudöntés egy változatára. Talán ha több forrásanyag, feldolgozott vagy publikus akkori eredmény összességét vesszük egybe, alighanem kimutatható lenne a közvélemény-szondázások és a publicisztikai-közbeszédi tabudöntések sokkal szélesebb hatóköre, ezekre azonban maguk a kérdőívek nem adnak értelmezés-kiterjesztési módot.

A határon túli magyarok helyzete

Ez a terület minden deklarált tabu és a proletár internacionalizmus ellenére az egész korszakon át érzékeny pontja maradt a magyar külpolitikai percepcióknak, a TK kutatásai között 1969-től 1989-ig folyamatosan találunk idevágó kérdéscsoportokat. Összesen egyébként – az elsőt is beleértve – 13 alkalommal fordult elő a téma.

Ebben az egyetlen esetben nem erősödő tendenciát lehet megfigyelni a fogalmazásmódokban, hanem valamiféle ciklikusságot: ha egy-egy incidens újra és újra elmérgesítette a viszonyt a Varsói Szerződés országai között (s nem is mindig nemzeti-nemzetiségi éllel), akkor a probléma érzékelése is mindig felélénkült. Persze a román–magyar viszony fokozatos romlásával a fogalmazás egyre egyértelműbb lett, 1989-ben pedig menekültügyi problémává nőtte ki magát, (előtte Erdély-kötet, Lancranjan-vita, majd „falurombolási”, s csak azután migrációs), ami a kérdőívekben is érzékelhetővé vált.

Összegezve elmondható, hogy az elemzett kérdőívek – a bennük felvetett témák és a jellegzetesen módosuló fogalmazásmódok révén – kiválóan szemléltetik a *verbalizáció* döntő szerepét a tabuk erodálásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetben markáns közügyekről volt

szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie. Mindez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Mindez az áttekintés részint vagy főképp arra szolgált, hogy egyfelől jelezze az elhallgatási spirál mozgásformáit, origóit, ezek változásait, részint pedig arra, hogy a (köztudottan vagy legálisan, vagy illegitim módon) mégiscsak létező politikai tabuk hogyan válnak a nyelv által is hordozott tabukká, hogyan jelzik vagy rejtik a tabusított fogalmak közbeszédbeli, közgondolkodási jelenlétét, a róluk alkotott percepciók „közvéleménybeli” állapotát. E tesztek és felmérő szándékok ugyanakkor sem céljuk, sem a megrendelői elvárások mögött („alatt”) nem fejezhették – s így ma sem föltétlenül, nem igazolhatóan fejezik – ki a tabuk megannyi körét magába ölelő csendet, a hallgatás (had)műveletét, ennek operacionalizálható vagy kvantifikálható minőségeit és hatásirányait.

Felhasznált szakirodalom

- Bourdieu, Pierre 1978 *A beszédtevékenység gazdaságtana*. In Műhely, IX évf. 26. szám, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1986 *A közvélemény nem létezik*. TK Tájékoztató, XVII. évf. 6. szám
- Sterk Péter 1975 *Külpolitikával kapcsolatos kérdések a TK kérdőíveiben*. TK Módszertan, VI. évf. 11.
- Szabó Márton szerk. 1997 *Szövegvalóság Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Budapest.

AZ OKTATÁSIRÁNYÍTÁS INFORMÁCIÓ FÖLÖTTI URALOM ÉS AZ IMPLEMENTÁCIÓ TECHNIKÁI A SZTÁLINI KORBAN

[DOI 10.35402/kek.2022.3.6](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.6)

Absztrakt

Az 1947 után kiépült a Magyarországon is, mint a kelet európai nemzeti államokban a sztálini rendszerű proletárdiktatúra, amelynek egyik eleme a média, az információ-áramlás fölött totális uralom, amit a politikai kontroll alatt álló intézményeken, szervezeteken keresztül gyakoroltak az oktatási ágazatban is. Az óvónőknek, a tanítóknak, a pedagógusoknak, a neveléstudomány és a tanügyigazgatás tagjainak lapot indítottak. A Nőszövetségnek és a Magyar Szovjet Társaság Pedagógiai Szakosztályának is volt nyomtatott fóruma. Az utóbbi adta ki a „Tanuljunk a szovjet pedagógusoktól” címet viselő lapot. A központi oktatáspolitikát kezdetben az Országos Neveléstudományi Intézetben volt, majd a minisztériumba került. Itt adták ki Válogatást a szocialista országok sajtójából. Ez az elrendezés nemcsak a totális ideológiai kontrollt tette lehetővé az ágazatban, hanem megteremtette a neveléstudomány monopolisztikus eszmerendszerének alapjait is. Ez az elrendezés lényegében a rendszerváltásig fennmaradt, még ha a totális kontroll jelentősen vesztett erejéből.

Abstract

Educational management information domination and implementation techniques in the Stalin era

After 1947, the proletarian dictatorship of the Stalinist system was introduced in Hungary as well as in the Eastern European states. One of its elements were the total domination of the media and select and flow of information, which was also exercised in the education sector through maintained its politically controlled institutions and organizations. A newly periodicals was launched for kindergarten teachers, teachers, educators, and members of the education administrations. The Women's Association and the Pedagogical Department of the Hungarian Soviet Society also had a printed forum. The latter published a paper entitled „Let us learn from Soviet Teachers”. The

central education policy was initially making at the National Institute of Education and then transferred to the ministry. The selection from the press of the socialist countries was published here. This arrangement not only allowed total ideology control in these sector, but also laid the foundations for a monopolistic system of ideas and values in education. This arrangement essentially persisted until the change of political regime, albeit with a significant loss of total control.

Az erős központosítással járó egypártrendszerű, totalitárius államok működésének egyik jellegzetesége a kizárólagos ideológiájuk terjesztése, amellyel bármilyen irányba tett kormányzati lépéseiket igazolják, amely alapján ellenségeikkel szemben gyűlöletkampányt folytatnak, amelyből az ágazati politikákat, esetünkben a közoktatáspolitikát lépéseinek indokoltságát levezetik. Mindennek technikai feltétele az információk forrásainak, ezek kiválasztásának kizárólagos joga és terjesztése feletti monopólium megléte, amellyel a nyilvánosságban csak és kizárólag az államérdekebe illeszkedő nézetek, felfogások jelenhetnek meg a totalitárius államokban, amelyben a totális kontroll hálózata az ágazati szférára is kiterjed, feleslegessé teszi a cenzúrát. Ironikus, de igaz, hogy a diktatúra romlásának jele a cenzúra megjelenése.

Az információ-áramlás fölötti uralom vazallus államok egységbe szervezését is szolgálja. Uralmi szempontból lényeges, hogy az érdekszféra mindegyik állama ugyanazt az irányt kövesse, egységesen lépjen fel az ellenségesnek tekintett nézetekkel szemben, és hirdessék a közösen vallott, a tudományos szocializmuson alapuló ideológiájukat. A központi racionális elv szerint kézenfekvő, hogy a birodalomban mindenütt ismerniük kell egymás tevékenységét, hogy lássák a központi akarat erejét és az engedelmesség különféle – nemzetinek tekintett – módzatait, útjait, amelyekből ki lehet választani azt a módszert, aminek alkalmazását ma technikai ügynek, implementációnak neveznek.

A nemzetállami és a birodalmi léptékű hatalomkoncentráció újfajta agitációs propagandát és

egyéb, fontosnak tartott információkat terjesztő eszközök használatát építette ki mindazért, hogy a birodalmi központból induló eszmék és technikák minél hatásosabban, minél szélesebb körben terjedjenek el a nemzetállamok között, és a végrehajtás során keletkezett, a mai nyelven „jó gyakorlatnak”-nak nevezett tartalmak elterjedjenek.

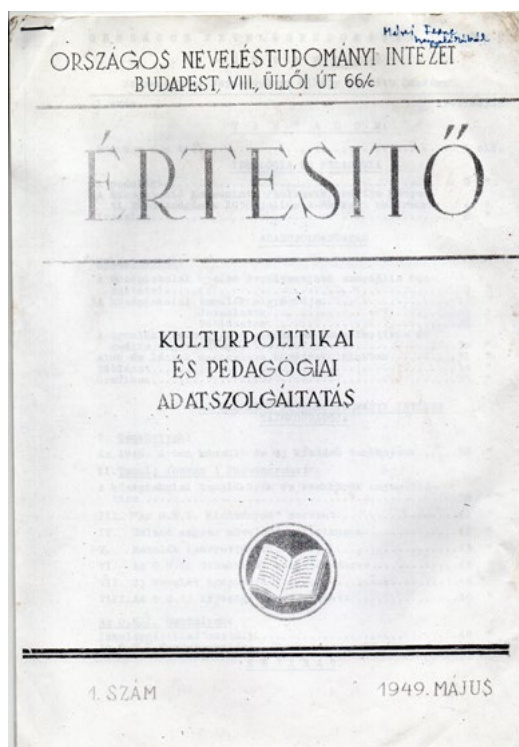
A tájékoztatás monopóliuma a közoktatásban

A múlt elemzését különösképpen megkönnyíti az állam, a párt és az oktatáspolitikai központi felügyelete alatt álló, elsősorban a tanügyigazgatásban tevékenykedő vezetőknek, iskolaigazgatóknak szánt rendszeres tájékoztatók jellege és tartalma. A továbbképzések anyagát tartalmazó, a hangulatot befolyásoló, politikai irányítást szolgáló ágazati, szakmai propagandaeszközök a kor hivatalos, uralkodó eszmerendszerének pontos dokumentumai, amelyek a nemzeti és a szovjet érdekszférába tartozó – elvileg – valamennyi állam (oktatás) politikáinak lényegét tükrözik, hiszen a gondos válogatás és mérlegelés után jelennek meg bennük az egypárti vezetés szempontjából releváns hírek a politikai tekintetben megbízható szerkesztők gondos tolmácsolásában.

Az oktatás területén az első központból kiadott tájékoztató Magyarországon, az „Értesítő” 1949 májusában, a magyarországi kommunista hatalomátvételt követően a pedagógia és az oktatáspolitikai területén monopolhelyzetbe került és ezért a meghatározó szerepet játszó Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) sokszorosításában jelent meg.

A szakmai és a pártpolitikai oktatásirányítási szempontokat egyaránt követő szervezet e kiadványának borítóján olvasható: kultúrpolitikai és pedagógiai agitációs propaganda céljából kiadott füzet a „*kultúrpolitika munkásainak*” készült, magyarán a tanügyigazgatásban, az iskolák politikai és szakmai vezetésében, a szakszervezetekben, ifjúsági mozgalmakban ténykedő kádereknek. Mint írják, az Értesítő „*a jelenlegi művelődéspolitikánk legfontosabb kérdéseivel foglalkoznak [...] amely nélkül sem elképzelhető a nevelői kar ideológiai képzése és átképzése*” (ONI, 1949:1.). Az Értesítő az ONI eszköze a pedagógusok, a tantestületek megnyerésére, hogy elfogadják és kövessék az oktatási kormányzat programját.

1. ábra

A sors iróniája, vagy inkább a totalitárius rendszer gyakorlatias szempontú fordulékonyaságából fakad, hogy elsőként éppen azok közölték a szovjet pedológia felszámolásának a harmincas években született párthatározatait, akik később maguk is a pedológia magyar perének áldozatai lettek (Knausz 1986; Golnhofer 2004).¹

A pedológia magyar pere után jelentősen központosult tanügyirányítás, erősödött a szovjet befolyás, ami a birodalom újabb integráló politikájaként is értelmezhető. Az oktatáspolitikai adminisztratív irányítása a változó szerkezetű és nevű minisztériumba, illetve ellenőrzése alá került, az információ-, és adatszolgáltatási, agitációs propaganda feladatokkal együtt.

Az oktatásügyért felelős minisztérium a tanügyigazgatásban dolgozókat és a pedagógusokat megcélzó szakmai-politikai agitációs-propagandát

1 Volt ennek időbeli előzménye. Az 1949-ben – koncepciói vádak alapján – felszámolt Népi Kollégiumokról van szó. Különösen 1945 utáni szakaszában reformpedagógia közösségi elvei és a résztvevők aktivitás-eszméje erősen érvényesültek bennük, ugyanakkor hatott az antipedológia szakmai vezéralakjának, Makarenkónak közösségi nevelés-ideálja is (Pataki 2005:414-453). Feltehetőleg mindkét, verbálisan azonosnak tűnő, de politikai érelemben egymást kizáró pedagógiai irányzatból csak egyes elemeket emeltek át. Lásd Pataki 1971; Rottler 1977.

szolgáltáló hálózatba szervezett, a célközönséget kiejelölő infrastruktúrát épített ki. A hosszabb lélegzetű tanulmányokat a „Szocialista nevelés könyvtára” és a „Szocialista nevelés kiskönyvtára” sorozatban adták ki. A tanítóknak és tanároknak „Köznevelés” és az óvónőknek „Gyermeknevelés”² című folyóiratok a rövidebb híreket és pedagógiai tapasztalatokat terjesztették. A pedagógiai szakmai elit lapja a *Pedagógiai Szemle* lett (ld. Géczi 2003). Az ideológia terjesztéséhez és politikai cselekvéshez szükséges módszertanokat, valamint egyéb könyveket a Közoktatásügyi Kiadó Vállalatnál gondozták ekkor. (Az oktatásügyben érintett állami kezek között lévő kiadók és nyomdák történetét még homály fedi.)

A szovjet befolyás erejét és kiterjedtségét mutatja, hogy Magyarországon is megjelentetik 1950-ben (a szovjet mintát még a nevében is követő) *Család és iskola* nevű folyóiratot,³ amelynek alapítói a Közoktatási Minisztérium mellett a Magyar-Szovjet Társaság Pedagógiai Szakosztálya, családi ügyek reszortosa pedig a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége volt.⁴

A szovjet minta és átvételének módszertana szinte azonos Magyarországon, ám formája más és más. 1949-től a Jogtudományi Közlöny könyvtára keretében indul el a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság Jogtudományi Szakosztálya által jegyzett *Tanulmányok a szovjetjog köréből* című sorozat (Verebics 2017), ami 1951-től a Magyar-Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztálya, a Magyar Jogász Szövetség és az Állam- és Jogtudományi Intézet közös kiadásában Jogtudományi Közlöny mellékleteként *Szovjet jogi cikk gyűjtemény* címmel jelenik meg.

2 1948-tól a Pedagógusok Szabad Szakszervezete óvónői tagozata gondozásában megjelenő a *Gyermeknevelés* nevű lap az 1879-ben induló *Kisdiednevelés* jogutódja. A hatalomkoncentráció állomásaként 1951-től a minisztérium az óvónőknek szóló orgánuma lett, s 1953-ban vette fel az *Óvodai Nevelés* nevet (Golyán 2018). A kiadó továbbra is minisztérium maradt, ami felelős volt az 1953. évi III. a kisdiedóvársról szóló törvény végrehajtásáért.

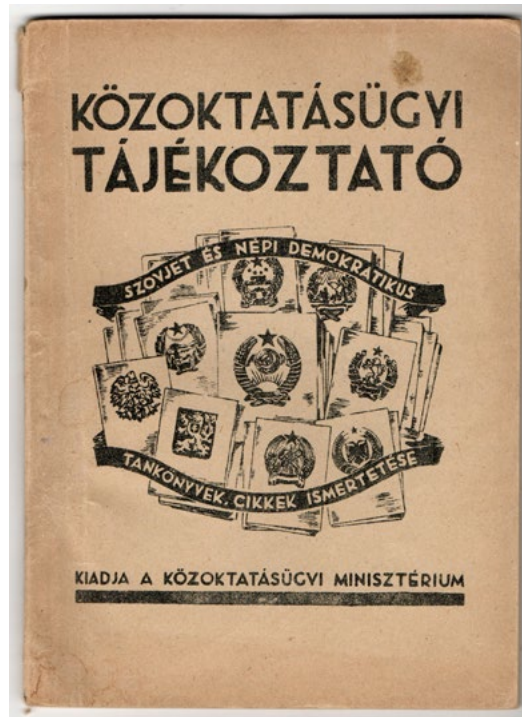
3 *Család és iskola* havonta megjelenő folyóirat 1950-től 1968 végéig jelent meg. Szünetelt: 1956. október és 1957. június között. Utódja a *Gyermekünk* c. lap lett.

4 A családi ügyek a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége reszortja lehetett, ez a kommunista szervezet adta ki 1948-ban a *Család és iskola a Szovjetunióban* című könyvet, s csak 1950-ben került ez a terület a közoktatáshoz.

A Közoktatásügyi Tájékoztató

Az ONI Értesítőjének funkcionális értelemben vett utódjaként jelentette meg a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Titkárság főosztályához tartozó működő Tájékoztatási és Sajtóosztálya először⁵ *Havi* – későbbi nevén *Közoktatási, Közoktatásügyi, illetve Oktatási – Tájékoztatót*, Illés Lajosné szerkesztésében 1950 és 1952 között.

2. ábra

A szocialista pedagógiai sajtóból kiválogatott cikkek összefoglalásai⁶ nagyszerű tablót mutatnak a népi demokráciákban élő pedagógiai és oktatás-politikai kurrens ügyekről, ezáltal láthatóvá válik az országok közötti téma-azonosság, illetve különbség. Nem kell különösebb és bonyolultabb módszertani eszköz ahhoz, hogy kimutassuk, hogy valamennyi kelet európai állam a szovjet mintát követte, hiszen tudjuk, hogy mindegyik szovjet érdekeknek volt alávetve, 1953-ig mindenképpen. Annyi számunkra elegendő, ha azonosítjuk a szovjet kezdeményezés tárgyát, időpontját, majd megkeressük a kiadványban, hogy melyik országnak mi volt a recepciója.

5 Majd az átszervezések során Közoktatásügyi Minisztérium Tájékoztatási Osztálya látta el ugyanezt a feladatot.

6 A lefordított cikkek teljes szöveganyagát az OPKM-ban még a nyolcvanas években leselejtezték és bezúztatták.

Amennyiben több kelet európai állam egyidőben és azonos módon értékelte a szovjet példát, tehát az azonosság foka magas, ez a tény a függés mértékét is mutatja, valamint a nemzeti neveléstudomány képviselőinek szabadságfokát, együttműködésük mértékét, vagy ha úgy tetszik a szovjet hatás erősségét.

1952 és 1956 között a minisztérium szervezeti rendjébe illesztett Pedagógiai Könyvtár és Dokumentációs osztály látta el a tájékoztatás feladatát. Minisztérium Szervezeti Szabályzatában foglaltak szerint „A neveléstudomány és segéd tudományai, valamint a vele kapcsolatos tudományágak kérdéseivel foglalkozó magyar, szovjet és egyéb külföldi államokban megjelent haladó szellemű (S. G. kiemelése) könyvek, folyóiratok és egyéb kiadványok beszerzése, dokumentálása, feldolgozása”. (Welker i.n. 145)⁷ az eddig ismeretlen Rédl Ernőné vezetésével. A Tájékoztató felelős szerkesztője az általános iskolai orosz tankönyvek későbbi szerzője Damó Eleménné (1953), illetve Illés Lajosné (1954–56) volt, 1953-ban Balog Istvánnal közösen.

Napjainkban az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban szinte hiánytalanul megtalálható a sorozat 1952-től,⁸ azonban 1950 és 1951 közötti időszakból csupán egy tájékoztató, az 1951. 6. februári szám maradt fenn, az is az Országos Széchenyi Könyvtár birtokában. A „Tájékoztató” 1956 végéig jelent meg, ami a Sztálini modell reformját jelentette.

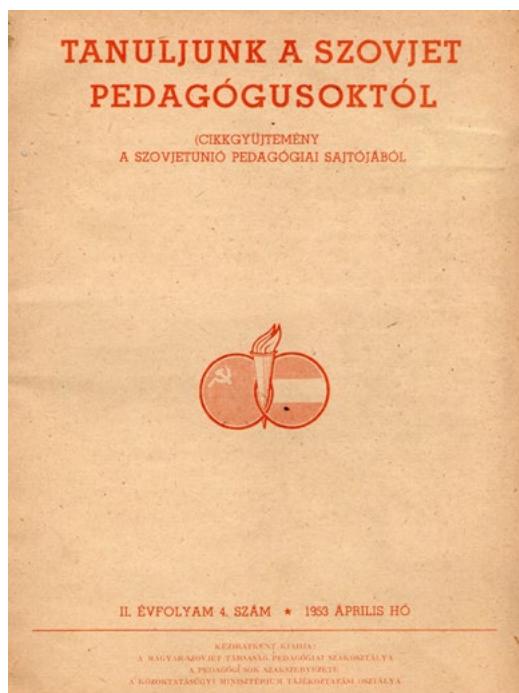
7 A teljes szöveg: A Közoktatásügyi Minisztérium Szervezeti és Működési Szabályzata 1953 júniusi változata szerint a Pedagógiai Könyvtár és Dokumentációs Osztály a minisztérium tevékenységi körébe tartozó feladta „A neveléstudomány és segéd tudományai, valamint a vele kapcsolatos tudományágak kérdéseivel foglalkozó magyar, szovjet és egyéb külföldi államokban megjelent haladó szellemű (S.G. kiemelése) könyvek, folyóiratok és egyéb kiadványok beszerzése, dokumentálása, feldolgozása. A gyakorlat pedagógusok-marxista-leninista világnézeti, szakmai továbbképzését elősegítő könyvek, valamint az osztályon lefordított dokumentációs anyagok eljuttatása a pedagógusok széles rétegéhez; ajánló szakbibliográfiák kiadása. A KM. neveléstudomány gyakorlati és tudományos munkájának segítése” (Welker i. n. 145).

8 Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban őrzik 1952-től a számokat. Hiányzik: 1952-ből a 23. és 25. füzet, és 1956. évi 40. sz.

„Tanuljunk a szovjet pedagógusoktól” és a Magyar-Szovjet Társaság Pedagógiai Szakosztályának szerepe

A minisztérium Sajtó, illetve Tájékoztatási osztálya, majd később a Pedagógiai Könyvtár fordította le a szocialista népi demokrácia (hozzájuk eljutott) sajtójából kiválogatott cikkeket, híreket és adta tovább a hazai szaksajtónak, ez többek között az 1952-ben – kezdetben kézirat gyanánt, 1954 júniusától folyóiratként – megjelenik meg „Tanuljunk a szovjet pedagógusoktól” beszédes nevű lapként, amelynek példányai közkönyvtárban nem lelhetők fel, így a II. évfolyam 4., a III. évf. 1., 2., 4-5., 6., 7-8., 10-11., a IV. évfolyam 1., 2-3., 4., 5., 6., 7-8., 9., 10., 11. és 12., az V. évfolyam 1., 2., 3-4., 5., 6., 7-8., 9., 10. száma.⁹ A lap főszerkesztőjének neve 1955-től ismert, Damó Eleménné, Király Klára. 1956 januárjától már a Tankönyvkiadó gondozásában a „Pedagógia időszerű kérdései külföldön” címmel jelent meg.

3. ábra

9 Az évfolyamok hiányosak, még a nyolcvanas években kölcsön adtam H.G.-nek a hiányzó és elkallódott példányokat. A nyolcvanas években, Bakonyi Pál nyugdíjba vonulásakor nekem adta ezt a kiadványsorozatot, valamint még számos oktatáspolitikai dokumentumot, amelyet levéltárban őrzök. Terveim szerint ezeket a jövőben a Veszprémi Egyetem fogja őrizni.

A tanulásra felszólító lapot a *Magyar Szovjet Társaság Pedagógiai Szakosztálya* (Nagy Sándor elnök, majd a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatója, 1954-től mint a Magyar-Szovjet Társaság legkiválóbb pedagógus-aktívája, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója kitüntetés tulajdonosa), valamint a Magyar dolgozók Párjával szorosan együttműködő a *Pedagógusok Szakszervezete* (a Szovjetunióból csak 1947-ben visszatért tanító, Cseterki Lajos 1951–54, majd 1959–80 között az MSZMP Központi Bizottságának tagja, és Kovács József néhai miniszterhelyettes, majd brüsszeli nagykövet, a nyíregyházi tanárképző igazgatója 1953–55), továbbá a *Közoktatásügyi Minisztérium Tájékoztató Osztálya* és 1954/10–11. számtól a *Központi Pedagógus Továbbképző Intézet* (Szokolszky István szintén Oktatásügy Kiváló Dolgozója) adta ki. A minisztérium neve ettől kezdve nem szerepel az impresszumban. A *Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Pedagógiai Tanszéke* (Bakonyi Pál a vezetője), mint a lap szerkesztőbizottságának tagja, erre a kiadványra is építette a továbbképzés tartalmát. Mindahányan a kor neveléstudományának képviselői, irányítói, reprezentánsai voltak.

Kezdetben csak a Szovjetunió, később a népi demokráciák pedagógiai sajtójából válogatott cikkeket közölt a lap. Anyagát a Pedagógiai Könyvtár és Dokumentációs Központ szolgáltatta, ami láthatóan kulcsszerepet töltött be a „haladó szellem” felismerésében és terjesztésében, ami nem lehetett nehéz, hiszen a Szovjetunió sajtója eleve haladó szellemű, és a béketáboré pedig magától értetődően az. A kapitalista országok, ide sorolva Jugoszlávia nem lévén haladó, sajtójukból elsősorban országukat bíráló, leleplező cikkeket hoztak le.

A *Közoktatási Tájékoztató* és a *Tanuljunk a szovjet pedagógusoktól* című lap között szoros volt a kooperáció, a személyi és intézményi átfedések és a párt és adminisztratív vezetés függése tipikus zárt rendszert teremtett, szorossága a sztálini kor jellegzetessége.

A Magyar Szovjet Társaság és Pedagógiai Szakosztálya a szovjet minta implementálásában vett részt (Rubinstejn 1953:425–439), az oktatási ügyekben az MSZT Központi Orosz nyelvű Könyvtárának is szerepe volt. A 62. sz. jegyzéke a politechnikai oktatás kérdéseinek ajánló bibliográfiáját adta ki stencilezve 1953. márciusában. A politechnikai oktatás bevezetésének gazdasági és pedagógiai indokoltóságát Sztálin a SzKP XIX. Kongresszusán tárta fel 1952-ben.

A sztálini oktatáspolitikai terjesztésében két eset is világosan mutatja a Magyar-Szovjet Társaság (MSZT) keretei között működő Pedagógiai

Szakosztály szerepét. Az egyik a nevelés iskolai gyakorlatában példaadónak Makarenko tevékenységének népszerűsítése volt. A Magyar-Szovjet Társaság kezdeményezésére (Szerkesztőbizottság 1954:9) jelentették meg „*Az új ember kovácsa*” című munkát 1947-ben (Makareko 1947). Összegyűjtött munkáit, levelezéseit, voltaképpen irodalmi formában megírt pedagógiai munkásságát később hét kötetben adták ki, előbb 1950-ben a Szovjetunióban, majd később 1955–56-ban magyarul (Kairov-Székelyné 1955–56). Az összkiadás szakmai-politikai függőségét jól mutatja, hogy a magyar változat főszerkesztője szintén Kairov volt, a magyar kiadás szerkesztője pedig a Magyar Kommunista Pártja, illetve az Magyar Dolgozók Pártja kulturális és tudományos osztályának az oktatási ügyekkel foglalkozó alosztályvezetője, Székelyné volt.

A másik jellegzetes eset pár évvel későbbi, amikor az MSZT és Pedagógiai Szakosztálya integrálódott az új tudomány- és tanügyirányítási rendszerbe. A szovjet mintára átszervezett Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottsága, elnöke Nagy Sándor, valamint a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet és a Magyar Dolgozók Pártja apparátusának tagjaiból, munkatársaiból álló Szerkesztő Bizottság (Bakonyi Pál, Balázs Béla, Balogh Jenő, Banó István, Nagy Sándor, Székely Endréné) adta ki a hazánkba látogató *N.K. Goncsarov* akadémikus irányadó munkáit. Az ő gyűjtésükben, szerkesztésükben jelent meg magyar nyelven „*N.K. Goncsarov előadásai, útmutatásai a magyar pedagógusok számára*” c. kiadvány (Szerkesztőbizottság 1954). A kötet tartalmazta Goncsarov 1953-ban a „Barátság Hónapja” alatt tett látogatásán vagy korábban elhangzott gondolatait. A látogatás célja, mint olvasható buzdítás a szovjet minta követésére: Goncsarov elvtárs „*felhívta figyelmünket a szovjet tapasztalatok lényegének alkalmazására és saját alkotó kezdeményezéseink fokozására*” (uo. 3.).

A Közoktatási Tájékoztató szerkezete

A Közoktatási tájékoztatóval voltaképpen a szovjet befolyás alatti szféra oktatáspolitikai-pedagógiai összefoglalója áll rendelkezésünkre az 1950-től. Ötven megjelent számról tudunk.

Az irányt adónak tartott progresszív külföldi szakmai és pártpolitikai cikkeket, beszédeket előbb magyar nyelvre fordították le, majd recenzáltak, vagy amit későbbi – nyegle fogalmazásban – zanzásítottak, utalva egyes dél-amerikai

és új-guineai törzsek emberi fej zsugorítási technikáira. Valamennyi magyar pártdokumentum megjelenését és hivatalos kommentárjaik lelőhelyét közölték. Külön kérésre teljes szöveg is a rendelkezésre állt.

A szocialista országok pedagógiai lapjai közül a legkevesebb cikket Romániából, Bulgáriából tömörítettek, a legtöbbet a Szovjetunióból, majd Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság és Lengyelország a sorrend. Néhány kínai szöveg orosz fordítások alapján került át a magyar kiadványsorozatba. Az előbbiekhöz képest érintőlegesen kaptak helyet a nyugati országok oktatásügyéről többnyire az ottani kommunista pártok vagy kommunista befolyása alatt álló szakszervezetek lapjaiban megjelent kritikai észrevételeket, illetve a szovjet politikát helyeslő állásfoglalásokat.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi a már említett kivétellel a Tájékoztatót, amely tizenhárom nagyobb fejezetcímet tartalmazott. Alább közöljük a példának választott 1952 januárjában kiadott XVII. szám szerkezetét, fejezetei és alfejezetei neveit, amelyek a többire is jellemzőek, azonban esetenként egy-egy fejezet elmaradt vélhetően anyagihiány vagy más, olykor sejtethető, politikai okból, különösen Sztálin halála utáni években.

A Tájékoztató anyagát XIV fejezetre bontották, amelyek közül nyolc további alfejezetre bomlik, melyek közül itt csak a Neveléstudomány és segédtudományai fejezet tizennégy alfejezetének a neveit tüntetjük fel.

I. A Párt irányító szerepe a pedagógiában

1. Párthatározatok,
2. A Párt útmutatásai, pártbírálókat,
3. Harc a kulturális reakció, kozmopolitizmus és a burzsoá ideológia maradványai ellen.

II. Törvények, rendeletek

1. Törvények és egyéb Minisztertanácsi és egyéb rendeletek,
2. K.M. és egyéb felsőoktatási szervek rendeletei.

III. Neveléstudomány és segédtudományai

1. A pedagógia általános alapjai,
2. Neveléstörténet,
3. Gyermeklélektan-neveléslélektan,
4. Pályaválasztás,
5. Gyógypedagógia.

Az oktatás

6. Az oktatás alapelvei,
7. Az oktatás tartalma, (tanterv, tananyag, tanmenet, tankönyv, tanszer),
8. A tanóra (óraterv, órátípusok),
9. A házi feladat,
10. Az oktatás módszerei (ismétlés, kirándulás, bemutatás),
11. A tanulók ismereteinek ellenőrzése és értékelése (számonkérés, osztályozás, vizsga),
12. Osztályon kívüli munka (szakkörök, tudományos körök, iskolai könyvtárak),
13. Tanulmányi színvonal,
14. Módszertan.

A neveléstan

15. Értelmi nevelés (megfigyelés, gondolkodás világnézeti nevelés stb.),
16. Politechnikai képzés,
17. Erkölcsi nevelés (hazafias nevelés, munkára fegyelemre nevelés stb.),
18. Esztétikai nevelés,
19. Testi nevelés.

IV. Ifjúsági mozgalom

1. Úttörő,
2. DISZ (Szovjet rész: Komszomol),
3. Egyéb ifjúsági szervezetek,
4. Tanulók iskolai szervezetei,
5. Ünnepek, iskolai kiállítások,
6. Ifjúsági irodalom, színház, film, könyvtár.

V. A pedagógus

1. A pedagógus személye és társadalmi helyzete,
2. A pedagógus társadalmi munkája,
3. A rektor, dékán, az igazgató, a tanulmányi felelős irányító munkája,
4. A nevelőtestület munkája,
5. Pedagógiai munkaközössége, módszertani tanácsok.

VI. Felsőfokú kádereképzés

1. Pedagógusképzés, átképzés /tanító, tanárképzés/,
2. Pedagógus továbbképzés,
3. Általános képzés,
4. Műszaki képzés.

VIII. Az iskola közösségi kapcsolatai

1. A család szerepe a gyermeknevelésben,
2. Az iskola és a család együttműködésének formái (szülői munkaközösség),
3. Az iskola egyéb kapcsolatai.

IX. Iskolapolitika, közoktatásügyi tervezés

1. Általános iskolapolitika,
2. Iskoláztatás,
3. Lemorzsolódás,
4. Szociális összetétel,
5. Továbbtanulás,
6. Tanulmányi színvonal,
7. Diákszociális intézmények (napközi, kollégium, ösztöndíj stb.)
8. Nemzetiségi iskolapolitika.

X. Köznevelés rendszere és szervezete

1. Óvoda,
2. Általános iskolapolitika,
3. Középiszkolák-technikumok,
4. Egyetemek-főiskolák,
5. Aspirantúra,
6. Dolgozók iskolája (esti tagozatok),
7. Szakérettségi,
8. Levelező oktatás,
9. Továbbképzés, átképzés.

XI. Tanügyigazgatás és felügyelet

1. Közoktatásügyi minisztérium és felsőoktatási szervek,
2. Tanácsok és oktatási osztály,
3. Rektor, igazgató, dékán,
4. Tanulmányi és szakfelügyelet.

XI. Tudományos intézmények

XII. Kongresszusok, ankétok

XIII. Könyvbírálatok

XIV. Függelék.

A Tájékoztató szerkezete tudatos, alapos és a közoktatás minden elemére, technikai, ideológiai tekintetben kiterjed. A szerkesztés az oktatásügy egypárt-rendszerű világának logikáját elemeiben mutatja be. A döntéseket a párt hozza, ami a törvényekben jelenik meg, amelyet a tudományos intézetekben a neveléstudomány bontásaként az oktatás és nevelés két dimenziójában helyez el. Az iskolában az ifjúsági szervezetek és az oktatás-nevelés iskolán túli világa is központi szempontokhoz igazodik. Mképpen a család bevonása az iskola feladatainak végrehajtásába. Az iskola-politika

a rendszerszintű kontroll létre utal. A pedagógus és a pedagógusképzés technikai és tartalmi normáinak szabályozása e rendszer része, ahogy a tanügyigazgatás szervezeti módja is. Ki kell emelnem, hogy az iskolarendszer természetes elemének tekintik a szerkesztők a szakérettségit 1952-ben, és elkülönítve közlik az esti és levelező oktatást (utóbbi forma ebben az időben csak a funkcionáriusok előtt volt nyitott). A kongresszusok és a könyvbírálatok fejezet az álláspontok és teendők tisztázását szolgálták. A kiadvány utolsó oldalain, a Függelékben kapott helyet az ellenséget, a kapitalista országok oktatásügyét ócsárló fejezet, amelynek kelet- és nyugat-európai forrásai voltak.

A reprezentativitás

Noha a kiválasztott és lefordított pedagógiai, oktatáspolitikai cikkek híven követik a Szovjetunió oktatáspolitikájának – változó – súlypontjait, azonban több okból sem reprezentálják a szovjet érdekszféra oktatáspolitikáját. Mindegyik kézenfekvő: az adott történelmi pillanatban csak a magyar minisztérium – illetve szerkesztői – szempontjából a legfontosabbnak tartott politikai ügyeknek, témáknak adtak elsőbbséget – ezeket adták ki fordítani. Ez pedig azt jelenti, hogy más kisebb politikai jelentőségű – érdektelenebb – nemzetek oktatáspolitikai ügyei ritkábban jelennek meg, ugyanakkor szerkesztői szempontból fontossá vált témák nagyobb figyelmet kaptak, mint például Sztálin halálát követően a lengyelországi események.

Mindezek mellett technikai szempontokat is figyelembe kell vennünk: nem minden nyelvhez volt kéznél kellő számú fordító: oroszul, németül, angolul többen tudtak, vagy álltak rendelkezése, mint mondjuk bolgáruul vagy románul. Vitathatatlan, hogy a kelet-európai politikának mintát adó, orosz nyelven íródott, vagy oroszra fordított – például kínai – művek száma messze kiemelkedik a más nyelvek gyakoriságához képest.

Az irányított recepció

A Tájékoztató hidegháborús logikát követő szerkesztési elvét a Szovjetszka Pedagogika 1951/11. számában N. A. Konsztantyinov *Két világ, két nevelési rendszer* címet viselő tanulmányában leírta mint helyes álláspontot: Vagyunk mi: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a SZU hatalmas

eredményeket ért el közoktatás terén. [ezen okból] A szovjet iskolarendszer nagy hatással van a népi demokráciák iskolareformjára” (a szerző kiemelése). És vannak ök: „A kapitalista országokban ezzel szemben a dolgozó tömegek iskoláztatására kevés gondot fordítottak. USA-ban még a kötelező alapkü oktatást sem valósították meg” (Konsztantyinov 1951).

Az érdekszféra országaiban „a szovjet iskola-rendszer – ami valójában a szovjet oktatáspolitikája egészét jelenti – nagy hatása” a feltétel nélküli vagy kikényszerített, olykor önkéntességen alapuló befogadási hajlandóságától függött.

A recepció útja sokféle útja lehetett. A negyvenes években hatalomra jutott, Szovjetunióból jött kommunisták többsége jól ismerhette a sztálini korszak 1938-ban megjelent hivatalos értékelését, *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – rövid tanfolyam* című munkáról van szó (SzK(b)P, 1948), ami a pártiskolák és továbbképzések kötelező anyagát képezte.

Magunk is osztjuk Ágoston György tényeken alapuló véleményét, aki az MTA Pedagógiai Főbizottságának elnökeként elismerően szólt a marxista-leninista pedagógia terjesztésére tett erőfeszítésekről, szerinte „felbecsülhetetlen jelentőségűek [...] a Szocialista Nevelés Könyvtárának szovjet kiadványai és a Közoktatásügyi Minisztérium gazdag dokumentációs anyaga” (Ágoston 1954:397).

Források, hivatkozások

- Ágoston György 1954 A pedagógia tudományának helyzete és feladatai. Vitaindító beszámoló. *Pedagógiai Szemle*, 4-5:396-415.
- Géczi János 2006 A szovjet pedagógiai minta. *Iskolakultúra* 9:24-38.
- Golyán Szilvia 2018 *A kisdédvőképző intézettől az óvóképző főiskoláig. A óvodapedagógus-képzés főbb állomásai a kezdetektől napjainkig*. RAABE KLETT Oktatási Tanácsadó és Kiadó Kft.
- Golnhof Erzsébet 2004 Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949. *Iskolakultúra*, Pécs.
- Kairov I. A. – Székely Endréné szerk. 1955–1956 *Makerenko művei I.-VII.* kötet. Akadémiai Kiadó – Tankönyvkiadó. Budapest.
- Knausz Imre 1986 A magyar „pedológia” pere 1948–1950. *Pedagógiai Szemle*, (36) 11:1087-1102.

- Konsztantyinov, N. A. 1951 Két világ, két nevelési rendszer. *Szovjetszkaja Pedagogika* 1. sz. In Illés Lajosné – dr. Balogh István szerk. *Közoktatásiügyi tájékoztató*. 1952. január, 17. sz. füzet. 53.
- Makerenko, Anton Szemjonovics 1947 *Az új ember kovácsa*. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) 1949 *Értesítő* 1. sz. május.
- Pataki Ferenc 1971 *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pataki Ferenc 2005 *A Nékosz-legenda*. Osiris, Budapest.
- Rottler Ferenc 1977 *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rubinsztejn, M. I. 1953 *A burzsoá tudomány és technika az amerikai imperializmus szolgálatában*. Szikra, Budapest.
- Szerkesztőbizottság 1954 *N. K. Goncsarov előadásai, útmutatásai a magyar pedagógusok számára*. Magyar–Szovjet Társaság Lap- és Mozgalmianyag Kiadó Vállalat.
- SzK(b)P, 1948 *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története – rövid tanfolyam*. Szikra, Budapest.
- Verebics János 2017 A szovjet polgári jog és hatása az alakulóban lévő magyar civilizistikára, 1948–1951. *Állam- és Jogtudomány*, (58) 3:45-72.
- Welker Ottó i.n. *A művelődésügyet irányító minisztériumok szerkezete, ügybeosztása és vezető tisztviselői 1945–1984*. Kézirat, ismert példányok az Országgyűlési Könyvtár, az OPKM adattárában.

A. Gergely András

NEGYEDSZÁZADOS TESZT

Közéltés a mindennapi romológia és a közép-európaiság felé

[DOI 10.35402/kek.2022.3.7](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.7)**Bevezetés**

Egy retrospektív írás az alábbi, s tárgykörét tekintve alig valószínűen ismerős bárkinek is...! Szándéka nem könnyen kinyilatkozatható, de a „figyelmes olvasó” számára mégis érthetővé válik majd a cikk végigkövetésével. Megfontolnivalót bőven hagy, múlt-idéző tónust is tartósít, mai aktualitást is rejt magában – szándéka egyértelműen egy „mindennapos” mérleg készítése a hazai roma-kutatások tárgykörében. Vitakozni is lehet róla, sőt cáfolatokra is érdemes talán. De lássuk, mit rejt a felhangoló...!

A közelmúlt évek kisebbségpolitikájában számos „megoldás” keresése, széles társadalmi tömegeket kielégítő egyensúlyok kialakítása, állam és társadalom alkufolyamatainak etnospecifikus változata volt soron – hol közmegegyezés, hol közbotrányokozás alakjában végződő „eredményekkel”.¹ A

1 Ez áttekintő írás az 1998-as állapotokat tükrözi..., nem szerepelnek benne sem a roma-gyilkosságok, sem a magyarországi romákat kormánytámogatási helyzetbe incselkedő hatalmpolitikai és korrupciós tragédiák, sem a roma életszférát érintő drámai megszorítások, így egészségügy, lakáspolitikai, választójogi gyakorlat, iskolai szegregáció és más súlyosan frusztráló pillanatfelvételek közegei. Közlésének értelme egyfelől az összehasonlítás értelmében van: mi változott azóta (ezt nagyjából láthatja és tudhatja mindenki), s mivé lett a magyarországi szocialista kormányzás időszakában legalább programtervként még jelen lévő megismerési szándék vagy intézményes tudomásulvétel, s mire futotta a posztoszocialista kormányzás nemzeti időszakában ugyanez. E tanulmány alapjait a főhatósági kisebbségkutatások államtitkára kérte, „rendelte meg”, ám igényt nem tartott rá – viszont a megvalósítás negyedszázada árulkodik egyben arról is, mire jók a szakmódszertani háttérkutatások, „szakértői” javaslatok vagy feltárások – jelesül akkor, ha „kormányzati stratégiai kutatások” háttéréhez kell mindez, melyekből azután a megvalósítás tesztje lesz a legfőbb mérleg. Megítélésem szerint a tételesen (is) felsorolt tennivalók mindmáig a megvalósulatlanságok színterén maradtak, a szöveg vizsgálatoként mivolta pedig majd egy további negyedszázad időbeli összehasonlító munkálataihoz lesz kedves emlékanyag. Addig pedig..., hát megy minden a maga úttalan útján...

székesfehérvári, Rádió-utcai riadalom, az ózdi-héteszi szegénység-ellenes hajcihő, a Strasbourgba vagy Kanadába induló roma „honkeresők” és megannyi más sajtóhír-értékű történet arról tanúskodik, hogy a növekvő társadalmi tömegű népességgel sem idehaza, sem Közép-Európában másutt, sem a „keleti csatlakozás” feltételeiről alkudozó Nyugaton nem sikerült megfelelő megegyezésre jutni, s még kevésbé sikerült bátorítóan rendezni a kisebbségi joghelyzetből következő jövőkép bizonytalansági hátterét.

Ha a közember, az „átlag állampolgár” vagy az „adózó politikai szereplő” szólalna meg bennem, elégedetlen volnék az állam alkupolitikájával, formális megoldásokra törekvő stratégiáival, időhúzási, szociálpolitikai, kisebbségvédelmi és etnikai-kulturális beállítottságával. Ha azonban a társadalomkutató szólhatna belőlem, elsősorban azt állítanám, hogy nem ismerjük eléggé azokat a kulturális, etnikai, kommunikációs stratégiákat, nyelvezetet, érintkezési felületet, amelyen egyáltalán meg lehet szólítani a hazai kisebbségeket, határon túli (nemegyszer igen problematikus helyzetű) magyarságot, az Európa egységesülését éppúgy áhító vagy ellenző alávetetteket és a nagy, korszakos átalakulásban a maguk egzisztenciális sikerét csoport-szinten kiküzdő etnikai csoportokat. Köztük a cigányságot. (Hogy az összetett leírásból melyik vonatkozik éppen a közép-európai romákra, ezt az olvasó józan ítéletére bízom).

Mindenesetre tény, hogy a dicsőséges bevonulást az EU tagjai közé semmiképpen sem úgy képzelték a vonulók és a befogadók, hogy most aztán jön majd velük a szociális, etnikai, kulturális problematika is... Holott volt, van és lesz is elegendő elégedetlenség az etno-szférában ahhoz, hogy az „elegáns” bevonulás ne legyen „problémamentesnek” ítéltető. Ami nem baj, így van ez rendjén, de mindannyiunk számára megnyugtatóbb volna, ha jobban ismerhetnénk a kor folyamatait, ezek várható hatásait, jövőnk feltételeit. Európáét is, a magunkét is, a kisebbségeket, s köztük a roma kisebbségi többségét is.

Mintegy két esztendővel ezelőtt kormányzati és kisebbségi közalapítványi kutatás szintjén fogalmazódott meg elementáris igénye a hazai cigányság (tovább immár nem halogatható) mélyebb

megismerésének. A kutatás tervében a cigányság jogi státusát és társadalmi egyenlőség-igényét körülölelő kérdések elemzése, az Európai Unió illetve Közép- és Kelet-Európa romológiai vizsgálatainak tanulságaiból kielemezhető problémapontok feltárása fogalmazódott meg, a képzelt kutatás terveiben kiegészítve ezeket az EU államaiban tapasztalható roma kisebbségi politikák, sztereotípiák, hétköznapi reprezentációs mintákkal, az esélyek és megértési-megismerési lehetőségek összevetésével. A kutatás a szabott, igen rövid idő alatt fölöttébb elvont, elméleti szintű összegzésre vállalkozhatott csupán, s arra sem minden hiányérzet nélkül. Nem lenne érdemes minderről hosszabban beszélni, ha nem tükrözne volna az egész vállalkozás a párbeszéd hiányát, romák és kutatók, politikusok és romák, politikusok és kutatók „egymás mellett elbeszélő” stratégiáit... – de ma már úgy ítélem meg: éppen e megértéshiány lehet beszédesebb, s szolgálhat alapul a mélyebb megértéshez.

Meglehetősen kevés olyan társadalomkutatási eredmény születik, amely azzal a végkövetkeztetéssel zárulna, hogy *a kutatás nem sikerült*. Nem szokás, nem illendő, sőt nem is ildomos ezt bevallani, hiszen folytonosan fennállhat a félelem, hogy a támogató legközelebb nem ad forrásalapot a további kutatásokhoz. (Megjegyzem: így is történt, a „megrendelő” már félúton lemondott a kutatások hosszabb távú támogatásától, s mivel másfél hónap alatt nem kapott fél évtizednyi kutakodást igénylő témazáró összefoglalást, azóta *e dialógus is megszakadt*). Ezért aztán általában a kutatási eredmények között igen gyakran a részeredmények és résztapasztalatok „feltudományosítását”, felturbózását találjuk meg „kutatási zárótanulmány” formában, s őszintén úgy érezhetjük, hogy ilyesfajta összegzésre mi magunk, civilek, nem-kutatók is képesek lennénk, sőt, ilyesmire pénzt áldozni fölösleges, szimpla „paraszti észszel” is meg lehetett volna mondani a nagy tudományos hókuszpókusz végeredményét. A tervezett „európai összehasonlító cigánykutatások” eredeti tervében a cigányság jogi státusát és társadalmi egyenlőség-igényét körülölelő kérdések elemzésére vállalkoztunk, ezen belül az Európai Unió illetve Közép- és Kelet-Európa romológiai vizsgálatainak tanulságaiból kielemezhető problémapontok feltárására, meg arra, hogy kiegészítjük mindezt az EU államaiban tapasztalható roma kisebbségi politikák, sztereotípiák, hétköznapi reprezentációs minták lenyomataival.

Összehasonlítani a társadalomkutatások eszköztárával olyan társadalmi jelenségeket lehet, amelyek vizsgálatában, elemzési módszertanában és értékelés

szempontjai között egymásnak megfeleltetett vagy rokon paraméterek alapján kezelt információk állnak a kutatók rendelkezésére. A magyarországi cigánykutatások még korántsem állnak ezen a koordinált szinten, de még a kelet-európaiak, a nyugatiak, és a keletet a nyugathoz viszonyító elemzések sem.

Az összefoglaló elemzés kiindulópontja ezért szükségképpen az lehetett csupán, hogy bár fölöttébb szükséges lenne, mégis olyan, az „egységes cigány kultúrát” szakszerűen áttekintő, és minden részletkérdés fölött álló, univerzális megközelítési szemponttal „felülbíráló” tudományos értékelés, amely a cigány kultúrára „távolról tekintve” vagy térségünk cigány népességére vonatkozóan érvényes, „élménykövetlen” igazságokat tárhatna föl, „verifikálható” szinten. Az csupán fokozza a feladat nehézségét, hogy a cigány kultúra semmiképp sem egységes. Így – vagyis ilyen elvárások mentén – az összehasonlító cigánykutatások terén jelen időszakban elvileg képtelenség érvényes téziseket és okadatolt tapasztalatokat megfogalmazni. Úgy is fölállítható a tétel, hogy egész egyszerűen a nemzetközi cigánykutatás még nincs abban a készenléti állapotban, hogy összehasonlító elemzésekre bárki vállalkozhatna. Az illusztráció kedvéért: miközben a kilencvenes években nekilendülni látszik a cigányokkal kapcsolatos kutatások szakembergárdája, és sorra jelennek meg a ma már alapműnek mondható (pl. Stewart, Liégeois, Piessere, Wlislöcki, Schenk, Okely, Kenrick, Hohmann, Erich, stb.) kötetek, valamint a közelmúlt legfontosabb tanulmányai (pl. Bódi, Csemer, Kertesi, Havas–Kemény, Kovalcsik, Póczik, Prónai írásai), összességében mintegy több tucat kötet és ugyanennyi fontosabb tanulmány – ezenközben a magyarországi kisebbségek sajtóirodalmát közlő jegyzék 610 tételt tartalmaz egyedül az 1994-es évben. Ismeretes a hazai cigány sajtó anyagát magánszorgalomból gyűjtő kaposvári szakember bibliográfiája, amely több mint 11.000 tétel... Egyszóval a cigányság mint közéleti téma igen intenzíven körülírta, de tudományos szinten „meg nem írt” problematika.

Az expozíció lerövidítése kedvéért itt most leegyszerűsíttem a tapasztalatok összességét: a cigányság európai csoportjait áttekintve – adott esetben akármely nagyfokú módszertani és kutatásméleti megfontolás alapján – nincs olyan adatbázis vagy kontextuális elemzés, sem mérőeszköz, sem szemléletmód, amely egészében véve „feldolgozna”, vagy akár csak „leírna” a mai helyzetet. A társadalomtudományok széles körén belül azonban, s elsősorban a szociálpszichológiához, etnopszichológiához, folklór-tudományhoz és kulturális antropológiához

közel állóan évtizedek óta sajátos megközelítések, felfogásmódok érvényesülnek, amelyek alapján valamiféle áttekintés talán mégiscsak elvégezhető. Az érvényes összképet kétségtelenül nehezíti, hogy a tudományos érdeklődés mellett, s persze attól korántsem függetlenül, a társadalmi közfelfogásban is sajnálatosan keverednek a tudományos érvek a publicisztikai felhangú megközelítésekkel, a normatív szociálpolitikai elgondolások a tisztán erőpolitikai elgondolásokkal, valamint a rasszizmustól és előítélletes kezelésmódtól a romafóbiáig terjedő érzelmi skálán megfogalmazott publicisztikai értékelésig mindenfélével. Folytonosan keveredik ismeret és vélemény, tény és előítélet, adminisztratív eljárás és kisebbségjogi érdekreprezentáció, s például a kilencvenes évek elején a magyar társadalom fele-kétharmada értékeli a cigányság helyzetével összefüggő bármely megközelítést a „cigánykérdés” újramegjelentéseként (Tomka 1991:8-12), tehát magának a kérdésnek kutatását is intoleráns, tudományellenes légkör veszi körül, amelyben minden szuverén tapasztalat, érzékeny érv vagy alapszintű általánosítás is pártálláspontokat, kormányzati politikát, kisebbségi jogokat és közpolitikai érzékenységet érint. Ebben persze európai szinten sem állunk kivételes helyen – akár ha itáliai, francia vagy belga példáit vesszük az előttünk álló „mintáknak”.

A cigányság hazai – és általában véve európai – kutatásában minduntalan fel-feljellik a primitív társadalmak kutatóival kapcsolatos évszázados értetlenség is, amely a „csodabogár” kutató és az „egzotikus népcsoport” találkozására, kettejük megértő együttműködésére vagy kételkedéssel fogadható egymásra-találására vonatkozik. Maguk a kutatók is érzékelik „témaválasztásuk” kényes jellegét, így egyéni megítélésen alapuló distanciát tartanak a választott téma és annak megismerési folyamata, kutatómódszertana és vizsgálataik lebonyolítása terén. A kutatási eljárás módok között számos változat van, ezek egyike sem ad teljes képet a kutatás „tárgyáról”, márcsak azért sem, mert az valójában alanya inkább, így maga is változik, „mozog”, éli életét, cseréli megélhetési stratégiáit és módosítja önképét, meg a magáról kialakítani kívánt ideálképet is. Még bonyolultabb a helyzet, ha nem az antropológiai-etnológiai szintű elemzésekre, hanem a nagy, súlyozott mintavételekre épülő tudományos megközelítésmódokat tekintjük át. Ezek a modern mérés- és elemzéstechnikákra épülő feldolgozások éppenséggel már arra a szintre redukálták eredményeik forgalmazását, hogy részletekbe menő szakmai vitába kavarják magukat a vizsgálat „tárgya”,

alanya, esetünkben a cigány népesség létét, definiálhatóságát, létszamarányát, társadalmi önmegjelentési technikáit és környezeti elfogadottságát érintő kérdésekben (ld. Szelényi, Ladányi, Kertes, Szuhay, Sik, Kemény, Havas vitáját az utóbbi esztendőket vezető társadalomtudományi folyóirataiban, vagy éppen a 2000. nyári-őszi ÉS-vitában).

Konkrétabbra fordítva a szót: amennyiben „a cigány” definíciója sem alakítható ki operacionalizálható hitelességgel, hogyan is lehetne nemzetközi összehasonlításban elvégezni a kutatások egybevetését...? Ám, mielőtt az olvasó várakozásainak megfelelő összgezést készítem az elvégzendő és elvégzett kutatások szemlézése alapján, szükségképpen illendő meghatározni a szóbanforgó kutatások jellegét és sajátosságait, hogy legalább azt láttathassuk, *miből nem sikerült* a komparatív technikával kezelt összgezést elkészíteni.

A roma kutatások módszertana és szemléletmódja

Mint azt az európai cigánykutatások publikált anyagai is bizonyítják, a kutatómódszertanban – s nyilván az ennek során elvégzett munka eredményeinek, mélységének és minőségének dimenzióiban is – alapvetően háromféle taktika van, melyek kiegészülnek ennek praktikus megismerési kísérletek kombinációival:

1). a leggyakoribb az elméleti előmunkákat kiegészítő terepmunkamódszer, amely a „*rövid vizit és menekülés*” metódusával próbál (ezt nevezi Leonardo Piasere „*harapj és fuss!*”-módszernek) egyszeri vagy több helyi anyaggyűjtés alapján „teljes értékű” információkészletet szerezni, majd ennek feldolgozásával és tudományos piacra vitelével kíván érvényeset mondani;

2). ugyancsak gyakori a (részint saját lakókörnyezetben, részint résztvevő megfigyelési folyamatban) hosszabb ideig helyszínen tartózkodás, mint a kutatást hitelesítő megoldás. Ennek folyamatában a nehézségekkel küszködés, az önfogadtatás, a „baráttá vagy pártfogóvá válás”, illetve a „*betelepedés és kiválás*” eszköze az, amely legitimálja a kutatást, s utóbb rendszerint arra készíti a kutatót, hogy terepmunka-gyakorlatát a „munka tárgyára” vonatkozó felelősségvállalásnak, önfeláldozásnak és hitelképes elkötelezettségnek állítsa be;

3). már ritkább, de a terepkutatásnak és a párhuzamos elméleti kontroll megteremtésének

egyaránt megfelelő megoldás, hogy a kutató a kiválasztott helyszín peremén, mintegy „ellenőrző közegként” tart állandó kapcsolatot a vizsgált közeggel, de magánéletét, munkán kívüli perszonális világát, kutatói vagy oktatói státusát nem áldozza föl a vizsgálódás érdekében. (A három tipikus módszertan báját és képtelenségeit lásd bővebben Piasere 1997:124-134).

A cigányság helyének, szerepének, s a vele kapcsolatos konfliktuskezelés lehetőségeinek megítélése korántsem egységes a közvélemény és a „cigány ügyekkel” foglalkozó közalkalmazottak felfogásrendszerében, sőt a kutatók körében sem. Történetileg, mondjuk félévszázados múltra visszatekintve például a magyar kutatások is elárulják, hogy értékelésükben a kívülről diktált, hatalmi és többségi szempontú közhelyek dominálnak (Bindorffer 1992:106-107), ugyanakkor még mindig hiányoznak a *térbeli komparativitás*ból a szisztematikus cigány/nemcigány csoportközi elemzések, értékorientáció-összehasonlítások (Erős 1993:127-128), sőt korántsem kellő számúak a cigány kultúra egészére és működésének hogyanjára vonatkozóan érvényesnek tekinthető leírások (Csongor – Szuhay 1992:236). A hazai cigánykutatások szemléletmódjára ráadásul a hatvanas évek eleje óta rányomta bélyegét a „békén hagyás” és a „szükséges felemelés” gesztusa (Erdős 1963, 1989) közötti dilemmázás, amelyben nem volt tisztázott viszony a cigányság társadalomtörténeti helye, szerepe, mozgása, statisztikai reprezentáltsága és értéknormái tekintetében éppúgy, mint a vele összefüggésben tárgyalható hazai rurálszociológiai, város- vagy lakótelep-kutatási, ipargazdaság-tervezési és munkaerő-gazdálkodási döntésekre vonatkozóan sem (ld. Bokor 1987; Csalog 1993; Hann 1982; Havas 1989, 1994; Kemény 1976; Kertesi 1994; Ladányi 1989; Matolay – Vekerdi 1970; Szegő 1983).

A nyugati kutatók (így pl. Michael Stewart, Leonardo Piasere, Bernard Formoso, Jean-Pierre Liégeois) sincsenek megegyező véleményen a kutatómódszertan, a tipológiák és az általánosítható következtetések terén (ld. Prónai 1995, Piasere 1997:123-165; Ladányi – Szelényi 1998). Amit az összehasonlító kutatások áttekintő elemzéséhez kínálnak, az az esetek java részében inkább „sűrű leírás”, mint egyetemesen érvényes szisztematikus összefoglalás. Az *összehasonlító elemzések*nek mindennek ellenére mégis megvan a maga inherens logikája, mégpedig az *egymásra vetített tartalmak* alapján. E téren lényegében három főbb összetevő alkalmas a komparatív áttekintés bázisa lenni:

a). eltérő megközelítésmódok alapján elemezhető a szóbanforgó népesség önképe, az *identitás* belső dimenzióinak tartalma, az önértékelés és az önreprezentáció módja – ez már magában véve is lehetőséget kínál bizonyos mértékű összehasonlításokra;

b). az érintett populáció külső megítélése alapján tesztelhető a külső (*étikus*) és belső (*émikus*) megközelítések tapasztalati anyaga, e kettő különbsége ugyancsak elemezhető, de például a jogi státus és az egyenlőség/egyenlőtlenség skálán elfoglalt hely megállapítása még így sem lehetséges;

c). a két relatív kép egymásra vetítése vagy tükrözése segítségével az *interszubjektív* dimenzióban kialakítható valamifajta értékelés, amely azonban szükségképpen korlátos érvényű, s éppúgy elvetheti belülről nézve és kívülről szemlélve mindkét megfigyelő.

Ezekben a metszetekben mindegyik megjelenített tartalom bír:

- a). időleges érvényességgel;
- b). relatív időtállással;
- c). változások közbeni részleges vagy teljes átalakulással;
- d). sajátos árnyalódással;
- e). megszűnéssel vagy karakteres megerősítéssel;
- f). kölcsönhatásokkal.

Maguk az összehasonlítási elemzési szempontok is erőteljesen metszik egymást, egyfelől a kutatómódszertan oldaláról, másfelől a helyi (nemzeti, regionális, lokális) tudományos és politikai közgondolkodás szempontjából.

Külön kísérletként értékelhető – de ebbe az összefoglaló megközelítésbe ez most nem illeszkedhet, amúgy pedig elvégzett munkáról van szó, melyet nem tisztem itt felszínesen minősíteni –, amit a Kemény István vezette 1971-es kutatásból és annak húsz évvel későbbi megismétléséről (Havas – Kemény 1995), vagyis az *időbeli komparativitás*ról lehetne elmondani. Jelen esetben az összehasonlító cigánykutatások áttekintésére irányuló figyelem nem ad alkalmat az időbeli változások vizsgálatra, még az erre való reflexiók szintjén is csak alig. Ugyanakkor – megítélésem szerint – idői és térbeli teljesség nélkül semmiféle kisebbségről, semmilyen etno-történelemről és mentális szféráról nem lehet, nem is érdemes beszélni. Persze, „politikailag nyilatkozni” lehet, csak kérdés, milyen érvényességgel...

Összegzésem szemléleti bázisa

Megközelítésmódom a fenti okfejtés alapján inkább a „centripetális” (vagy peripatetikus) felfogásmódot követi, azaz (Leonardo Piasere nyomán) egyes konkrét közösségekre helyezi a hangsúlyt és e közösségek által kialakított társadalmi-kulturális életviteli gyakorlatból von le következtetéseket, azt sem feledve, hogy a történeti, politikai, gazdasági kényszerek és szocializációs minták milyen háttérként szolgálnak magukra a tényleges csoportokra nézve, illetőleg hogyan befolyásolják magukat a terepmunkát végző kutatókat. Ez mindjárt meg is nehezíti az összehasonlító kutatáselemzést, illetve szűkíti az összehasonlíthatóság bázisát, merthogy az állandóan változó valóságban történő öntevékeny cselekvést emeli ki az *állandóság* látszategységéből, illetőleg relativizálja mind a kutató émikus/étikus értékelő gyakorlatát, mind pedig magáról a kutatás alanyáról megfogalmazható narratívákat.

Lévn szó transznacionális kisebbségről – amely vizsgálható ugyan csoportszintű megjelenésformáiban egy nemzeti térben is, de ezzel csupán az egyedi esetek összehasonlításához gyűjthetünk alanyanyagot –, így a lokális, regionális és nemzeti-kulturális határokat átívelő fenoménokról és folyamatokról lehet csupán olyasmint elmondani, aminek érvényessége valamilyen formában az *európai összehasonlító kutatásokat* segítheti. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy az egyes európai országokban élő, igen eltérő létszámú, kulturális környezetű és történeti cigány népesség fölöttébb gyéren elemzett és még azonos csoportok (pl. a szintók) esetében is rendkívül ritkán összehasonlított. Az alábbi áttekintésben adható összegzés ezért legfőképpen olyan specifikus kérdéskörök elemzésére koncentrálható, amelyekben egyáltalán lehetséges a területiális összehasonlító módszer alkalmazása. Ezenfelül nem tudom és nem is fogom pótolni a Kemény-Havas féle nagy projekt, valamint a már elkészült számos szociálpolitikai, kisebbségsszociológiai, kriminálpolitikai, szociálpszichológiai vizsgálat hiányosságait – de ezek figyelembevételével, s az újabb kutatási irányzatok alapján fogalmazom meg az alábbiakat.

Mind az elkészült és ismeretessé vált kutatások értékelésénél, mind pedig a frissiben megkezdett elemzések szemléleti alapjaként szükségesnek tartom kiemelni azt a két *feltárási struktúrát*, amely magukat a témaelemzéseket és megközelítésmódot is meghatározta, vagyis olyan kiindulópontot adott, ahonnan már a funkcionális elemzések is osztályozhatóknak tűnnek.

1). *Hipotézisként kezelem egyfelől, hogy az emberi viselkedés, a döntések, ismeretek, hitek és hagyományok mindennapi formáiból rendszer, összetartozó és kölcsönhatásból építkező egész érthető meg (ez a holizmus szemléletmódja), s ezt egészítheti ki az ő szemükkal látva és egyúttal a környezetük véleményét is megértve álláspontot kereső relativizmus, amely nélkül a kutatások végkövetkeztetéseit korlátnak gondolom.* A relativizmus a sajátosan öntörvényű kultúra értékelési módszere, melyben intézmények és megközelítési aspektusok jellegzetes kulturális egészé kapcsolják össze a jelenségeket (ez a holizmus perspektívája is), melyeket ennek révén csak egy másik kulturális rendszerhez viszonyítva, relativizálva lehet magyarázni.

2). *Másfelől nézve pedig átmeneti (pon-tosabban átjárási) lehetőséget keresek az émikus és az étikus szemléletmód között, a deskripció szintjétek tekintve az első eszközének, s az interpretációt a második eredményének.* Így az elkészült konkrét elemzések, amelyek egy közösség „bennszülöttjei” által kínált valóságértelmezés lejegyzései inkább, átvettem a kutatóra jellemző magyarázó-elemző diskurzusokba, s tettem ezt úgy, hogy beleértettem a kutató személyének interszubjektív beavatkozását is ebbe a folyamatba, amelyben a mentális reprezentációk és a tárgyi reprezentációk szintjét a kutató szükségképpen a maga „átértelmező” reprezentációjával egészíti ki, így narrációjá csupán *egyfajta lenyomat*.

Mindez nem pusztán episztemológiai probléma, hanem egy alapvető (és széles körben elfogadott) nézet esszencialista tárgyalásmódjának megoldása is kívánt lenni. Ha ugyanis már a cigánykutatások kezdetén beleütközünk abba a módszertani kérdésbe: ki tekinthető cigánynak, akkor sosem jutunk semmiféle (pláne nem összegző!) eredményre. A „hogyan definiálható” és egyáltalán „mi egy etnikai csoport?” kérdésekre hipotetikusan és pragmatikusan is kersett válaszban az *etnoszociológia* és a *kulturális antropológia* által elfogadott álláspontot fogadom el. Ez ugyanis nem a „hogyan jött létre?” kérdéssel fordul a kutató etnikai vagy társadalmi-kulturális közösséghez, hanem a *mindennapi élet intézményes színterein, kommunikációs csatornáin, élmény- és eseményközeli folyamatain át árnyaltabban megérthető szituációs elemzéssel próbálja leképezni az empirikus valóságot*. Mindezt pedig nem a leltárkészítő helytörténész-néprajzos szemlélettel teszi, hanem minduntalan ellenőrzi az etnicitás megjelenésmódjait, változatait, kölcsönhatásait, az önbesorolási és

önreprezentációs megoldásokat, a beszédesemények és a hétköznapi valóság-átbeszélés etnokulturális dimenzióit is.

Az összehasonlító cigánykutatások jelen összegzésében tehát egyrészt egy *integrált rendszer*ről (egyszerűsítve: „cigány kultúráról”) van szó, amelyet komparatív technikákkal kiegészített vizsgálatnak vetek alá, másrészt olyan, egymással való kapcsolatokban létező (tételezett) kultúráról, amely pontosabban szólva egy *kultúra-egész*, s ennek elemi részeként értelmezhető mind a közösség belső elrendeződése, kommunikációs rendje, kapcsolathálói szerveződésmódja, mint pedig a külvilággal, a környezettel való szakadatlan kölcsönkapcsolata. Az összehasonlító kutatást tehát úgy értelmezem, mint interpretációk és narratívák rangsorát, teoretikus rendjét, melyet kiegészíthetünk az életvilágok empirikusan leképezhető megnyilvánulásaival, s ebből vonhatunk le kínálkozó következtetéseket. Ebből a szempontból – bár ezt konzekvens elméleti pozícióval nehéz lenne alátámasztani – különböző szintű, mélységű és hangoltságú kutatástípusokkal találkozunk (így ezek összehangolása kétségkívül önkényes, alkalmi és a további elemzések során revízióra szoruló). Amit ehhez előzetesen elvégeztem:

1). Felhasználtam *konkrét közösségvizsgálatokat*, esetleírásokat, résztémákról készült empirikus adatfeldolgozásokat, falutanulmányokat, s különféle cigány közösségek (lényegében egyazon szempont alapján össze sem vehető) önreprezentációs megnyilvánulásait, interjúanyagokat, kutatási projektek beszámolóit.

2). Értékelés alá vontam a *tisztán elméleti* jellegű és igényű közlésmódokat, amelyek bár cigány közösségekről értekeznek, nélkülözik az identifikációs minimumként ellenőrzésre szoruló önbesorolás, etnikai identitásvállalás és életvilág-értékű életesemények anyagát.

3). Figyelembe vettem az utóbbi években készült számos olyan társadalomkutatási, kisebbség-szociológiai anyagot, amelyek nem specifikusan a roma társadalmat vizsgálták, de amelyeknek fejezetei a nemzettudat és *nemzeti identitás* felmérésében, jelen szakaszának szociológiai eszközökkel feltárható mélységéig hatolón (számos kérdésblokk, táblázat, összehasonlító ábra alapján) képesek voltak bemutatni a magyarországi (és kelet-európai) cigánysággal kapcsolatos *attitűdök* releváns jegyeit. Ezek összességükben nemcsak kontrasztot mutattak, nemcsak a „cigányhelyzet” mai társadalmi felfogásmódját és beágyazottságát írták le érvényesnek tekinthető

mutatók alapján, hanem érzékelhetően jelezték a cigányokkal kapcsolatos intolerancia, előítéletek kondícióit, iskoláskori generációkban kialakuló formáit és a mássággal kapcsolatos intolerancia mai hazai változatait is. Ennek a metodológiai szinten mögöttes- vagy háttérelmézésnek nevezhető egységnek azért emelném ki a fontosságát, mert a hazai cigánykutatások meghatározó bázisaként kezelt Kemény (– Havas – Solt – Demcsky)-féle alapvizsgálat is abból indult ki, hogy kiket minősít környezetük cigánynak, s kevésbé foglalkozott azzal, kik és miért minősítik magukat annak, kik zárják be magukat a cigányság virtuális egységébe és kiket zárnak be gettószerű elgondolás alapján ebbe a társadalmi státuszba. Amennyiben pedig *narratívákról* van szó, a kizárási és bekebelezési technikák, a befogadási és önreprezentálási események egyaránt meghatározóak lehetnek – mint erről a politikai és a kulturális antropológia számos eredménye bizonyodik.

4). Szükségképpen irányult érdeklődésem az európai cigánykutatások elhíresült szerzőinek írásaiban annak összehasonlító elemzésére, hogy a nyugati társadalmakban megerősödő intolerancia, rasszizmus, cigányellenesség, migrációpolitika és mentális hagyomány által kondicionált más attitűdök miképpen függenek össze az európai egységesülési folyamatban várhatóan felszínre kerülő *etnokulturális konfliktusokkal*, vagyis mi várható Magyarország európai csatlakozásának társadalompolitikai és etnikai-regionális dimenzióiban a cigányságot érintő határépítési gyakorlat szempontjából.

A folyó kutatások néhány tanulsága

A kutatási és összehasonlító tartalomelemzési szinteken tehát a *konkrét közösségek*, az „*elméleti közösségek*”, a nemzeti közösségeken belüli *lokális közösségek* és az *európai* léptékű közösségfogalomban periferikus helyre szoruló identitáscsoportok másságát vetítettem egymásra. Ezek alapján az első és legfontosabb megállapítás kétségtelenül az kell legyen, hogy nincs ma még egységesnek, konzekvensnek tekinthető, európai tudástárra alapozott tudományos modell, amely kezelési mintaként lenne használható a földrész országainak nemzeti tudományosságában, s még kevésbé a fölvetődő kisebbségkutatási kérdésekben. Nincs sem egységes megközelítésmód, sem egyeztetett szempontú megoldáskeresés, sem a „cigányproblémát” tematizáló tudományos vagy politikai attitűd, sem „európai cigányügyi állásfoglalás”, amely

valamiféle „EU-kompatibilitás” látszatát keltené. S nemhogy általánosságban nincs, de nincs sem a vándorló, sem pedig a letelepült vagy ideiglenesen letelepített romákra vonatkozóan, még kevésbé van a félasszimilált vagy sikeres keveredést megvalósító, de mentális mintáiban cigány kultúra-elemeket hordozó típusra érvényesen sem. Európában éppúgy, mint itthon, ellentmondásos a cigányság „felemelésének”, iskoláztatásának, átkulturálásának célrendszere és az ebben érdekelt törekvése, alávetettségük és kényszerítettségük mértéke, a rájuk nehezülő asszimilációs terhek és kihívások nagysága. Továbbá a kutatói körökben, vagy éppen érdekképviselési-politikai testületek tevékenységében is egymás közt vitatott az alkalmazott eszközrendszer, a célok és feltételek egyensúlya, a társadalmihatalmi-politikai beavatkozás „megengedett” vagy tolerált mértéke is.

A kultúra a mindennapi életben a közelmúltból örökölt jelenségek lehetséges mintájaként *a jelen értelmezési szükségleteit* rejti: a cigányság esetében a kultúrában megjelenő nyilvános jelentés és szertartásos jelentésség, a státuszteremtés formális és kulturális modellje, valamint a kelet-európai társadalmak kisebbségi jogi gyakorlata egyfelől sajnálatosan mereven jelöli ki a „formális kultúratementő intézmények” rendszerét, a fogyasztható (és etnospecifikusan rendezett) javak-termékek készletét, illetve az ehhez rendelhető anyagi források elosztásában is *diszkriminatívan* érvényesül. Másfelől viszont a cigányság esetében éppúgy előfordul, mint a strukturálisan hátrányos helyzetbe kényszerített migrációk és populációk egyéb történeti példáiban is, hogy a társadalmi jelentőségű státuscsoportok rendi és térbeli elhelyezkedésére sincsen tekintettel a nyíltan-rejtetten *asszimiláló szándék*. A modern fogyasztóiség konfliktusos találkozása a hátrányos helyzetű, periferizálódott cigányság lehetőségeivel, éppen a jelen korszakban válik olyan etnokulturálisan meghatározó jelenséggé, amely a kulturális identitás felületén a megállapodás vagy a további lecsúszás, az asszimilálódás vagy a csoportautonómia kivívása közötti döntést kényszeríti ki a cigány népességből. S ez különösen érvényes az átmeneti társadalomfejlődési korszakokban, mint amilyen a rendszerváltó kelet-európai változások időszaka. A társadalmi csoportautonómiák átalakulása közben, s ennek nyomán a belülről létrehozott és tradícióvá formált csoportkultúrában csakis autoriter beavatkozások formájában jelenhetnek meg olyan szervezeti és hálózati hatások, amelyek pl. a társadalmi szocializációs mintákat,

a pszichokulturális vagy épp a politikai aktivitást meghatározzák. Ráadásul *egysíkú identitásfogalom* használata nehezíti az európai (s főként a kelet-európai) cigányság köznapi és tudományos megértését: vagy kisebbségi, vagy többségi társadalmi identitásformációkban gondolkodunk, a legkevésbé sem lévén tekintettel arra a kettős identitásra, amely pedig a régió kisebbségeit a nemzetállamok kialakítása óta hagyományosan jellemzi, illetve amely a kontinuuusan diaszpórában vagy belső mozgásban élő népességre szükségképpen jellemzővé válik.

A készülő elemzések és az ismert források leegyszerűsített összegzése alapján az identitásról mint *versengő kulturális diskurzusról* lehet beszélni. A cigányság és a környezet viszonyában (a csíkszeredai KAM egyik kötetcímét elorozva) az „egy más mellett élésről” lehet nyilatkozni, vagyis olyan élet- és beszédesemények formájában kifejeződő közös interkulturális gyakorlatról van szó, amelyben korántsem a konfliktusosság a jellemző jegy, de amellyel kapcsolatban hangos diskurzusokban és verbális kiélésekben nyilvánul meg a legtöbb érintkezés. Ebben a felületi találkozási kisülésben rendszerint főszerepet kap a cigányság által kifejlesztett *közösségi tevékenységi eszköztár* (csoportos lét, nyitott terek, látszólag áttekinthetetlen mozgások, szerzésre alapozott gazdasági tevékenység, csereviszonyokban intézményesülő belső hierarchiák, rokonsági-testvériségi kapcsolatháló, stb.), amely a mindennapi élet vitelében (a mindennapi tudásban) megjelenített „cigányos” felfogásmódot tükröz, a *közös életgyakorlathoz* való ragaszkodás révén olyan sajátos jelentésrendszeren belüli szimbolikus mező kialakításával egybekötve, amely a *lokális összetartozásnak és a közösség belső felépítettségét szervező ismérveknek bonyolult rendszerét formázza*. Ebbe éppúgy beletartozik a magátólértetődően közösen elfogadott és kivitelezett tevékenységek sora, mint az élettéralkítás és térhasználat komplex rendszere, a nyelv- szociális identifikáció specifikusan felfogott módja és a mikrokulturális szinten kifejezésre jutó latens xenofóbia (pl. más cigánycsoportok leértékelése, az úrcigány mentalitás megőrzése, a konfliktusvállaló mentalitás kritikai felülbírlása, stb.).

Az egymás mellett élés helyetti „más(ok) mellett élés” vállalása és társadalmi térbe kivetítése nem minden tekintetben nélküli *a társadalom más rétegeihez való viszonyának konfliktusos vagy aszimmetrikus megformáltságát*. A roma identitás-állapot elemzésénél szembeszökően karakteres identitásmezők elkülönítésére van mód (melyek persze nem állandóak, nem okvetlenül legitimek, nem is

egykönnyen felismerhetők – s főképp nem a cigányság által illetően módon definiáltak).

A teljesség igénye nélkül érdemes felsorolni a legkarakteresebb identitásmezőket, melyek egyfelől az összehasonlító cigánykutatások életmódra koncentráló vizsgálatai számára fontos csomópontok, másfelől pedig a társadalmi közgondolkodás számára jelentenek olyan fogódzókat, melyek segítségével a megismerés és megértés gyakorlata elvégezhető. Az identitásmezők talán legszélesebb és legkarakteresebb eleme 1). a *saját szervezeti felépítés*, amelynek belátása, megismerése nélkül csak kivételesen sikerülhet a megértés alapjaiig eljutni. E szféráról az európai szakirodalom könyvtárra való írt, részletekbe menni ehelyütt szükségtelen volna; 2). szintúgy lényegi elem a *javakhoz jutás* és az elosztás mechanizmusa, a kulturális elhatárolódásban és *határépítési* gyakorlatban kifejeződő zártság, és a kooperációs partnerválasztás szintjén állandósuló informális *ellenőrzés* szintje. Itt kulcsszó az *informalitás* is, hiszen a formalizált, instrumentalizált jelenségektől ózdkodás az ellenőrizhetőség csökkenését, az uniformizálódás veszélyét rejti, s ekként a tranzakció a spontán rutinokkal kezelhetetlen nyilvánosság szintre kerülhet, ahol a sztenderd megoldások esetén a kapcsolati szintű üzletlehetőség esélye nagymértékben csökken; 3). még szinte a saját határépítés és szimbolikus tökékezés területéhez tartozik, de önálló identitás-térben is megjelenik az a *szimbolikus érdekérvényesítés*, amely abban nyilvánul meg, hogy a kulturális formájú csoportelhatárolódás egyúttal a nagyobb közösség védelmében zajlik és a környezettel való kapcsolat során *szimbolikus alkukban* kap tartalmat. Az idegen, a rajtuk kívül álló számára nehezen átlátható kulturális minták mintegy ésszerűtlennek, inkonzisztensnek tűnhetnek, elemei nemcsak összeférhetetlennek látszhatnak, hanem disszonánsnak is, ezért a környezet az életviteli, értékrendi, mentalitásbeli, morális vagy más megnyilvánulások alapján az elesettség, a „szerencsétlenség”, a szálamasság vagy a bűnelkövetés bélyegével hajlamos minősíteni a cigányság szociokulturális megnyilvánulásait; 4). „*politikai*” *identitásvállalás* szempontjából a stigmatizált roma csoport mintegy átéli hátrányos helyzetét, elszenvedi hátrányos megkülönböztetését, joggal reklamálja többszintű érdekképviselete megoldatlanságát, s a mindennapi interakciók szintjén így egykönnyen előfordul, hogy a sikerebb önérvényesítés reményében deklarált vagy (alkalmilag) választott identitása nem felel(het) meg valódi hovatartozástudatának. (Gyakori eset

a népszavazások, statisztikai adatfelvételek és más, adminisztratív körülményfirtatások esetében a cigány populáció sajátos számváltozása, ugyanakkor más esetekben, pl. előnyszerzés, támogatás-osztás, lakáskiutalás reményében az etnikai túlreprezentálódás – fölöttébb másként). Az alulkommunikált és az interperszonális szinten szituációfüggő, vagy túldimenzionált identitás legalábbis annak világos tudását rejti, hogy ezek alakításának esélye a diskurzusban résztvevő szereplőktől függ. Egyebek között ennek egyértelmű jelei mutatkoznak meg az 5). *identitás-tér kitágítását* célzó tevékenységben, az identitásminták közül célszerűen megválasztott *etnikus identitás* hangsúlyozásában, amely a nyilvánosság felé közvetített mentális és szokásrendi jegyek reprezentálásából, sőt fölerősítéséből származik. Csupán jelzesszerűen elég itt utalni az etnokulturális térben megjelenített *interperszonális kölcsönösségre* (segítségnyújtás, rokonsági kapcsolat hangsúlyozása, nyelvi azonosságtudat megmutatása, sajátosan cigány ismeretkincs megfogalmazása, etnospecifikus stílusréteget kialakító tevékenység – pl. muzsikálás, tánc, öltözködés, főzés, ünnepcentrikus létfelfogás, mese stb. –, a mindennapi tudást az ünnepnapival alkalomszerűen fölcserélő gyakorlat, és így tovább), amelyek nemcsak az élettér-alakítás elemei, hanem a cigányság által kifejlesztett interperszonális konzonancia lényegét is alkotják.

Ezek a látványos, karakteres identitásjegyek részint a viselkedésbeli (kulturális) etnicitás, részint az ideológiai etnicitás körében jelennek meg, s áthatják a csoportviselkedés privát térben zajló cselekvérendszerét, illetőleg kitágítják a disszonanciáknak azt a körét, amely a társadalmi közviselkedés szintjein formálódik ki. Bonyodalmassá magát az éppen domináns identitást az teszi, hogy a nyilvános társadalmi térben folyó „cigányozás” enyhén szólva is eltér a romák körében konszolidálnak minősített önmeghatározástól. Kutatási tapasztalatok alapján e két identitás-határolásnak a társadalom felől nézve a megkülönböztetés „objektív” oldala az alapvonása, a cigányság számára a csoportbesorolás gyakorlata viszont csak azt ismeri el cigánynak, aki maga is annak tartja magát (Okely 1983). Mindkét társadalmi kör számára a cigány identitás léte és minősítő eszköz volta olyan társadalmi tény, amely nem mérhető kvantitatív eszközökkel, nem használható „független elemzési kategóriaként” és nem mentes azoktól a konnotációktól sem, amelyek az etnográfiai konvenciókon alapulnak (Fosztó 1997; Ladányi – Szelényi 1997; Havas – Kemény – Kertesi 1998).

A mai kutatások számára – melyekben javarészt a dogmatikus és pragmatikus *etnikumfelfogás* már háttérbe szorult, s átadta helyét a kontextusfüggő elemzésnek, az *émikus* (önminősítő) besorolási kategóriáknak és a kulturális antropológiától kölcsönzött komplex kultúrávizsgálatnak – immár nem annyira a tárgyi (néprajzi, szociológiai) reprezentáció a meghatározó, mint inkább a *mentális önmegjelenítés*, amely a közviselkedésben konvencionálisnak számító megnyilvánulások (gesztusok, nyelv, kommunikációs eszköztár, metakommunikáció, stb.) szintjén fejezi ki a hovátartozás-minőségeket. Egyszerűbben szólva *identitásként azt a metszéspontot tekinthetjük, amelyen az egyéni szocializáció és a regionális, kulturális, életviteli részrendszerek találkoznak, s ahol társadalmi közfelfogás, erkölcs és értékrend leli meg közös nevezőjét.*

A kutatások mai állása és a publikációk ismerete alapján úgy fest, mintha egyfajta kulturális újfundamentalizmus legitimálná a *mások*, az *idegenek* kirekesztését a posztkommunista társadalmakban, egyfajta olyan „fajnélküli rasszizmus”, amely a nemzeti különbség rasszizmusa, s amelyben az a gyökértelen idegen, aki nem *asszimilálódott*. S bár a magyarországi cigányság java része régtől fogva él betelepült népcsoportként, a demográfiai, munkaerőpolitikai, migrációs, iparosodási és modernizálódási trendek mentén, ám a kirekesztő és eltávolító (vagy gettósító) megfontolások a köznapiság politikizálás szintjén a nyílt cigányellenességről tanúskodnak. Az újfundamentalizmus azonban a hagyománykötött, konzervatív és tradicionalista közgondolkodásban jelenik meg, ahol pedig a modernizációs (autonomista) irányzatokkal kerül szembe, de oly módon, hogy a hagyományosan magyarországi etnokulturális csoportok közül csak az kaphatja meg a pozitív közmegítélés kegyelmét, amelynek szerepe nem a tegnapi-mai állapotok konzerválásában fejeződik ki, hanem a holnapiság „sikerképesség” előzetes igazolásában. Márpedig a kelet-európai cigányság erre a fajta „modernizációs útra” még nem térhetett rá, s alighanem sosem is fog, így társadalmi „fejlődés-visszahúzó” hatása akkor is nyilvánvaló, ha a cigányokkal kapcsolatos előítéletek ereje és dühödtsége éppenséggel mérhetően csökkent (Postma 1998:122-125) a léthelyzetük romlásával kapcsolatos felismerések hatására.

A résztermék kutatása alapján kimondható immár, hogy a látszólag egységes „cigányproblematika” nem szokványos áttekintést igényel, s ezt nyilvánvalóan csak a kutatások szélesebb és időben is mélyebb köre fogja majd tudni nyújtani. Ami már

ma is áttekinthető, az a cigányság társadalmi helyzetében meglévő kondíciók egy viszonylag széles köre, amelynek történeti kontextusú vizsgálata sajátos kontrasztot mutat. A cigányság létmódjában és egzisztenciális önreprezentációjában egyértelműen tetten érhető két, egymásba kapcsolódó vonás: a *dinamikus külső* hatásoktól való meghatározottság és az *interaktív* együttműködésre épülő tevékenységdinamika (ide értve a mulatozási hajlandóságot, a zenélést, az osztozkodás szokását, stb.), amelyek együttese elméletileg a társadalmi kategorizáció és az identifikáció tisztázatlanságának problematikájához vezet. A társadalmi kategorizációs hajlandóságban egy *tradicionális* vonás volt a cigányság fölötti és alatti társadalmi réteghelyzetben élők megkülönböztetése, ami erősítette a cigányok „mi” és „mások” közti különbségtételét, valamint a „mások” elhatárolódásának jogát. A rendszerváltás folyamatában (szerényebb becslések szerint is) korábbi létkörülményeikhez viszonyítva legalább háromszor-ötször olyan nehéz helyzetbe kerültek a cigányok, mint az amúgy is a társadalom alsó harmadában élők, így a korábbi léthelyzetüket keretező szociális háló szétszakadozása miatt megnövekedett a *szimbolikus határvonalak* jelentősége, vagyis az olyan mentális eszközeik, mint a kifejezés bátorsága, a kommunikáció, a tudás és az ellenőrzés eszközei, valamint a morális belső rend, szinte fokozottan veszítenek jelentőségükből, s egyre kevésbé fogják át a mindennapi élet egész terepnumát. A cigányság önképéhez egykor hozzátartozott a parasztsággal kapcsolatos attitűdinális szembenállás (ld. ehhez Stewart alapján Prónai 1995:128-129), ezt azonban a rendszerváltás korszakának vad újrapolgárosító és haszonelvű folyamatában felgyorsította és eldurvította a nagytömegű munkanélkülivé válás és egzisztenciális helyzetromlás. *A cigány ma = a sem paraszt, sem ipari munkás figurájával, sőt ezeknek karakteres ellentétpárja lett* (Stewart 1994a:24; Szuhay 1993:42). Mégpedig oly módon, hogy a mai magyar cigányság szegénysége, hiánygazdálkodása, versenyképtelensége életforma-alkotó súlyosságú következményekkel járt, alkalmazkodásuk az adottságokhoz egyben védekezési modell és előnyserzési stratégia érdek-alapja is lett (Prónai 1995:124-125).

Mindez azért lényeges, mert az identitásválasztás és az életvitel-átalakítás dinamikája visszahat a létfelfogás egészére, korlátozza a (fentebb jelzett) identitásmezőket és beleszól azokba a *versengő kulturális diskurzusokba*, amelyek centrumában a cigányság kívülről meghatározott formája áll. E folyamatban nem a cigány-identitás lesz erősebb,

hanem a *kívülről* jövő meghatározás: cigány az, akit a (nem cigány) környezete annak tart. Vagyis a kulturális kölcsönhatások terén a hajdani, nem látványosan komplex, de legalább nem is előítéletesen kizáró feltételek helyett egy olyan új besorolás kap prioritást, amely szerint a cigányt a környezete teszi cigánnyá. Ebben a felfogásban adott esetben nem az a baj, hogy a kategorizáció teljességgel a külső ismérvek alapján képződik meg, hanem hogy azoktól függetlenedni már aligha engedi a mai „népcsoportmeghatározást”.

Ennek az identitás-firtató tevékenységnek még tisztos szakmai előzménye volt a Kemény István és kutatótársai által definiált cigányfogalom, mely szerint cigány az, akit a környezete így minősít. Ámde ennek a besorolásnak egyfelől nem a kvalifikáció az alapja, mert *maga a „cigányminősítő” eljárás is kvalifikál*, jóllehet inkább az válik döntővé, aki alkalmazza; másfelől nézve viszont a környezet által minősített identitás-alap nem az életformacsoporttal kapcsolatosan kínálkozó belső megértésből fakad, hanem a „cigánykérdés”, a „réteggkérdés”, a „szegénységkérdés” az alapja, s a belülről való ismeret helyett a sematikus definíciót részesíti előnyben. Minthogy pedig a cigányságot Európa-szerte eltérő lakóhely, lakás, tárgykultúra, szokásrend, rítusok, családi-társadalmi szervezeti formák, nevelés, beállítottság, környezeti ellenőrzés, stb. jellemzi, így minden cigány csoport egészében tér el a környezete más társadalmi rétegeitől (bővebben Kemény 1976, 1990, 1994a; Prónai 1995:124-125). E mikro-szintű vagy lokális másság, ha összevetjük az elvileg ugyancsak cigány másságokkal, például nyugat-európai helyzetekkel, akkor még karakteresebb. Csupán néhány példa:

a). az angol eset (a mintegy 50-100.000-re becsült cigány lélekszámra vonatkozóan) történetileg tekintve a javak megszerzésének módjában önellátásra berendezkedő, a bérmunkát kerülő, földtulajdonnal nem rendelkező és a gázsóvá válástól ódzkodó, a XVI. század óta *vándorló* populációról vall (Fraser 1996);

b). a francia változatban például a párizsi külvárosban *megtelepedő* romák egy „láthatatlansági stratégiát” alakítottak ki, melynek célja a „lusta cigány” sztereotípiával való szembeszállítás, de ezt csupán fortélyos személyiség-rejtési technikákkal tudják megoldani, kialakítva esti és nappali kultúrát, hétköznapi és hétvégi identitás-megnyilvánulásokat, továbbá nem fogadva el a hierarchizáló társadalmi struktúrát (Williams 1982a:322-323; Boglár

1992), vagyis megkülönböztető szembeállítások rendszerén keresztül élük meg saját kultúrájukat (Liégeois 1983:64-65);

c). az olasz határ mentén települő csoportok, amelyek számára a területiális viselkedés része a *határátjárás*, egészen más lakókörzet-védelmi fogalmakat alakítanak ki (a maguk 410 km hosszú bázis települési körzetük lényegében lefedi az Északkelet-Olaszország kelet/nyugati tengelyét), s csak akkor válnak „utazóvá”, ha a maguk rezervátumait nem sikerül legitimálni a községi szintű kulturális önvédelemmel szemben...

A példák és esetleírások sokasága is csupán arról győzi meg az elemzőt, hogy már pusztán a térbeli viselkedés és a környezettel kialakított állandó/ideiglenes/átmeneti kapcsolat eltérései, vagy a lokális önérvényesítés szerint tipizálva is tévedés lenne kategorizálni az európai cigányok kisebb és nagyobb, többszerűbben vagy szétszórtabban élő csoportjait. Az elmélyült elemzésben persze nem kerülhető meg a térbeliség vizsgálata: a társadalmi és nemzeti tér egyes pontjaihoz rendelt léthelyzet definitív tartalmú a gazdasági, kulturális, munkaerőpiaci, kisebbségi önkormányzati önérvényesítés szempontjából, de ennek alapján nem lehetne kimutatni sem Európa „cigányzónáinak” hasonlóságait, sem pedig Európa eltérő régióinak térségi-regionális telítettségét – dacára annak, hogy igen fontos lenne az *időbeli és térbeli metszet* az európai cigányság migrációs trendjeiről és az Európai Közösség országaira vetített bevándorlási adataiból. Ennek értelme elsősorban a cigányságra jellemző *tradicionális mobilitás* mai, 1990 utáni trendjeinek vázlatozását felmérendő lenne, illetőleg annak jelzésére szolgálna, milyen típusú vállalkozásképeség motiválja a régió országainak cigány népességét az „európai csatlakozás” elfogadásában vagy elutasításában.

Ugyanezt a térbeli „denzitást”, a sűrűsödés pontjait és a migrációs mozgások funkcióját kellene elemezni ahhoz, hogy egy harmadik dimenzióban a *jogi, szociális helyzet és diszkrimináció* elemzését elvégezhessük. Az európai kisebbségjogi törvénykezés és emberjogi védelem normatívái szerint Magyarország készségesen megfelelne annak az elvárásrendnek, amely az Unió országában konszolidált kisebbségi állapotokat garantál. Sőt, számos értékelés szerint teljességgel EU-konformak vagyunk e téren, szemben olykor több olyan állammal, amelyekben a menekültkérdés és a migrációs trendek nem igazán érintik a térség cigány lakosságát vagy más, pozitív diszkriminációt élvező

elmélet mögött egyébiránt jól felismerhetően az a (látszólag képtelen, valójában igen megfontolandó) feltételezés rejlik, hogy amennyiben az állam alig több, mint egységeinek szimpla összelete, akkor a kisebbségi önkormányzatiság nem más, mint legitim lehetőség arra, hogy a cigány kisebbségi politizálás a nemzetállam fölszámolását célozza meg vagy legalábbis ezen a téren érjen el eredményeket...

A légből kapott teóriákon túl van azonban még egy korántsem mellékes szempont, amely szerint félreértése a cigányság helyzetének, hogy folytonosan az alávetett, elszegényedő, nyomorult népességként beszélnek róla. Aki ugyanis ezt teszi, főképp azon bucsálódik, hogy félreérthetetlenül növekszik a gazdasági-életszínelvonalbeli szakadék a hazai (és / vagy kelet-európai) cigányság meg az európai fejlődésfolyamatban előrébb igyekvő polgárosult népesség között (Bertalan 1997:184-186; Farkas 1996:4-5; Kerékgyártó 1996:21), ami – ha nem is a Huntington-féle törésvonalakkal fenyeget, de – nehezen földoldható konfliktusokhoz vezet, illetőleg kontinuitást teremt a „szovjet korszak” ama nevezetes asszimiláló politikája és a mai proletarizálási szándékok között, melynek csak egy erős kulturális identitástudattal és autonómia-biztonsággal rendelkező cigányság tud ellent állni (Stewart 1994a:250).

Kétségtelenül kevésbé belátott, s még kevésbé elemzett az a hipotézis, amely Magyarország európai csatlakozásának és az európai kisebbségpolitikai gyakorlatnak abból az ellentmondásából indul ki, hogy a cigányság esetében (majd' minden államban és majd' minden roma szubkultúrára érvényesen) tételeznek egy olyasfajta dezintegráltságot és egy nagymértékben „aszociális” attitűdöt, amely a *többségi társadalom kínálta minták elutasítását reprezentálja* (Stewart 1992a:102-110). Egy távolságtartó nézőpontból azonban – úgy tűnik –, belátható, hogy a magyarországi cigányok nem-tradicionális nemzeti kultúra-alkotási folyamatban való részvétele azért lehetetlen, mert nem illeszkedik azokba a nemzetalkotási modellekbe, amelyek a történelem folyamatában nemzetközivé váltak... (Fosztó 1997:1-5). E felfogás alapja az, hogy a nemzeti kultúra voltaképp normatív kulturális tőke, célja a képzelt közösség szintjén kommunikáció és közös alap létrehozása, amely hasonló viszonyulásokat és cselekvési példákat teremt. E kulturális tőke hatása a kisebbségekre kapcsolatteremtő szándékú, de észrevétlenül homogenizál is, „beadjustálja” a kisebbségeket egy olyan nemzetalkotási folyamatba, melynek kimenei energiáit a „nemzetállami célok feláldozása árán” az Európai Unióba felvett Magyarország a magával

vonszolt kisebbségektől (államalkotó erőitől) vonja el, de azoknak vissza már sosem adja, hisz képzelt közösségüket ezután már nem a hazában, hanem a földrészben kell keresniök (bővebben erről ld. A.Gergely 1998; Fosztó 1997:1-5). Így az a kérdés, hogy a kelet-európai népeknek (és főképp kisebbségeknek) miféle érdekeltységük volna a közös európai identitás kialakításában, arról az álláspontonról válaszolható meg elutasítóan, mely szerint korántsem bizonyos, hogy az egyetlen és legjobb mai stratégia az egységesülés, amely mint terv ugyan egy kézenfekvő nemzetközi ideológiát követ, ám a kisebbségek számára más kultúraépítési stratégia is van, s csöppet sem nehezményezhető, ha nem vágnak az EU virtuális egységének oltárán áldozni a maguk kiküzdött, nehezen megvédett közösségi-kulturális autonómiáit. Az ilyesfajta ellenvetések ugyanis abból indulnak ki, hogy számos kortárs felfogás szerint az európai cigányság csoportjai diaszpórákban élnek, szétszórattak, hontalanok, vagy legjobb esetben nemzetiségi létben keresik boldogulásukat. Stewart viszont közli erre válaszul: cigányai nem érzik magukat szétszórattott népnek, s bár igaz, hogy hontalanok, de boldogok, ez pedig az előbbinél fontosabb (Stewart 1996). Judith Okely szerint pedig annyi kulturális koherencia és erő van bennük, amellyel könnyedén életmódjukba építenek megannyi hatáselemet, amelyek között a „hátrányos helyzet” és a nélkülözés, helyváltoztatás-kényszer is jelen van, de a maguk számára kialakított világot nem okvetlenül a magaskultúra formájára kívánják berendezni (Okely 1994).

A „cigány nemzeti közösség” konstruálása persze képzelt mese, főképp, ha figyelembe vesszük Stewart teóriáját, illetőleg azt a világos elképzelést, amely szerint a tipikusan (és Európában következetesen) cigány foglalkozásként számon tartott kereskedő tevékenységet a cigányság nem csupán a javak megszerzéséhez való tipikus viszony, hanem a fennmaradást garantáló kényszer miatt is vállalja. S akkor tudomásul kell venni azt is, hogy a gazdasági racionalitáson túl a kereskedés-gyűjtélosztás a cigányok közötti testvériség-kialakításnak is fő eszköze, sőt alkalmat kínál a rituális együttlétre, továbbá a kollektív identitás megerősítését is éppúgy szolgáló tevékenység. Nem utolsósorban pedig olyan szimbolikus érdekérvényesítő eszköz, amely a paraszttól, a munkástól és a társadalom más strukturális vagy munkavégzés-csoportjától is elhatárolódást biztosít, segítve a túlélés mechanizmusait, a kötődéshiányból fakadó adaptív értékek reprezentálódását (Stewart u.o.; Prónai 1995:120-127).

Szükséges lenne erről az identitásképződési mechanizmusról többet tudni, annál is inkább, mert az adaptációs készségek nem pusztán örökségként megnevezhetők, nem adhatók át hasznavehető eszközként a generációk között, és nem mérhetők a helyi, konkrét, történelmi időben kiterjedő készletként. A cigányság mindennapi kultúrájában és életértékai között koránt sincs akkora jelentősége a nemzettudatnak, nemzeti kereteknek vagy állampolgári státusnak, mint az feltételezhető lenne. Sőt, fennálló teóriák szerint a múlttal való törődés, a múltból legitimált jelen éppenséggel nem a cigányok hivatkozási stratégiája, hanem az őket befogadó, körülvevő többségi társadalomé. Mindazonáltal kétségtelenül vannak társadalmi és történelmi meghatározók az önreprodukciós folyamatokban, s vannak idiomatikusan helyi változatai a kiszolgáltatottság okozta identitás-megtartásnak is. Egyebek között például azoktól a szociokulturális és életforma-csoportoktól való távolság „definiálásában”, amelyek osztálylétükben alávetettek, s azoktól a hatalmi csoportoktól való távolság megtartásában, amelyek folytonosan fölébük kerülnek. Ebben az értelemben a cigány életmód, adaptációs képesség, *túlélő mechanizmusok* és az autonómiáról (szabadságról) kialakított kép egyfajta *alternatív válasz* részükről mindazokra a kihívásokra, amelyek csoportszinten érik őket. Mindezen életmód- és életminőség-alakító technika végső soron arra is szolgál, hogy a „mások képe” mellé odakopírozódhasson az ideális önkép, amely egyúttal *összehasonlítási alap* és *konfrontációs felület* is, de mint a romák és gádzsók közötti szimbolikus határfenntartás mechanizmusa sokszor a gazdasági kényszereknek és politikai „megszólltatásnak” is keményen ellenállni képes helyzettudat alapja (Prónai 1995:124-127).

Zárszóként

Mindent összevetve: számos bizonyosság, érdemi tapasztalat és megannyi empirikus helyszíni gyűjtés kínál romológiai tudást – mégis kevés feldolgozott adat van arról, miképpen strukturálódik a hazai és a kelet-európai cigányság belső, saját világa, s még kevésbé ismerjük a kulturális szokás-jog, a normarend, az értékvilág alapján elkülönülő nyugati cigány csoportkultúrákat. Ezek összehasonlító elemzése egy sor részkérdés egybevetését igényli, ilyenek pl. a test- és egészségfelfogás, az identitásban tükröződő önkép, az önreprezentációs stratégiák és modellek cigány/nemcigány változatai,

a saját csoporttudat formálását szolgáló minoritás-imázs, a származási vagy rokonsági rendszer szerinti cserekapcsolati rendszer stb. A kutatás későbbi fázisa több ilyen irányú terepmunkát foglal magába, illetve különböző kutatások egymásra vetíthető tapasztalati anyagának összegyűjtését körvonalalzza – ezek révén pontosabb kép kapható majd arról is, mely cigány csoportok „EU-kompatibilitása” várható kényszerű átkulturálódás nélkül, melyeknél várható konfliktusos cselekvésképtelenség vagy migrációs folyamatok indulása, melyekre lesznek hatás nélkül az európai változások, s melyek formális vagy tényleges asszimilálódása mehet végbe a kisebbségpolitika látható vagy láthatatlan folyamatai mentén.

Tekintettel az idő rövidségére és a kutatások köztes állapotára, jószerivel alkalmi összegzés, tehát korántsem teljes kép az, amit ezúttal adhatunk és minden tekintetben érvényes cselekvési programjavaslat sem várható anélkül, hogy a kutatást idővel kiteljesítenénk számos nyitva maradt kérdés tisztázásával.

Felhasznált szakirodalom az írás hátteréhez

- Andor Mihály szerk. 1982 *Cigányvizsgálatok*. „Műhely” sorozat, Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Asséo, Henriette 1994 *Les Tsiganes – une destinée européenne*. Gallimard, Paris.
- Bertalan Péter 1997 A cigányság politikai érdekérvényesítésének lehetőségei és korlátai Magyarországon. In Beszteri Béla – Mikolasek Sándor szerk. *A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon*. Tudományos konferencia 1997. április 29., Komárom, VEAB, 183-186.
- Binder Máttyás 2008 A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 4. Online: http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/
- Bindorffer Györgyi 1992 Ha Önre bíznák a magyarországi cigányság ügyét, mit tenne? *Szimbiózis*, 1:97-109.
- Bódi Zsuzsanna szerk. 1994 *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Boglár Lajos 1992 A túlélés mechanizmusához: adaptív értékek. *Szimbiózis*, 1:26-28.

- Bogschütz Zoltán 1997 Az angliai cigányságról. In *Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996–1998. /Ismerető füzet/,* Budapest, 1998. április.
- Bokor Ágnes 1987 A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In Utasi Ágnes szerk. *Rétegződés-modell vizsgálat, VIII. Perembelyzetek.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 238-267.
- Cristea, Octav – Latea, Puiu – Chelcea, Liviu 1997 Egy roma közösség etnikai megbélyegzettsége. *Antropológiai Műhely*, 3–4. sz., Csíkszereda, KAM., 47-57.
- Csalog Zsolt 1993 A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, 3:29-33.
- Csemer Géza 1994 *Habiszti. Cigányok élete – étele.* Almanach, Budapest.
- Csemer Géza 1997 Mit veszített – mert veszített – a cigányság? *Barátság*, 1:35-39.
- Csongor Anna – Szuhay Péter 1992 Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*, 4:235-245.
- Daniel, William Wentworth 1968 *Racial Discrimination in England.* Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Erdős Kamill 1958 A classification of Gypsies in Hungary. *Acta Ethnographica*, 6. (3–4):449-457.
- Erdős Kamill 1963 Four Lamentations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3. ser. 42:53-58.
- Erdős Kamill 1989 Cigánykutatások. In Vekerdí József szerk. *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 129-137.
- Erős Ferenc 1993 Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins, Budapest, 126-146.
- Erich, Renata M. 1994 Roma in der ehemaligen kommunistischen Staaten Ost- und Südosteuropas. In Heinschink, Mozes F. – Hemetek, Ursula hrsg. *Roma.* Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 29-48.
- Farkas Flórián 1996 Interjú F.F.-al. *Lungo Drom*, szeptemberi szám, 4-5.
- Farkas Flórián 1997 A cigány kisebbség. In Tabajdi Csaba – Barényi Sándor szerk. *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák.* Osiris, Budapest, 131-134.
- Fábián Zoltán – Erős Ferenc 1996 Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség meggyarazatában. In Erős Ferenc szerk. *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéléről.* Scientia Humana, MTA, Budapest, 182-200.
- Formoso, Bernard 1986 *Tsiganes et sédentaires. La reproduction culturelle d'une société.* L'Harmattan, Paris.
- Fosztó László 1997a *A/egy cigány nemzeti kultúra megalkotása?* (kézirat), 6 p.
- Fosztó László 1997b A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatban: esetelemzés egy cigány-magyar egymás mellett élés példáján. *Antropológiai Műhely*, 1:65-81.
- Fosztó László 1997c Interetnikus kapcsolat Székelyszáldoboson. Cigány – magyar egymás mellett élés. In *ACTA 1997. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, 233-249.
- Fosztó László 1997d Pünkösdista beárcigányok Háromszéken. *Keresztény Szó*, VII. évf. 4:25-28.
- Fosztó László 1998 *Őrkő: cigánytelep a gettóvá válás útján.* /Kézirat, ELTE Minority Studies, MA program/, 6 p.
- Fosztó László 1998b Kultúrák találkozási terepe. Módszertani adalékok a szociokulturális interferencia antropológiai tanulmányozásához. Kézirat, előadásként elhangzott az „Együttélési modellek erdélyi falvakban” c. konferencián; 23 p.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1998 *Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül.* Etnoregionális munkafüzetek, MTA PTI, Budapest, 97 p. /Részlet *Szociológiai Szemle*, 1:67-91./
- Frankenberg, Ronald 1969 *Communities in Britain. Social Life in Town and Country.* Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Fraser, sir Angus 1996 *A cigányok.* Osiris, Budapest.
- A.Gergely András 1998 Kisebbségek és az integráció. In Kulcsár Kálmán – Hülvely István – Galló Béla – A.Gergely András *Az integráció: történelmi kihívások és válaszlehetőségek.* Európa tanulmányok 2. Szerk. Kulcsár Kálmán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 125-160.

- Gheorghie, Nicolae – Acton, Thomas 1996 A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzeti és emberi jogok. *Replika*, 23–24:207–218.
- Gordos Ágnes 1998 *Febéren feketén: esélyek és zsákutcák, avagy a cigányság oktatásával és foglalkoztatásával kapcsolatos kérdések*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 36. Budapest.
- Gyenei Márta 1995 A cigányság közérzete a rendszerváltás éveiben. *A Falu*, téli szám, 25–40.
- Hann, C. M. 1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlárán a hetvenes években. *Ethnographia* 93 (1):33–72.
- Havas Gábor 1989 A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség*, 4:3–17.
- Havas Gábor 1994. *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés. Kézirat, MTA Könyvtára.
- Havas Gábor – Kemény István 1995 A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3:3–20; valamint In Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária szerk. *Kisebbségsszociológia*. Minoritás Könyvek 4., ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, Budapest, 153–169.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998 A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 3:31–33.
- Hohmann, Joachim S. 1994 Leben am Rande der Zeit. Der „Zigeunerforscher“. In Wlislöck, Heinrich von ed. *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 9–53.
- Kalla Éva – Soproni Ágnes 1997 „Írják le a sóhajtasomat!“. *Milyennek lehet cigánynak lenni?* Magvető, Budapest.
- Kaltenbach Jenő Dr. 1998 A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról. 65 p. *Fundamentum*, 3. és 4. szám.
- Kemény István 1976 *A magyarországi cigányok helyzete. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézet kiadványa, 9–67.
- Kemény István 1990 Munkakultúra és életforma. In *Velünk nevelkedett a gép*. Vita Kiadó, Budapest, 75–169.
- Kemény István – Gábor László szerk. 1994 XXX. (1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport). MTA Szociológiai Intézete – MTA TKKK, Budapest. Kézirat gyanánt.
- Kerékgyártó T. István 1996 A politikai nosztalgia veszélyessége. *Lungo Drom*, szeptemberi szám, 21.
- Kenrick, Donald 1994 Irish Travellers. In McCann, May – Ó Siocháin, Séamas – Ruane, Joseph eds. *Irish Travellers: culture and ethnicity*. The Institute of Irish Studies. Belfast, 20–35.
- Kertesi Gábor 1994 Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 11:991–1023.
- Kertesi Gábor 1996 Két cigányvizsgálat. *Szociológiai Szemle*, (43) 1:1–110.
- Kertesi Gábor 1995 Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 4:19–52; valamint In Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária szerk. *Kisebbségsszociológia*. Minoritás Könyvek 4., ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, Budapest, 119–152.
- Kertesi Gábor 1998 Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29:201–222.
- Kertész Nóra 1997 *Tisztaház. Egy cigány család lakberendezésének elemzése*. Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, 8 p.
- Kovalcsik Katalin 1995 A tanulás mesebeli kalandja. *Iskolakultúra* 5:96–101.
- Ladányi János 1989 A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 32. (8):73–89.
- Ladányi János 1996 Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 4:27–41.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997 Ki a cigány? *Kritika*, 12:3–6.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998 Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 5:33–35.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998 Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. *Replika* 30:179–181.
- Lemon, Aliana 1996 A romák megjelenítése és képviselete. *Replika*, 23–24. sz., 203–206.
- Lemon, Aliana 1996 Forró Vér és Fekete Gyöngy: a cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután. *Replika*, 23–24. sz., 243–259.
- Liégeois, Jean-Pierre 1983 *Tsiganes*. Paris, La Découverte\Maspero.
- Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996–1998. /Ismerető füzet/, Budapest, 1998. április.*

- Matolay Magda – Vekerdi József 1970 Cigánytelepek. *Valóság*, 12:38-49.
- Miletics Péter – Pál Viktor 1998 A közép-európai tér fejlődésének kérdései. *Földrajzi Értesítő*, XLVII:2:217-233.
- Münzel, Mark 1981 Zigeuner und Nation. In Münzel, Mark – Streck, Bernhard hrsg. *Focus*, Giessen, 13-63.
- Noszkai Gábor 1995 Nemzet ? Értelmiség ? Értelmelem ! Nemzetiség ! *BUKSZ*, 4:402-406.
- Okely, Judith 1983 *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press.
- Okely, Judith 1994 Constructing Difference: Gypsies as „Other”. *Anthropological Journal on European Cultures*, 2. sz., 55-74.
- Pálinkás Ildikó 1998 *Kutatás a turai cigányok körében*. Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék.
- Piasere, Leonardo 1997 *A ciganológusok szerelmei. (Válogatott tanulmányok)*. Cigánytanulmányok 2. ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest.
- Postma, Koos 1998 A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon. *Regio*, 1:109-127.
- Póczik Szilveszter 1999 *Cigányok és idegenek*. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc.
- Pons, Emmanuelle 1995 *Les tsiganes en Roumanie: des citoyens á part entière ?* Coll. Pays de l'Est. L'Harmattan, Paris.
- Pozsár Beáta 1997 *Többségben lévő kisebbség*. /Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék/, Budapest, 42 p.
- Prónai Csaba 1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat)*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK – Csokonai Főiskola, Budapest – Kaposvár, 191 p.
- Roma in Eastern Europe and the U. K. Refugee Council*, Factsheet, London, 1996. jan.
- Sághy Erna 1996 *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – a politika tükrében*. /Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék/. 113 p.
- Schenk, Michael 1994 *Rassismus gegen Sinti und Roma*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Stewart, Michael 1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael 1996 Nép – nemzet nélkül I–II. *Cigányfűró*, 2-3. sz.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal 1996 A 14-15 éves fiatalok interkulturális világmérete. In Terestyéni Tamás szerk. *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris – ELTE, Budapest, 161-235.
- Szegő László 1983 *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Kozmosz, Budapest.
- Szilágyi Imre 1996 A horvátországi romák helyzete. *Regio*, 3:69-80.
- Szilágyi Zsuzsanna – Tésics Róbert 1998 A foglalkoztatási helyzet távlati fejlesztésének lehetőségei egy önkormányzati társulás esetében. *Földrajzi Értesítő*, XLVII. évf., 2:249-260.
- Szuhay Péter 1993 Ki az ember ? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio*, 4:31-54.
- Szuhay Péter 1995 Cigány kultúra: a magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3. (ősz), 329-341; valamint (tél) 406-407.
- Tomka Miklós 1991 Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk. *Cigányélet*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 8-36.
- Trumpener, Katie 1996 A cigányok ideje: egy „történelem nélküli nép” a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 23-24:219-241.
- Tuza Tibor szerk. 1997 *Roma pedagógia 1. /Tanulmánykötet/. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen. 208 p.*
- Vajda Róza 1998 *Roma culture in the making. The management of culture and ethnicity by Roma intellectuals in Hungary*. /Kézirat/. 12 p.
- Várnagy Elemér szerk. *Tanulmányok a romológia köréből X*. JPTE Bölcsészettudományi Kar, Pécs. 217 p. /Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02048/>.
- Williams, Patrick 1982 The invisible of the Kalderash of Paris. In Salo, Matt T. ed. *Urban Gypsies*. /Special issue of Urban Anthropology/, 315-346.
- Wlislöcki, Heinrich von ed. 1994 *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa*. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Tibori Timea

A TUDÁS, A TUDOMÁNY MŰVELÉSÉNEK DICSÉRETE Gondolatok egy projektzáró tanulmánykötetről¹

DOI 10.35402/kek.2022.3.8

Több ciklusban végzett,² országos reprezentációt biztosító és nemzetközi kitekintésre alkalmas írásokat szerkesztettek füzérbe olyan társadalomkutatók, akik több mint egy évtizede vizsgálják a tudományos pályákra való felkészülést, a fokozatszerzést, a karrierépítést eltérő útjait, módjait, a nemek közötti különbségek, az esélyteremtési küzdelmek, a munka és a magánélet konfliktusait. Ha a témát leegyszerűsítve azt öröközölnék tekintjük, azt kérdezhetnénk, mi újat ad ez a tanulmánygyűjtemény, hiszen számos megközelítésben olvashattunk már vizsgálati beszámolókat, kutatói véleményeket, de az előítéletekkel terhelt közfelfogás alig változott. E kötet szerzőit az vezérelte, hogy hitelesen feltárják azokat a folyamatosan meglévő ellentmondásokat, melyek esetenként elhalványítják a tudás, a tudományok értékét, művelésének fontosságát, elismerésének, elismertetésének szükségességét.

A szerzők kutatásaikkal arra törekedtek, hogy meghaladják azt a sztereotípiát, hogy a PhD fokozat megszerzése az alapja a tudományos pályának. Tételük bizonyítására döntően speciális tudományterületek művelőit kérdezték, követték életútjukat, eredményeiket és kudarcaikat. Egyetértenek abban, hogy a 21. század új követelményeihez igazodva kívánatos volna új funkciókat megfogalmazni a tudományos karrierekkel kapcsolatban, melyek differenciáltabban igazodnak a különböző fejlettségű társadalmak és gazdaságok szükségleteihez és kihívásaihoz.

A válogatást, a szerkesztést megalapozta, hogy a Szerkesztők maguk is gyakorló társadalomkutatók, oktatók, a projektek világában jártas kutatásszervezők: Tardos Katalin, aki a projekte(ke)t több cikluson át vezette kiemelkedő eredménnyel, Paksi Veronika, aki egyéni kutatási témájának példás

művelésén túl mindvégig jelentős szerepet vállalt a konzorciumban résztvevők zavartalan együttműködésének biztosításában, és Fábri György, aki kiemelkedő vezetői tulajdonságokkal és eredményekkel rendelkező tudányszociológus, tudománykommunikátor. A kötet bevezetőjében Fábri György így vall szerkesztői munkájukról: „Tudányszociológiai folyamatok és társadalomkutatási módszertanok metszéspontjából formálódott az a kutatási program, amelynek eredményeit ebben a kötetben foglaltuk össze a doktori képzés helyéről, szerepéről a karrierutakban... programunk tematikai újdonsága abban állt, hogy a korábbi kutatási előzményeket felhasználva éppen ezeket a megközelítéseket alkalmazta a doktoráltak pályaképezés vizsgálatához. Vagyis találkozott benne a magyar viszonyok sajátosságaira reflektáló kutatási előzmények felhasználása és a nemzetközi kutatási trendek alkalmazása. Ez a tartalmi metszéspont nagyban erősítette a kutatás eredetiségét, és adott nemzetközi perspektívát a hazai vizsgálatoknak”.³

A pragmatikus kötet szerkesztéshez híven érdemes az egyes fejezeteket gondolati egységnek tekintve szisztematikusan tanulmányozni. *A tudományos karrierek...* esetében, akár a társadalom egyéb területein újra és újra kiéleződnek a nemek közötti eltérésekre fókuszáló, azt erősítő, argumentáló vélemények, melyekről csak a friss szemléletű kvantitatív, kvalitatív (döntően vegyes módszertanú) vizsgálatok adhatnak korszerű orientálást. A nemi szerepekkel összefüggésben differenciált kutatások folytak a tudományos fokozattal rendelkezők munkaerőpiaci esélyeiről, s nem utolsósorban arról a küzdelemről, amellyel – a kötet címének megfelelően – az egyének próbálnak egyensúlyt teremteni a hivatásuk és a magánéletük között, megmutatva sajátos megküzdési stratégiáikat is.

E fejezet nyolc tanulmányából – szemléletében, módszertanában megalapozottan – olvasóként

1 *Tudományos karrierek a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 2021., 319 oldal.

2 „*Karriermodellek és karrierépítés a kutatás-fejlesztésben. Különbségek és egyenlőtlenségek a munkaerőpiaci lehetőségek, a személyes kapcsolatháló és a munka-magánélet egyensúlya tekintetében*” című NKFIH 116102, NKFIH 116163 és NKFIH 116099 konzorcialis pályázatok alapján.

3 Fábri György 2021 Bevezetés. In *Tudományos karrierek a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 5.

a tudományos karrierutak kutatói értékelése,⁴ és a munka-magánélet összeegyeztetésének szempontjai, technikái⁵ nagyon tanulságosak. „A tudományos munka többek között abban különbözik más foglalkozásoktól, hogy legalább akkora szabadságot nyújt a két terület összeegyeztetéséhez, mint amekkorát kiharcolt ennek lehetőségéből”.⁶ E sommás kijelentést igazolják azok a társadalom- és műszaki tudományok területén aktív munkavállalók interjú-részletei, amelyből a szerepkonfliktusok, eltérő megküzdési technikák jellegzetességei felsejlenek. Megerősítik azt a köznapi tudásunkat, hogy az egyéni karrierutakat csak segítő háttérrel (család, partner, kutató-team stb.) lehet kiteljesíteni. A szerzők részben saját kutatásaikat, részben másodelemzéseket felhasználva olyan témákat is érintenek, mint a tudományos networkök⁷ szerepe, hatása a karrierre, vagy a külföldi kutatóhelyeken történő szakmai sikerek megalapozása,⁸ adaptálása a hazai munkavállalás során.

A második fejezet angol nyelvű tanulmányainak fő címe nemcsak módszertanászok számára ajánlható: *A tudományos karrierök big data és tudományometriai megközelítései*, melyek – különös tekintettel Kiss Anna bevezető tanulmányára⁹ –

4 Tardos Katalin – Paksi Veronika 2021 Tudományos karrierutak kutatói értékelése: női és férfi perspektívák. In *Tudományos karrierök a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 37-61.

5 Engler Ágnes – Paksi Veronika – Tardos Katalin 2021 Tudományos fokozattal rendelkezők munka-magánélet egyensúlya: problémák és megküzdési stratégiák. In *Tudományos karrierök a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 127-142.

6 i.m. 127.

7 Veronika Paksi – Katalin Tardos 2021 Networks in Sciences: Women's Research Collaborations and the Old Boys's Club. In *Tudományos karrierök a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 85-97.

8 Fényes Hajnalka – Paksi Veronika – Tardos Katalin – Markos Veronika – Szigeti Fruzsina 2021 Magyar kutatók külföldön: a női és a férfi karrierutak főbb jellemzői. In *Tudományos karrierök a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 62-84.

9 Anna Kiss 2021 A literature Review of Scientometric: Methods to Model Academic Careers. In *Tudományos karrierök a 21. század elején*. Szerk. Tardos Katalin – Paksi Veronika – Fábri György. Szeged, Belvedere Meridionale, 145-167.

jelentősen hozzájárulnak a tudományos karrier-probléma megértéséhez, kitüntetetten az akadémiai szférára fókuszáltnak. Egyébként is jelentős az a módszertani sokszínűség, melyet a szerzők alkalmaznak (interjú, fókuszcsoporthatározás, kapcsolatháló-elemzés stb.) annak argumentálására, hogy a tudományos karrier alakulásában meghatározó a nemek közötti esélyegyenlőtlenség, és a gender-szempontok eltérő értelmezése.

A harmadik fejezet gyakorlatorientált, melyet címében pontosan megfogalmaz: *Innovációs együttműködések és munkahelyi esélyegyenlőség: intézményi stratégiák*. Olvasatomban a magyar és angol nyelvű íráskor példái a társadalomkutatási módszerek flexibilitásának: olyan esettanulmányok, jó gyakorlatok ismerhetők meg belőlük, amelyek a munkaerőpiac szereplőinek esélyeit latolgatják, melynek közös nevezője a megújulás igénye, kísérlete.

A szakmai lektor, Neményi Mária ajánlójában megfogalmazza a tudományos fokozattal rendelkezők társadalmi státuszának bizonytalanságát, mivel nem tisztázták az egyetemi és az akadémiai elvárások, a munkaerőpiac, a munkaadók is változóan reagálnak az egyén tudományos ambícióira, s ehhez képest a társadalom szintén az elfogadás/elutasítás mezsgyéjén billeg. Ez a többes nyomás nehezíti a tudományos pályára törekvő vagy ott tartósnak megmaradni, alkotni szándékozókra, akik döntően csak saját erejükre, kreativitásukra támaszkodhatnak céljaik elérésében.

A tanulmányok meggyőzik az érdeklődőt arról, hogy a mondanivaló háttérben longitudinális kutatások, adatelemzések, számos izgalmas módszertani eljárás alapuló vizsgálódás, elemzés áll, amelyek egy irányba mutatnak: a tudásnak, a folyamatos tanulás és önképzés, az újítás eszméjének törnek utat.

Deáky Zita

BÚCSÚJÁRÓHELYRŐL MULTIVOKÁLISAN: EGÉSZSÉGPIAC, RONTÁS, BETEGSÉG – A GYÓGYÍTÁS SZEREPLŐI

Kis-Halas Judit könyvéről

[DOI 10.35402/kek.2022.3.9](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.9)

Kis-Halas Judit: *Boszorkányok, gyógyítók, orvosok, orvosdoktorok és a Csodatévő Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon* című kötetéről szólva érdemes a léptékkal kezdeni: egy B/5-ös méretben is 336 oldalon nyomtatott kötetből megszabott terjedelmi keretben írni akkor is csak részleges lehet, ha egy nagy tudásterület – mint az egészségügy és a gyógyításra vonatkozó ismeretek 18. századi intézményesülése – valamelyest talán ismerős lehet az orvostörténet vagy a néphitkutatás korábbi tárgyköreiben, a mentalitástörténet vagy a biomedicina területén járatosak számára. A könyv anyaga, mint PhD disszertáció az európai és hazai orvostörténeti kutatások körébe illeszkedik, éppen úgy, mint a megjelentetését vállaló Balassi kiadó sorozatába, a Vallásantropológiai Tanulmányok Közép-Kelet-Európából cím alá tartozó munkák közé. De éppen e tárgykörben a modern biomedicina kialakulásának előtörténetéhez és a Pócs Éva által elindított történeti-néprajzi és mentalitástörténeti kutatási hagyományokhoz kapcsolódó műhely elemzési köréhez is érdemi hozzájárulást ad. Ez a sorozat 11. kötete, amely egy sor olyan történeti (kora újkori) és mentalitástörténeti, orvosi antropológiai és vallási néprajzi területtel is összefüggésbe kerül, melyek célként kulturális evolúciós, civilizatorikus és történeti folklorisztikai keretbe helyezik a kistérségi fókuszú vizsgálódás különböző kérdéseit, és ilyen közegbe illesztik Kis-Halas a máriagyűdi kegyhely betegséghez és gyógyításmódokhoz kapcsolódó mentalitástörténeti elemzéseit. Az orvoslás piacának az újkori Dél-Dunántúlon megnevezhető szereplőit e monográfia nemcsak a gyógyítás pragmatikus ágazatait tekintve foglalja össze és mutatja be, hanem egy eredeti gondolkodású kutató mintegy húsz évnyi összegző munkáját is részben felmutatja, itt konkrétan a Mária-kegyhely vonzaskörzetében kialakult gyógyítási szintér szereplőinek szemszögéből is ránézve és azt elemelve. Egészében tehát a betegséghez és a gyógyuláshoz kapcsolódó tapasztalatokat a gyógyítás szereplőinek nézőpontjából, a betegség történetek alapján közelíti meg, sőt kutatómódszertani újításként a boszorkányperek tanúvallomásait és a máriagyűdi

kegyhely nemrég feltárt kéziratcsodagyűjteményeit is párhuzamba állítja.

A kötet új kérdésfeltevéseivel, megközelítési módjaival és szempontjaival együtt szervesen kapcsolódik a mirákulum-történetek, a boszorkányság és gyógyítás, a mentalitás- és egészség-történet, az egyházi és világi szervezetek helyzete és aktivitása, az egészségfelfogások korabeli modelljei és a kommunikáció- vagy betegség történeti megközelítésekhez, a – bár kevesek által ismert, de – élettudományi és vallási néprajzi szempontból is fontos tudományterületek recens kutatásaihoz. Ugyanakkor Kis-Halas a saját kutatásában, az orvosi antropológia egy ágában beváltak tekintett (Arthur Kleinman nevéhez kapcsolódó) megközelítésével ad új interpretációs lehetőséget a feltárt anyagnak. Vizsgálatában a betegek és a gyógyítók tapasztalatait, reflexióit is figyelembe veszi, hisz a beteg saját tapasztalásáról, szenvedéséről szóló történet (*illness narrative*) fontos tényező a betegség mint állapot értelmezésében. Például a rontáselbeszéléseket és a mirákulum-narratívumokat olyan sajátos betegség történetként kezeli, amelyek ugyan az írásbeli megformáltság különböző fokain álló, többszerzős (multivokális) szövegek, de egyúttal az eredeti, a szóbeli megnyilvánulások lenyomatai is – ezt is kellő érzékenységgel tudatosítja kutatása részletes ismertetésében.

A megismerési előzményeket illetően a másik (már fentebb jelzett) „keret”, amelyet érdemes a mű értékét mérlegelve figyelembe venni: a Szerző munkássága. A 2019-ben megvédett *Boszorkányok, gyógyítók, orvosdoktorok és a csodatévő Szűz Mária. Az orvoslás plurális modellje egy 18. századi dél-dunántúli kegyhely vonzaskörzetében* mint PhD-értekezés is az összehasonlító folklorisztika program keretében keletkezett, de a Hesz Ágnes és Pócs Éva szerkesztette *Present and Past* kötet vallási életet antropológiai szemlélettel vizsgáló írásai közötti tanulmánya, az ezoterikus érzületek körének tanulmányozása,¹

1 Soldiers of Christ on Earth and in Heavenly Jerusalem. Psychotronics: A Contemporary Esoteric Healing System. In Éva Pócs (ed.) *The Magical and Sacred Medical World*. Cambridge, UK, 2019.

a Mária-kultuszok nyomait európai térségben vizsgáló magyar anyag elemzése (2019), az angyallátóról, látomásirodalomról, szellemsebészetről, szakrális medicináról, ezoterikus gyógyászatról, boszorkányságkultuszról, energiavámpírról, hortikulturális utópiáról, a mai magyar New Age mozgalmakról és számos egyéb szakrális etnográfiai-történeti tematikáról írott munkái is sokszorosan megalapozták azt, amit ekként most a gyüdi jelenségek kötetében összefüggő egy anyagként látunk.

A kötet számszerűsíthető adatai szerint a 338 oldalas könyv (harmincöt oldalnyi forrás- és szakirodalom-jegyzékkel) tizenhét nagyobb fejezetre tagolt (képmellékletben harminc színes kegyhelytörténeti, csodafeljegyzési, benedikciós, prédikációs és mirákulumábrázolási illusztrációval) – ezek aprólékos felsorolására nincs itt mód, ezért inkább hangsúlyos kiemelésekkel élek. Az *Előszó* a problémafelvetés, a csodás gyógyulás és a térség 18. századi bemutatásával indít, majd az *Elméleti keretek* kijelölése előtt a forrásokat mutatja be és a kutatástörténetet járja körül. Az elmélet az orvoslás plurális modelljeként nevezi meg a betegség történetek és betegségértelmezések, gyógyítási stratégiák változatait, majd a *Betegségek és gyógyítás a boszorkányperekben*, a harmadik fejezetként a *Betegségek és gyógyítás a mirákulumtörténetekben* adja a kötet javát és meghatározó, leíró egységeit (a gyüdi kegyhely kialakulása, csodás gyógyulások Gyüdön, tünetek és panaszok betegségek csodafeljegyzéseiben, veszélyes helyzetek, gyógymódok és gyógyszerek, csodás gyógyítások szereplői, végül az orvoslás rendszerei a mirákulumfeljegyzésekben). Ezeket zárja le az *Összegzés – az orvoslás plurális modellje* címmel. Ezt követi a Máriagyüdhöz kapcsolódó *Kéziratok források*, majd *További publikált források*, bennük a boszorkányperek, adatbázisok és vallás- és orvostörténeti források és adattárak, majd a nagyságrendben 400 tételes *Bibliográfia*. A *Függelék* táblázataiban a boszorkányság dokumentumaiban megjelenő, gyógyítással foglalkozó személyek bemutatása, valamint 337 történet alapján a mirákulumfeljegyzésekben szereplő csodák kedvezményezettjeinek adatsora szerepel, nemi, családi állapot, foglalkozási ágak, társadalmi státusz alapján, valamint a balesetek, betegség és tünetek típusai szerint, külön jelölve a gyermekek betegségeit. Végül ugyanitt tíz kép és egy növényneveket azonosító táblázat zárja a kötetet, 596 lábjegyzettel pontosítja forrásait és kiegészítő információit. Vagyis a száraz adatok önmagukban is jelzik, mekkora munkáról van szó.

A feltárt szakirodalom mennyisége is mutatja, hogy Kis-Halás Judit hatalmas hazai és nemzetközi

szakirodalmi ismerettel rendelkezik, kutatói módszerének része, hogy következetesen a szakirodalomra reflektálva fogalmazza meg érvelését és értelmezését. Egyúttal világossá teszi, melyik szerző gondolataira támaszkodott, melyekből inspirálódott, hogyan gondolta azokat tovább – azaz megmutatja, miként és milyen építőkövekből konstruálta meg saját elméleti rendszerét.

A kötet formálódott kutatás célja különböző tudományos megközelítési módok együttes alkalmazásával bemutatni a 18. századi Mária-kegyhely, Gyüdi vonzáskörzetében megjelenő orvoslás különböző formáit, az egészségügy és a gyógyítók különböző, egymás mellett élő rendszereit. Mindezt azonban a gyógyítás szereplőinek szempontjából elbeszélve és értelmezve teszi, ami eltér az eddigi kutatói megközelítésektől, minthogy a mágia és az orvoslás kora újkori gyakorlatát alaposabban megismerve részint ráébredt a gyógymódok, jósló módszerek, gyakorlati ismeretek és mágikus tudások több évszázados alakulástörténetének fontosságára, részint a mai gyakorlat előzményeire ismer rá, az orvoslás intézményesülésének folyamatát is feldolgozza, ezek révén lehetségesnek látja az alternatív medicina működésmódjának leíró elemzését. Ehhez mintegy „ráadásként” történeti perspektívába emeli a jelenkorra vonatkozó megfigyeléseihez, a hivatalos medicina és az uralkodó vallási irányzatok kora újkori változataihoz kapcsolódó narratívákat is, melyek éppen a plurális tónusnak kedveznek, lévén szó a „többféle hitbeli meggyőződés és ugyanígy többféle orvosló rendszer” egymás mellett működéséről és egymással kialakított dinamikus kapcsolatairól. Ezekről saját szavaival így ír: „A 17–18. századi állapotok vizsgálatát a boszorkányperek gazdag anyagára akartam alapozni, míg a 19–20. századról orvosi helyiratokból, kuruzslás vádjával indított perekből és a gyógyítói gyakorlatot megörökítő néprajzi gyűjtésekből szándékoztam írni. Az orvoslás egyházi és szakrális réteget feltáró levéltári kutatásaim során bukkantam rá a máriagyüdi kegyhely lappangó, 18. századi csodajegyzékeire. A mirákulumfeljegyzések kitűnő párhuzamos forrásanyagot kínáltak a 18. századi boszorkányság irataihoz. Váratlan bőségük azonban új kihívás elé állított: ismét át kellett gondolnom a vizsgálatom időkereteit, mert alapos elemzésük újabb és újabb kérdéseket vetett fel, ráadásul a rendelkezésemre álló idő kevés lett volna egy több mint három évszázadot átívelő monografikus munkához. Úgy döntöttem, hogy a jelenkorból átköltözöm az általam talán kevésbé ismert, s éppen ezért rendkívül izgalmasnak tűnő kora újkorba. Egyúttal tudomásul kellett vennem, hogy a beszélgetőtársaim hangját, képét, érzelmeit, a mindennapi életük

helyszíneit, a közvetlen és a tágabb földrajzi környezetüket nem tudom többé a saját tapasztalataim alapján, tehát közvetlenül leírni. El kellett fogadnom, hogy kizárólag azt tudhatom meg az egykori elbeszélőkről, s csak úgy ismerhetem meg a világot, amelyben éltek, amit és ahogyan a források szerzői, lejegyzői megörökítettek belőle. A forráskritika szigorú elvárásainak csak úgy tudtam megfelelni, ha antropológus-néprajzkutatóból történészé képezem át magamat, ami igazi kihívást jelentett még annak ellenére is, hogy nem jártam teljesen idegen terepen. Vállalkozásom a magam számára mindenképp tanulságos volt, de sikerességéről döntsön majd az olvasó” (9-10. old.).

Kis-Halas Judit mindezek után három nagy forráscsoportot vizsgált: 144 boszorkányper rontás-elbeszéléseit, a gyüdi búcsújáráhely 337 rögzített mirákulum-történeteit, kiegészítve azokat a gyüdi ferencesek prédikációs gyűjteményeivel és szertartáskönyveivel; végül nagyon jó kutatói döntésnek vehetjük, hogy mindezek mellé kiegészítő forrásnak vette Baranya vármegye 18. századi orvostörténeti dokumentumait, iratanyagait. Az utóbbiakban például az egészségügyi rendeleteket, szabályozásokat, vármegyei orvosi dokumentumokat, receptkönyveket, sebészeti könyveket, valamint a pestisiratokat is áttekintette a korabeli orvosi tudás és gyakorlat kontextusa szempontjából.

A kutatás anyaga alaposan bemutatja az egyes forráscsoportok keletkezéstörténetét, és több helyen is rámutat az eltérő forráscsoportok kapcsolódási pontjaira, azok történeti, akár krónikus megbetegedés- vagy pestistörténeti hátterére, avagy a (valamint természetfeletti lényre) démonokra és okkult módon ártó emberre (leggyakrabban boszorkányra) utaló narratívákra, így a gyüdi csodatörténetekből fennmaradt szövegvariánsok révén válhatott mindez másodelemzés, összehasonlító és kontextuális értelmezés forrásává. A Szerző itt kutatói tapasztalatából indul ki, amikor megindokolja, hogy ezek a források önállóan miért nem alkalmasak egy ilyen, a korabeli orvoslás rendszereinek és gyógyító, valamint gyógyított szereplőinek, a betegségképzeteknek, a gyógymódoknak átfogó vizsgálatra – ugyanis mindegyik csak bizonyos szemszögből tartalmaz információt. Közös vizsgálatuk azonban, amelyet Kis-Halas Judit rendkívül alaposan, lépésről lépésre megtett, új és pontosabb ismereteket, új értelmezési lehetőséget és horizontváltást adott. A három nagy forráscsoport lehetőséget nyújtott az empirikus és a mágikus jellegű gyógyítás, az egyházi medicina és a hivatalos orvoslás érintkezésének, egymás mellett élésének és működésének egyidejű bemutatására, az

összefüggések feltárására, ezzel új tudományos kutatási irányt is kijelölt.

A kötet és a kutatás másik fontos értéke és újtársa, hogy egy kis táj (nem kistáj), a 18. századi Mária-kegyhely, Máriagyűd vonzáskörzetére leszűkítve készült. Teljesen új kutatási módszernek vehetjük ezt a lehatárolást, amelyet, bár figyelembe vette a történeti, geográfiai szempontokat, mégis az általa vizsgált források, elsősorban a boszorkányperek és a mirákulum-történetek alapján határozott meg olyan térbeliségként, amelynek „földrajzi és társadalmi kontextusa egy olyan földrajzi egység, amely sem geográfiai, sem történeti, sem közigazgatási szempontból nem tekinthető egységes régióknak. Ez a terület a boszorkányperek és a mirákulumtörténetek szereplőinek, lejegyzőinek pontosan meghatározható tér- és időbeli koordinátái alapján rajzolódik ki, és kizárólag a jelen vizsgálat szempontjából releváns: a máriagyűdi kegyhely 18. századi vonzáskörzete, amely kelet-nyugati irányban Kalocsától Nagykanizsáig, míg észak-déli tengelye a Balaton déli partvonalától Újvidékig terjed. Nagyjából felöleli a korabeli Somogy, Baranya, Tolna vármegyéket, Zala vármegye déli, és Bács vármegye északnyugati részét, továbbá Kelet-Szlavóniából Eszék városát és annak környékét, ugyanígy Újvidéket, a vele szemben fekvő Péterváradral és a környékével. A csodák kedvezményezettjeinek lakóhelye által kijelölt terület – amelynek a gyüdi kegyhely a középpontja –, leginkább a perifériáin érintkezik a boszorkányperek helyszíneivel, illetve a vádlottak és a tanúk lakóhelyével. Így olybá tűnhet, mintha azokon a helyeken, ahonnan a zarándokok érkeztek, nem, vagy alig lett volna boszorkányüldözés. Ez azonban koránt sincs így, néhány esetben konkrétan tudjuk, hogy az eltérő forrásadottságok állnak a jelenség hátterében...” (14-15. old.). Mindez azért is lehet kiemelt szempont, mert a hódoltság után a spontán betelepülésekkel és tervszerű betelepítésekkel átalakult a Dél-Dunántúl etnikai és felekezeti képe: magyarok, németek, horvátok, szerbek, cigányok alakították itt ki falusi, mezővárosi vagy uradalmi közösségeiket, miközben átalakultak a világi és egyházi szervezetek is. Másrészt a gyüdi kegyhely fejlődésében, kiépülésében – ahogy Kis-Halas Judit rámutat az összefüggésekre – mérföldkőnek számított az 1732–42 közti pestisjárvány. Ekkor keletkeztek a pestis tematikájú mirákulumtörténetek, de tágabb értelemben és a későbbiekben is az itteni Mária-kultusszal összefonódott a betegség és a gyógyítás gondolköre, ami végső soron meghatározta és legitímálta a gyüdi kegyhely fontosságát és vonzáskörzetének kialakulását.

A kötetben rögzített sok évnyi kutatás komplex módon szemléli a kis táj, a gyűdi vonzáskörzet 18. századi életét a török kiűzése utáni bizonytalan gazdasági és társadalmi helyzetben, a Rákóczi-szabadságharc eseményei és következményei után, a migrációs folyamatok és a kiterjedt pestisjárvány idején (14-19. old.). Ezek mind hozzájárultak a felerősödött boszorkányüldözéshez, a csodaváráshoz és csodatörténetekhez, a hivatalos, a laikus és népi gyógyítók széles körének megjelenéséhez. A vizsgált korszakot és a források keletkezési idejét is az 1732 és 1742 között dühöngő pestisjárvány indítja, mert ekkor jelent meg a vármegyei egészségügyi bizottságban a pestis-iratok sokasága, valamint Mária-gyűd vonzáskörzetében 1737 és 1742 között volt a legtöbb boszorkányper is.

A Szerző épp e történeti háttér és eddig együtt nem használt forráscsoportok párhuzamos vizsgálatával, kiterjesztett értelmezésével tudott új kiindulópontot választani, amely alkalmas volt arra, hogy más szemzőgből nézzen rá a 18. században, egy forrásokkal lehatárolható területen a gyógyító technikákra, a gyógyító személyekre és magukra a betegek, illetve a gyógyítottakra, ahogy erről fogalmaz: az orvoslás helyi piacaira. Új kutatási horizontot jelöl ki, és nemcsak az orvosok, a gyógyítók vagy az egyház oldaláról, hanem alulról, a gyógyítás szereplőinek szemzőgéből mutatva be az orvoslás különböző formáit, a betegségeket, a gyógymódokat, a betegségről való gondolkodást és képzeteket, az erről való megszólalásokat, elbeszéléseket.

A történeti antropológia módszerét és szemléletét megtestesítő munkák, Giovanni Levi, Carlo Ginzburg, Arthur Kleinman, Klaniczay Gábor, Pócs Éva munkássága és az egészségügyre, orvoslásra vonatkozó források együttes felhasználása lehetőséget adott arra, hogy egy komplex korrajzban a különböző, egymás mellett élő rendszerek bemutatásával a gyűdi kegyhely 18. századi hatását olyan vonzáskörzeti mivoltában jellemezze, amelynél David Gentilcore (a kora újkori Nápolyi Királyság egészségügyi helyzetéről írt történeti és orvosi antropológiai monográfiája) nyújtott valódi inspirációt, mert nála látható tisztán a változatos jellegű orvosi ismereteket és a gyógyítás eltérő gyakorlatait magába foglaló, az orvosi antropológiából már jól ismert plurális modell. Kis-Halas Judit értelmezésében a kultúrán belül egymással kölcsönhatásban lévő, alrendszerekből szerveződő plurális modell mutatható ki itt, amely a népi, egyházi és hivatalos orvoslást nem különíti el, hanem ezt történetileg egymásra ható, egymást meghatározó vagy éppen keresztező,

rugalmas modellként szemléli, ezzel kitágítja és más kontextusba helyezi az orvoslást annak minden vonatkozásával együtt. A boszorkánytörténetekből és a gyógyítási ismeretek korabeli forráskritikájából, valamint a helyi hiedelemvilágból kinövő természetfölötti lényekre, továbbá a keresztény pantheon főalakjaira egyaránt épülő betegségértelmezések afelé terelték, hogy mind a boszorkányvadás, mind a „népi gyógyítók” vagy tanult orvosok diagnózisainak és terápiáinak összességét vesse egybe a csodatörténetekből feltáruló világmépi univerzummal (ilyen például a „maleficium-narratívumokban és a csodaelbeszélésekben leírt betegségkategóriák” szimptomáinak újvizsgálata, a boszorkányvadás eljárásokból kihangzó rontásfogalmak összegyűjtése és tipológiai rendszerezése, és további „piaci szereplők” szándékainak okadatolt leírása is, lásd 278-283. old.). Ezt pedig megtette úgy, hogy nemcsak a korabeli források kritikai szembesítését végezte el, hanem a recens tudástörténeti felfogásmódok módszertani eljárásait is komplex módon megvizsgálta. Erről így szól: *„Az antropológiai kutatások arra is felhívják a figyelmet, hogy ezek az értelmezési keretek éppúgy egymás mellett léteznek egy adott közösségen belül, mint az orvoslás különböző alrendszerei. Az, hogy éppen melyiket részesítik előnyben a másikkal szemben, mindig szituatív. Az Európán kívüli törzsi társadalmak orvoslását leíró antropológiai kutatásokat áttekintve George Foster arra a megállapításra jutott, hogy az addig használatos európai orvosi fogalomtár – és vele együtt maga a szemléletmód – alkalmatlan a kulturális sajátosságok megragadására, a jelenségek értelmezésére. E helyett egy olyan 'független változó' bevezetését javasolta, amelynek segítségével nemcsak értelmezhetővé, hanem összehasonlíthatóvá is válnak a különböző kultúrák orvosló rendszerei”* (44. old.). Csakhogy a naturalisztikus és perszonalisztikus betegségek – mint az ember és a természet közötti egyensúly felborulásával magyarázható események – egyaránt élnek a „megszemélyesített ágensok” (pl. természetfeletti lények, vagy természetfeletti képességekkel rendelkező emberek) és a gonosz szellemek (halottak, kísértetek, ártó lények) együttes hatásaival, az embert körülvevő természeti és természetfeletti világ interakcióinak változataival, kibővített, teljesebb betegségmagyarázatok interpretációs lehetőségeivel (itt Foster mellett Lauri Honko klasszifikációs modelljét is tekintetbe veszi). Ugyanakkor, mert e konstruktív elméleti szempontok minden kimunkáltságuk mellett eltekinenek az egyensúly elvére épülő naturalisztikus kategória érzékelésétől, egyben kritikai felülnézettel

is él, majd saját hozzáadott értékkel gazdagítja a megértő magyarázatot: a természetfeletti behatolása az emberi testbe, vagy fordítva, az ember átlépése „a számára veszélyt jelentő határ, saját világa és a természetfeletti birodalma között” (ilyenek a tabusértések, a lélekvesztés, a megszállottság, a testben elősködő féregszerű lény – *Wurm* – képzete és a testbe „lőtt” tárgy – *Projektilkrankheiten* – interpretációja) kitágított jelentésteret, de egyben korlátozott értelmezési mezőt is legitimálnak. Emellett úgy véli: „*A boszorkányság és az orvoslás kora újkori történetének összefüggéseit vizsgáló kutató számára hasznosak lehetnek a fenti tipológiák. Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy ezek az interpretációs modellek elsősorban kutatói konstrukciók, amelyek a jelenségek értelmezését és elemzését szolgálják, nem pedig valóságosan működő rendszereket takarnak. Az utóbbiak megismeréséhez elsőként az általam vizsgált régió 18. századi boszorkánypereiben olvasható rontás- és gyógyításelbeszéléseket, majd a gyűdi mirákulumtörténeteket vizsgálom meg. Ezt egészítem ki az orvosi kézikönyvek, kézíratos receptkönyvek ismeretanyagával, továbbá az orvosláshoz kapcsolódó hivatalos iratok vonatkozó adataival. Mindkét forráscsoportban számba veszem a tüneteket, az alkalmazott gyógyítószerkeket és terápiákat, továbbá kitérek a gyógyítást végző laikusok és 'szakemberek' ismeretanyagára, társadalmi környezetére. Ezután feltérképezem a forgalomban lévő betegségeket és -magyarázatokat. Olyan eseteket emelek ki, amelyekben jól megfigyelhetők a betegség mint válsághelyzet értelmezésére és kezelésére mozgásba lendülő cselekvési módok. Végül, a különböző forráscsoportokban megjelenő betegségértelmezések alapján következtetek az ezekre épülő, egymás mellett élő korabeli orvosló rendszerekre, s további esetek segítségével bemutatom érintkezési pontjaikat és kölcsönhatásaikat. Mivel a forrásaim közül a boszorkányság dokumentumai adják a legtöbb részletes beszámolót a betegség okozta válsághelyzetekről, ezzel a csoporttal kezdem az áttekintést...*” (45. old.).

Érdemes tehát figyelni arra, amit Kis-Halas Judit elkülönít, habár átfogóan ismert: nem csupán George Foster és Lauri Honko tipológiája alapján végzi el kutatását, Ő nem akar kutatói konstrukciókat követni, hanem a forrásaiban megjelenő, valóságosan működő rendszereket akarja feltárni és értelmezni, az egyén szubjektív tapasztalatáról, nézőpontjáról akar képet alkotni. Ehhez kapcsolódóan itt is, mint más témaköröknél is, fontos kutatói kérdést tesz fel: lehet-e egy peres és jogi aktus – boszorkányper és csodaelbeszélés – során megfogalmazott betegségétörténetet egyéni tapasztalatnak, egyéni

érzésnek tekinteni? Mivel a betegségelbeszélést nem maga az elbeszélő rögzítette, nem ő, hanem más, többnyire egy hivatalos személy készítette az írásbeli megformálást – sőt később megint mások át is szerkesztették ezeket –, fontossá lesz annak is kontextusba emelése, mennyire egzakta „a tanult orvoslás gyógymódjai”, és mennyiben, miért bőbeszédűbbek az elemző számára a gyűdi csodafeljegyzések (285. old.). Ráadásul a bírósági, illetve a jogi eljárás során az ügymenetben nyelvi és tartalmi sémák jelentek meg, és kötött szóképzletbeli elemekkel irányították az előre meghatározott kérdéseket és a válaszokat is. Azaz: ahogy a boszorkányperekkel kapcsolatban Tóth G. Péter fogalmaz: a bíróság által elvárt elbeszélő-sémákhoz igazodtak..., vagy mint Klaniczay Gábor is felhívta a figyelmet arra, hogy a csoda-elbeszéléseknél a tanúkihallgatások előírt, a kánonjog szempontjait követő kérdőív alapján történtek, úgy vezet a narratív változatok megértése felé Kis-Halas Judit is. Ezekkel a megszorításokkal együtt úgy véli, hogy a betegség-narratívák a kollektív tudásanyag alapján alapulnak és őriznek hagyományos tartalmi és szerkezeti elemeket, éppen ezért megragadhatóak a szubjektív érzelmek és tapasztalatok. Ezt alátámasztja azzal is, hogy a boszorkányvádakkal kapcsolatban ismétlődő szöveg-motívumok mint személyes élménytörténetek, átélt események jelennek meg az iratokban. A perekben megjelenő betegségek és gyógyításuk, valamint a gyógyítók személyének bemutatása kapcsán Kis-Halas Judit követi Pócs Éva, Klaniczay Gábor, Tóth G. Péter modelljét, miszerint a maleficiumvadás alapja a konfliktus, így a boszorkányperek leginkább betegség-történetek, rontáselbeszélések, amelyek mögött valóságos konfliktusok húzódnak, s amelyekben színes nyelvi megfogalmazásokkal valóságos érzelmek jelennek meg.

Az első nagy fejezet majd' száz oldalon (49-130.) a boszorkányperekben megjelenő betegségeket, gyógyításukat és a gyógyítókat tárgyalja. Mivel Kis-Halas Judit már az 1990-es évek közepén bekapcsolódott a magyarországi boszorkányság dokumentumait feltáró és feldolgozó munkaközösségbe, és azóta is egyik kutatási területe a kora újkori boszorkányság és mágia vizsgálata, ez a forráscsoport és annak minden aspektusa jól ismert számára. Ennek is köszönhető, hogy a kutatásba bevont, a gyűdi vonzáskörzethez tartozó 144 boszorkányper-szöveg bemutatása rendkívül informatív. Ezek alapján vizsgálatát a betegség-történetekre alapozta, és abból indult ki, hogy ezek az elbeszélések a perek kontextusában szemlélve valójában rontás-narratívumok. Elkészítette a boszorkányrontás

módjainak tipológiáját, közben tanúi lehetünk, hogyan építi fel lépésről lépésre rendszerét. Az egész tudáskonstrukcióra jellemző egyébként, hogy a Szerző végigvezet kutatói munkáján, bemutatja azokat a lépéseket, amelyekkel új szempontokhoz jut, azokon is végighalad, míg értelmezhető eredményt kap és azt is újraértelmezi. Az eljárás előnye, hogy tudatosan érvényesíti azt a célt, amit a kárvallottak és a tanúk szempontjából a boszorkányrontás tüneteinek mutatnak meg, valamint az is, hogy ők beszéljenek saját fájdalmaikról, félelmeikről, rettegéseikről, s arról, hogyan illesztették be ezeket a legfontosabb életesemények – születés, házasság és halál – veszélyeztetett vagy akár tragikus végű helyzeteibe.

Eddig is ismert volt, hogy a 18. századi hivatalos orvoslás és a laikus gyógyítók gyógy módjai és gyógyszerai, készítményei, eljárásai nem váltak el élesen egymástól. Fontos feltáró munkának tekinthetjük azonban a boszorkányperekben megjelenő gyógyítók számbavételét és rendszerezését nemük, speciális tudásuk, foglalkozásuk, társadalmi helyzetük szerint, valamint a vád alapján legitim vagy illegitim gyógyító gyakorlatuk szempontjából. A fejezetben a boszorkányvadás kontextusa adja az egészség és a betegség, a rontás és gyógyítás értelmezését, és nagyon fontos, hogy a rontó és gyógyító személyek kijelölését is értelmezhetővé teszi. Kis-Halas Judit rámutat a boszorkányhit sajátos logikájára is, amely szerint rontóból – a „boszorkányképpen” való orvoslás szerint – gyógyítóvá válik az egyén, így gyakorlatilag a boszorkányrontás gyógyítóinak száma rendkívül kibővül. Hogy mennyire rögzült szerepkörökről és kompetenciákról van szó, mutatja, hogy a 18. század végére ezek a gyógyítók a boszorkányperek aktáiból a kuruzslóügy aktáiba kerülnek, és mint illegitim gyógyítók jelennek meg a fenyítőperekben.

A második, a *Betegség és gyógyulás a mirákulum-történetekben* című terjedelmes fejezet is példaértékű tudományos munka, amelyet Kis-Halas Judit nagyon szépen megalapoz a könyv első részében a mirákulum-feljegyzések és a kéziratok szertartáskönyvek bemutatásával. Kutatói alaposságát mutatja az is, hogy a forráskiadványokat, így Rosner Zsolt (2017) szövegkiadását összevetette saját levéltári és forrásfeltáró munkájával, és pontosította, kiegészítette a szövegeket, majd értelmezte az eltérések okait is. Aprólékos filológiai munkát a kéziratok szertartáskönyveknél és prédikációgyűjteményeknél is láthatunk.

A betegség/gyógyítás fejezet tudományos értéket alapozza meg azzal is, hogy részletesen bemutatja azt az elméleti utat, amely a mirákulum-szövegek

morfológiai-strukturális elemzéséhez vezette. Klaniczay Gábor és Stanko Andrić vizsgálati eredményeit, valamint Tüskés Gábor tipológiáját követve, de mindezeket átgondolva és újraértelmezve határozza meg a szövegek szerkezeti sajátosságait és elveit. Megállapítja, hogy a mirákulumgyűjteményekben szereplő csodatörténetek már egy reprezentatív válogatás eredményei, amelyhez a hálaadományok és a hálás adományozók listája is hozzátartozik, így kiterjeszti a vizsgálatát a csoda-elbeszélések kommunikációs struktúráira, az invokációk, felajánlások és fogadalmak, a hálaadás és a gyógyulás tárgyköreire vonatkozóan is, továbbá a liturgia eszközeire és a népi gyógyászat eljárásaira alkalmazva, majd meghatározza a csodatörténetek állandó és elengedhetetlen elemeit, így a főszereplőket és a történetek alapelemeit, majd ezek alapján vázolja fel a gyűdi történetek típusait.

Kis-Halas Judit tehát saját rendszerét követve mutatja be a csodatörténetek egységesnek mondható szerkezetét, dramaturgiáját, azaz a csodás gyógyulások menetét, illetve a felajánlásokat és a hálaadás lelki és tárgyi formáit. Hasonlóan a boszorkányperek betegségtüneteinek bemutatásához, itt is végigveszi a betegségeket, panaszokat, majd a gyógy módokat és gyógyszereket, végül a csodás gyógyítás szereplőit (Szűz Mária, papok, szerzetesek, orvosdoktorok, katonarvosok, kirurgusok, borbélyok, gyógyszerészek, bábák, gyógyítók). Mindezek középpontjában természetesen Mária áll. Minden alfejezet egy kis kultúrtörténeti gyöngyszem, egymásra épülő és egymást kibontó elemző munka, amelyeket összegző táblázatokkal is pontosít (a tárgyajándékok listája, az ezüstből és viaszból készült anatómiai tárgyak listája, a gyűdi elbeszélések tematikus csoportjai külön értékelésre is érdemesek!). Ezek összegzését *Az orvoslás rendszerei a mirákulum-feljegyzésekben* című fejezetben adja, ahol tételesen bemutatja a csodaszövegek morfológiai vizsgálatának és elemzésének eredményeit. A kötet csúcspontja ez a fejezet.

Az összegző fejezetben az orvoslás plurális modellje szempontjából súlyozza munkáját, amely során összeveti a különböző forráscsoportokban megjelenő betegségeket, betegség-képzeteket, a gyógy módokat és a gyógyítók körét. A rontás-elbeszélések és a csoda-elbeszélések összehasonlítását a főfejezetekben elvégzett morfológiai-strukturális elemzésére alapozza. Szükség van erre a fejezetre, mivel itt kerülnek egymás mellé, itt kapcsolódnak össze az orvoslás helyi piacának szereplői a gyógyítók széles körével, a pácienseikkel együtt. Itt válik

világossá a három egymással érintkező gyógyítási rendszer: a népi, egyházi, és tanult vagy hivatalos orvoslás. Rámutat, hogy ezek nem jelölnek ki merev határokat, ugyanis átjárhatóak: „A betegségek, a gyógymódok és a gyógyítás szereplőinek számbavétele után végül visszatérhetünk a vizsgálatunk kiinduló célkitűzéséhez: az orvoslás rendszereibez (medical systems). A fenti jellegzetességek alapján három, egymással több ponton is érintkező rendszer rajzolódott ki: a népi gyógyászat, az egyházi gyógyítás és a tanult orvoslás. Ebben a megfigyeléseim David Gentilcore kutatási eredményeivel egyeznek meg. Hangsúlyozom, hogy ez a merev szétválasztás a kutatói szemléletet tükrözi, s az elemzést könnyíti meg, ám – ahogyan azt az iméntiekben láthattuk –, a rendszerek működésének modellezésére valójában nem alkalmas. Vizsgálódásunkban éppen azt figyelhettük meg, hogy mind a betegek, mind a gyógyítók szabadon »közlekedtek« a különböző rendszerekre jellemző betegségértelmezések, gyógymódok, gyógyszerek és a gyógyítók között. Döntéseik célorientáltak voltak, mert az olyan szükséghelyzetek, mint a váratlan baleset vagy a betegség, gyors és határozott megoldásokat igényeltek” (286-287.).

Kis-Halas Judit minden munkája és e monografikus igényű kötete is bizonyítja, hogy rendkívül felkészült, eredeti gondolkodású és érzékeny kutató, aki már megkerülhetetlen a vallásantropológiai, történeti folklorisztikai, orvostörténeti, mentalitás-történeti kutatásokban. Bár egy szaktudományos, feszesen megszerkesztett, logikusan felépített könyvet írt, stílusa világos, gördülékeny, és nemcsak a szűk szakmai érdeklődők érdeklődésére tarthat számot. Én személy szerint rendkívül tisztelem tudását, gondolkodását, szakmai alázatát, szerénységét, és rendkívül rokonszenves személyiségét, amely számomra ebben a könyvében is megmutatkozik.

EGÉSZSÉGPIAC CSODAJEGYZÉKEKKEL ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETTEL

[DOI 10.35402/kek.2022.3.10](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.10)

Amikor az egészségtudomány, az élettudományok, vagy a klasszikus orvostörténelem közléseit, kiskönyvtárnyi szakirodalmát tekintjük át, esetleg részkérdések, fókuszált érdeklődés vagy lokális tudás felé terjesztjük ki kereső szempontjainkat, mindig bele kell ütközzünk a kortárs és a történeti érvényű narratívák körébe – olykor akadályba, lehetlenségeibe, forráshiányába, tiltott vagy mások által uralt tudásanyagba is –, s nemegyszer talán már csak abba, hogy korábban nem létezett szempontok merülnek föl egy tárgykör megértő kutatásánál, elemzésénél. Messze nem kérdéses, hogy ilyen munkákból is bőséggel akad minden tudományterületen, így a fennebb említetteken is, de mégannyira így van ez a társadalmi és történeti tudás kevercséből formált néprajzi-antropológiai érdeklődés mindennapos szerepkeresése, sőt megújító gazdagodása alkalmával. E sokféle irány és tudástartomány itt úgy simul egybe, hogy elementáris újdonság értelmében kerül kezünkbe olyan forrásmű, melynek mindezen érdeklődési irányok, tudástárak és megérő módok is alapkészletéhez tartoznak, s mintegy ráadásaként még a társadalmi egészség, betegség, orvostudományi ismeretanyag kiegészítésével vallásantropológiai, szakrális néprajzi szempontok is ráépülnek a szűkebben véve magyarországi, 18. századi és dél-dunántúli gyógyítástörténet anyagára, ezen belül is a szerepek és tudásközösségek belső, intézményes küzdelmeire, korszakos háborúira, hiedelmek és boszorkányperek, igazgatási joggyakorlat és büntetőpolitikai szertartások, vagy szakrális tudáskontroll intézményes anyagaira is.

Kis-Halas Judit: *Boszorkányperek, gyógyítók, orvosok, orvosdoktorok és a Csodatévő Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon* című kötetéről szöveg az alábbiakban, elsősorban mint olyan multidiszciplináris műről, melynek gazdag anyaga nem csupán az orvostudomány, a szakrális néprajz vagy a koraujkori helytörténetírás szempontjából izgalmas, hanem derítő fényt vet a bölcslelettudományi szempontok és vallásantropológiai aspektusok révén a kötet címben jelzett területeken túli értelmezési világokra, ezek történetiségére és tudományos horizontjára is. E szinkron és diakron nézőpont-együttes ugyanis minden tekintetben kész

arra, hogy a mai tudástörténet és kultúrakutatás széles spektrumán belül a jelzett tárgykör sokrétegű anyagát is magába foglalja (nem mellesleg: egy PhD-disszertációról van szó, melynek sikeres és impozáns megvédését további kutatás és kiegészítések követték, így nem meglepő a monografikus igényű, háromszázötven oldalas kötet látványos teljessége). De ezen felül is megannyi megértési szándék irányába, rokon tudásterületek kutatásai felé tesz kezdeményező, serkentő lépéseket, és ad hozzá további inspirációkat is azzal, hogy az empirikus kutatást – mely az antropológusra nézve több mint kötelező elvárás – az időben és a tárgyi-szellemi-történeti forrásanyag kritikai fölülértékelése alapján végzi el, s ez úton következtet etnográfiai értelemben vehető tanulságokra. Az anyag egésze, továbbá a Szerző e tárgykörhöz kapcsolódó kutatási témaköre, publikációinak gazdag tára,¹ a témakör sokféle ágazását is részben nyomkövető módon feltáró nyitottsága már eleve garanciája annak, hogy a szakmai olvasó ugyanúgy, mint a humanioráktól távoli érdeklődő, egyaránt megelégedjen saját izgalmas történeti kérdéseit, s ennek többleteként a mai kutatások irányairól kapjon olyan körképet, melybe a Balassi Kiadó kötet sorozata, a vallásantropológiai tanulmányok keretében publikált immár tizenkét kötet illeszkedik.

Kis-Halas maga is körülíróan fogalmaz e sorozatban megjelent saját anyagáról, melyben a metódust is megjeleníti: „*Vizsgálatomban az orvoslás helyi piacait a gyógyítás szereplőinek nézőpontjából szándékoztam bemutatni, ezért a betegségről és a gyógyulásról szóló elbeszélésekből, történetekből indultam ki. Ezekből következtettem a gyógyításra vonatkozó ismeretekre és azok lehetséges forrásaira, osztályoztam a betegségeket, a betegségmagyarázatokat és a gyógy módokat, majd számba vettem a gyógyítással foglalkozók népes táborát. A boszorkányperek rontástörténeteiről az derült ki, hogy a betegségek alapján két csoportra oszlanak: a vádlók elbeszélései arról szóltak, hogy a betegséget (vagy a balesetet) a boszorkány rosszindulata és ártalmas tevékenysége okozta; a vádlottak pedig azzal utasították vissza a vádakat, hogy elővettek mindazokat a lehetséges betegségmagyarázatokat,*

1 lásd publikációinak kivonatos jegyzékét csak az utóbbi évtizedből a kutatócsoport saját weboldalán: <http://eastwest.btk.mta.hu/kutatok/kis-halas-judit>

amelyek a boszorkányrontáson kívül elfogadottak és érvényesek voltak az adott közösségben...” (278. old.).

A Wesley főiskolán rendezett könyvbemutató-konferencia² keretében (melyben Deáky Zita itt közölt ismertetése is hangot kapott) elhangzott tematikus felvezetésében Kis-Halas maga is hangsúlyozza, hogy a kora újkori mentalitástörténettel foglalkozva kiderült, mennyire fontos, „hogyan percipiálják a betegség állapotát egy tőlünk távoli időben”, amikor hiedelmek, varázslás és a boszorkányokkal kapcsolatos források feldolgozásáról van szó néprajzkutatói és kulturális antropológusi szempontból, sőt legalább ennyire az ún. népi orvoslás legkülönfélébb alternatív gyógymódjai, egy alternatív tudásanyag interpretálásakor. Ezt a néprajztudomány, a történettudomány és a mentalitástörténeti kutatások készítői már régen fölfedezték, mi több, a történeti távlatokban megjeleníthető felfogáskülönbségek a jelenben is tovább élnek, sőt folytatódik az orvoslástörténet mint piachely elemzésének kritikai felülbírálata, a betegség mint „isteni büntetés” és a predesztináció mint háttér figyelembe vételének elméleti átértékelése, így az emberi gyógymódok természetfeletti és hétköznapi orvoslás-aspektusa is egyszerre nyerhet összefüggést. Ezzel együtt is – az orvoslástörténet meglehetősen hierarchikus, szinte a kolonializációt idéző, de mindenképpen leicsinylő szemléletének, idővel pedig az egyházi és később a világi döntéshozók kezébe került szabályozási jogoknak – a tudomány szemszögéből leírt, a jelennek is megfelelni kívánó, a gyógyítók szemszögéből lehetséges perspektívájának megfogalmazása és az orvosantropológia szemléletmódján keresztüli mássága adhatott jó kiinduló pontot, amelyben már a hetvenes évek óta létezik a diskurzus mindeme kérdésekről. Ebben is szerepet kapott az az értékelő szemléletmód, mely abból indul ki, hogy próbáljuk

meg visszaadni a méltóságát azoknak a nem-európai orvoslási rendszereknek, amelyek ugyanakkor mégis együttműködnek a fennálló biomedicina értelmező szemléletmódjával. Ez arra is alkalmas, hogy a tárgyalt kérdéskörökben érintettek másként látása érvényesülhessen, ugyanúgy, ahogyan a kultúrákat is komplex mivoltukban értelmező antropológiai értelmezések azonos platformon, azonos szinten képesek kezelni az itt érintett felek törekvéseit. Tegyem hozzá: az értekezés-értékű monográfia előzményeiként a kolozsvári és szegedi boszorkánypererekről, a „Divinatio Diabolica” nagybányai diskurzusról, a „hortikulturális utópia” mint globális spirituális mozgalom elemzésével, az energiavámpírság megjelenítésével és a világhálón reprezentálódó kortárs vallási jelenségek széleskörű analizisével, vagy az ezoterizmus és újpogányság kölcsönhatásainak kortárs diskurzusát áttekintő tanulmányában is árnyalt részletekben tér ki mindeme jelenségek komplex kultúrakutatást lehetővé tevő metódusaira. S amikor ezt a fajta orvosantropológiai szemléletmódot alkalmazza az itt tárgykörnek választott dokumentum-analízishez, a boszorkánypererek, mirákulumfeljegyzések és az orvoslás plurális modelljének stratégiai alapján, akkor szükségképpen kell egyszerre kutatástörténeti érvényességgel tennie ezt (ennek ismertetésére szán egy önálló fejezetet is), majd beilleszteni az elméleti keretek adta betegségértelmezési és gyógyítási aspektusok kiterjedt rendszerébe (lásd a kötet 37-96. oldalait), s közben a betegségfogalmak és esetek alapján, továbbá a veszélyes helyzetek és az emberélet fordulóinak összefüggéseit ismertetve egy szakrális tárgykör („Isten büntetése vagy természetes okok” adják-e a gyógymódok keresésének lehetséges aspektusait), a gyógyítók személyének és típusainak rendszerező bemutatásába (orvosok, tudósok, javasok, táltosok, bábák, borbélyok, kirurgusok, papok, szerzetesek, vándor gyógyítók stb.) fogja (97-152.), hogy a „betegség és gyógyulás a mirákulumtörténetekben”, valamint a „tünetek, panaszok, betegségek a csodafeljegyzésekben” fejezetekkel (163-232.) eljusson „a liturgia eszközei és a 'népi gyógyászat' fejezetig” (232-278.), amit azután az orvoslás rendszereinek és az orvoslás plurális modellje fennmaradásának összegzésével tesz teljessé (266-277.).

Kis-Halas látható, sőt közvetlenül megfogalmazott alapszemlélete, hogy az Európán kívüli világképek és felfogásmódok európai nagy rendszerekre (s így a gyógyítás eszköztárára és szemléletmódjára is) figyelemmel lévő alternatív felfogásainak párhuzamával, a „nagy rendszerek” kialakulásának és

2 A konferencia-meghívó szövege: „*A felvilágosodás és polgárosodás kutatása – viták a 18-19. századi témájú történeti szakkönyvekről. A felvilágosodásnak és a polgárosodás hajnalának korszakáról (nagyjából az 1750–1850 közötti időszakról) ezúttal nem valamilyen vezérmotívum köré szervezett előadásokból tervezünk konferenciát, hanem az elmúlt években megjelent, az erről az időszakról szóló művelődés-, társadalom- és gazdaságtörténeti monográfiák és egyszerűs tanulmánykötetek bemutatására, s megvitatására törekszünk. Az egy-egy kötet bemutatójára szerveződő ünnepélyes vagy könyvkereskedelmi célú eseményekkel szemben ezúttal nem a méltatás, hanem a különböző köteteket szerzők és az azokat bemutató 'opponensek', s a téma iránt érdeklődő közönség közötti szakmai párbeszéd, vita a cél'.*”

egzisztálásának ellenpólusain kialakult másféle fel-fogások érvényre jutásával harmonizálva fölhasználja a perspektíva-váltásban meglévő metodikai kihívást a boszorkánytörténetekben megbúvó, elfogadottnak és érvényesnek tekinthető, ekként főleg az adott közösségek válaszaiban megmutatkozó válaszokra tekintettel is.³ Az orvoslás rendszereinek pluralizmusa gazdag háttérrel kap attól, amiként Kis-Halas kötetében gazdagon kiegészül a gyüdi kegyhely csodaelbeszéléseinek tematikus csoportjaival, a rontástörténetek és a (boszorkány)peres anyagok elemzésével, így nem mellesleg a természetfeletti magyarázatokkal, a pestisjárványokkal, a mirákulumtörténetek pánik- és félelem-tárgykörével, az erőszakos orvosi beavatkozások históriáival, a csoda- és betegség-történetek kegyességi művekben vagy prédikációkban, kéziratok imakönyvekben megjelenő narratíváival is, hogy mindezen szakrális eljárások körét mintegy visszakeresse a konkrét egyházmegyei példákban, a gyógymódok tapasztalati módszerei és a rontáselbeszélések vádpontjai között is. Miként összegző fejezetében (278-288.) írja: „Az alternatív magyarázatok egy része szintén természetfeletti okozóra vezette vissza a betegségeket: a helyi hiedelemvilág természetfeletti lényei, mint például a szépasszonyokra, vagy pedig a keresztény panteon főalakjai közül a mindenható Istenre, esetleg a kísértő ördögre. Ezek az interpretációk esetenként a betegek normaszegő magatartásával is összefüggésben álltak: például a természetfeletti és a földi világot elválasztó szimbolikus és valóságos határok átlépésével (például területértés, illetve nem megfelelő viselkedés a szépasszony-tündérek megjelenési helyén és/vagy annak idején), illetve a keresztény erkölcsi normák megszegésével (bűnös életmód). A lehetséges magyarázatok másik része az empiriára épült, vagyis a betegségeknek a 'természet szerint való' okát hangsúlyozta. Idetartoznak a tanúk és vádlottak meglátásai, valamint a kirurgusok és borbélyok, vagyis az orvoslás tanult, legitim képviselőitől származó szakvélemények és látletelek. Összességében azt láthattuk, hogy az egyéb betegségmagyarázatok akkor kerültek elő, ha akár a vádlott, akár a vádlók részéről kétely fogalmazódott meg a boszorkányrontással mint egyetlen lehetséges betegséggel kapcsolatosan. A rontást kizáró magyarázatok tehát akár hatékony segítséget is jelenthettek a vádlott számára az ellene folyó bünvádi eljárásban. Az elemzés

3 A felvilágosodás és polgárosodás kutatásának szentelt konferencia-sorozat részeként a kötet ismertetésében saját megfogalmazásai és az elhangzó könyvismertetés is hálózati úton hozzáférhetőek ezen a web-címen: <https://www.youtube.com/watch?v=0HjCZo-dBt4>

következő részében előbb a rontástörténetekben, majd pedig a csodás gyógyulásokról és megmenekülésekről szóló feljegyzésekben megjelenő betegképzeteket rendszereztem. Láthattuk, hogy a leírások a fizikai tapasztalat köré épülnek mindkét forráscsoportban: azt mutatták meg, hogy mit érzett, látott, hallott a beteg, s milyennek látta őt a környezete” (278.).

Kis-Halas gondolatmenetében és levezetési, tárgyalási metódusában számomra (több olvasati tartományban is érintett lévén) különösen izgalmasnak tetsző a szemléletmód, ha azt veszem olvasati fókuszomban, milyen módon érvényesül a kutató antropológusi szerepe, amikor (akár a kortárs vallási életjelenségek, akár az analógiákkal kecsegtető tudomány módszertani aspektusok között) látványos szerepet kap a kutatóval megtörténő felismerési és azonosulási életesemény. Ugyanis az antropológiai megismerésnek adott és elvárt metodológiai szempontja, hogy mindenekelőtt is jelenkorkutatás, vagyis a saját hangján és saját életdimenziói között funkcionáló kultúra minél teljesebb megismerése, empirikus feltárása a feladat, amihez ugyanakkor elvárás-ként fogalmazódik meg a történetiség és a térbeliség horizontális-vertikális érvényesítésének, továbbá a lehetséges legszélesebb forráskészletnek feltárása, megismerése és interpretálása is. Kis-Halas itt nemcsak ezeket teljesíti ki további forrásbővítésekkel (a betegségek leírásával, a gyógymódok tipológiájával, a tünetcsoportok lajstromával, a veszélyes vagy extrém helyzetek külön kiemelésével, a boszorkányperes anyagával és az orvosi-tudományos diskurzus-mező megjelenítésével és együttes alternatív interpretációkkal), hanem ezek mellé (és nem ritkán fölé) helyezhető hierarchizálódás-momentumokkal, a bírák és vádlottak, az egészség-diskurzus rendjének, a „szavak és a dolgok” foucault-i rendszerébe illeszkedő plurális dimenziók hangsúlyos kiemelésével átlátható kutatási spektrumnak, sőt a mindezekkel nem véletlen összefüggésben lévő szakrális dimenziók (természetfeletti erők, megidézett lények, mirákulum-tünemények) aprólékos szemléjének is megfelelő. Az antropológus kutató pillantása itt ugyan több száz évvel a jelenkor előtt és többszáz történetet földolgozva érvényesül a jelenségek megnevezésében, de épp ezekből von le kutatáselméleti következtetéseket is, melyek kihatnak az egész modell mint rendszer feltárására, a megismerésre méltó diskurzusrendek definiálására, az egymással kölcsönhatásban lévő, alrendszerekből szerveződő plurális kölcsönhatások „rugalmas modellként” komplex kultúráképbe illesztésére. Ennek is mintegy színezéke, további

értelmező pillantás tárgyává tett részlete a metodológia használhatóságának kérdése, amit jól illusztrál a szerzői kifejezéstárban a tudásgyarmatosítás, a szakterületi kolonizáció ellenében megfogalmazott „népi” aspektusú ellenállás, a „diskurzus rendjébe” igazodó és attól eltérő interpretációk közelharca a szakrális és a jogi szintéren. Így mindez (szándék-talanul bár, de) mintegy politikai antropológiai színezetet is kap, nem függetlenül a máriagyűdi vonzáskörzet befoglalásától, amivel regionális aspektusokat is forgalomba hoz, s tesz a plurális megértési szempontok részévé a betegség-elbeszélések révén. Mindezek mellett külön is említésre méltó, ahogyan az egészségpiac – mint termék, s az egészségügyi iparág mint mai győzedelmességének előképe, az orvoslás-tudás piacképességi mutatóinak legitim ügyköre, velük szemben pedig az illegitim gyógyítók sereglete, piactere – az egész értelmezés alaptónusához illeszkedő főfogalom lesz, miközben maga a megismerő módszer is láthatóvá válik, a kutató dilemmái és problémaérzékenységének tükröztetése is látványos formát kapnak, melyek az Olvasót (s így a további kutatókat is) a továbbgondolás, a vitatkozás, a más-más értelmező mezőbe helyezés lehetséges eszköztárával, érveivel látják el, minthogy ezek valamiképpen kiterjednek a szakrális, gazdasági, kommunikációs szférákra, ezáltal egyszerre/fokozatosan válhatnak a többdimenziós elemzés részeivé, az időiségen túli történeti antropológiai rálátás tudásbázisává is.

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK és a PTE doktoriskolájának oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Bezsenyi Tamás (Budapest, 1988) született Angyalföldön, ám a Ferencvárosban nőtt fel. Történész és kriminológus, mint ilyen az ELTE ÁJK Kriminológia és a győri Széchenyi Egyetem ÁJK Bűnügyi Tudományok Tanszékének tudományos segédmunkatársa. Bűnözéstörténeti kutatásait a szocialista kori társadalomtörténeti témájú doktori disszertációjához hasonló témában végzi, vagyis a kádár-kori Magyarország informális viszonyairól. Legutóbb megjelent kötete Inzelt Éva kriminológussal közösen írt *A vállalati bűnözés jellemzőinek megértése: elméleti megfontolások és empirikus kutatás eredményei alapján* című monográfia.

Deáky Zita (1955), PhD., etnográfus, ny. egyetemi docens, ELTE BTK Néprajzi Intézet.

Erdei Pálma (Vásárosnamény, 1971) PhD., szociológus, politológus. Kutatási területei: science fiction irodalom és közösség, politikai kommunikáció, olvasáskutatás-olvasásfejlesztés.

Laczkó-Albert Elemér (Gyergyóremete, 1969) a Debreceni Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének PhD hallgatója. Szülőfalujában polgármester. Kutatási témája: paraszttalanodás – polgárosodás folyamata egy székely faluban.

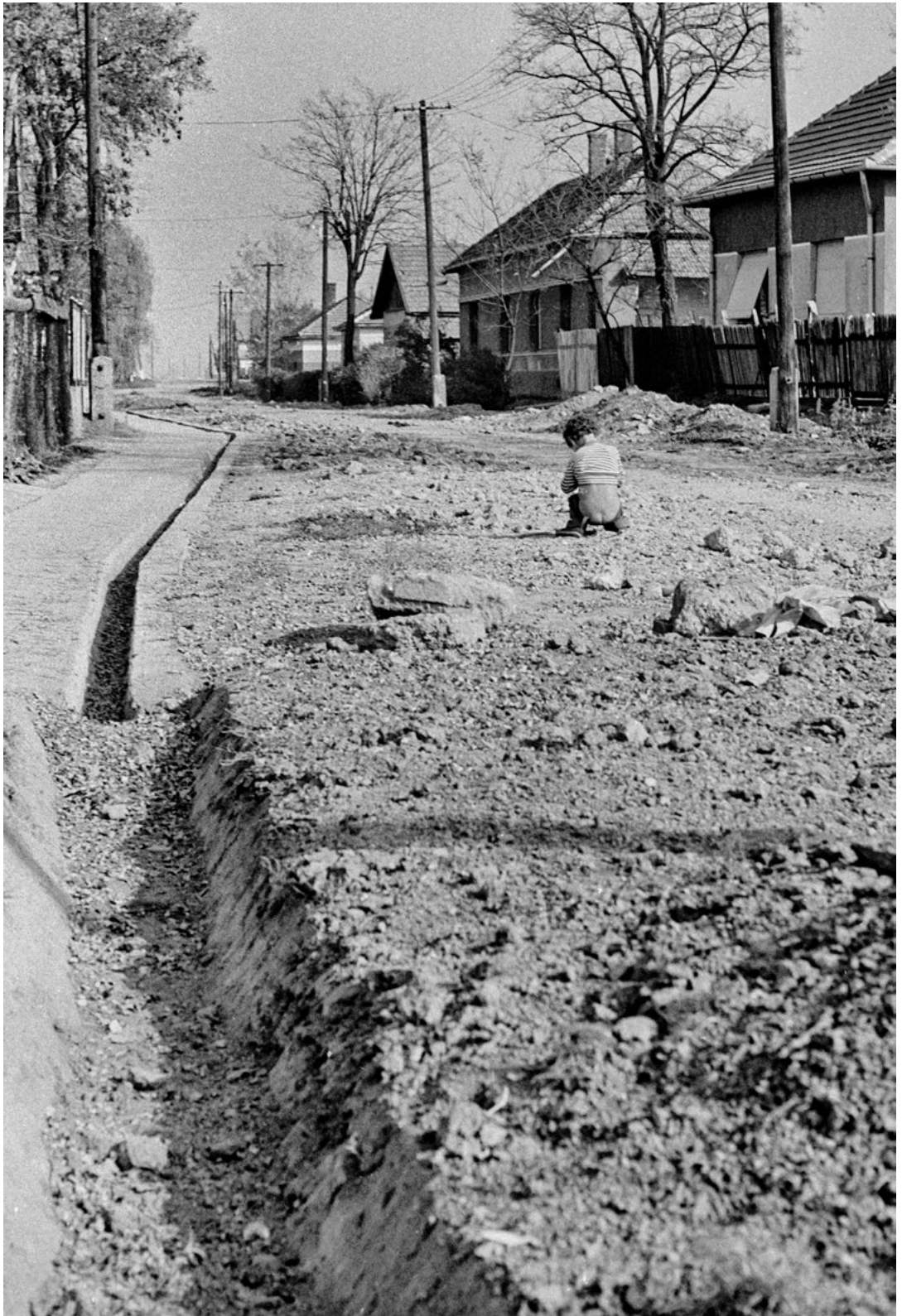
Lengyel Emese (Kisvárd, 1996) jelenleg a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola hallgatója. Ugyanitt szerzett kommunikátor (2019), majd néprajz mesterszakos bölcsész végzettséget (2021). Emellett a Budapesti Metropolitan Egyetem design- és művészetmenedzsment mesterképzés végzős, valamint a Budapesti Corvinus Egyetem kutatási és innovációs menedzser szakirányú továbbképzés hallgatója. Elsősorban operettek dramaturgiai vizsgálatával, a bécsi és a magyar operett történetével, operettszerzők pályaképével, magyar vígoperákkal, valamint művészetmenedzsmenttel foglalkozik. Tanulmányai során eddig ötször nyerte el az Új Nemzeti Kiválóság Program kutatói ösztöndíját. Írásai jelentek meg többek között *A Vörös Postakocsi*, a *Hungarian Studies*, a *Romani Studies*, valamint a *Pro Minoritate* folyóiratokban.

Rajkó Andrea (Karl-Marx-Stadt, Németország, 1971) PhD., egyetemi adjunktus, szociológus, tabukutató, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék. Kutatási területei: tabu társadalmi funkciója, társadalmi kommunikáció, művészeti kommunikáció, szervezeti kommunikáció, társadalmi innováció.

Sáska Géza (Budapest, 1947) oktatáskutató, évtizedek óta az oktatáspolitikai, oktatáspolitikai-történet, szociológia területén tevékenykedik, miközben volt budapesti oktatáspolitikus, iskolaigazgató. Az ELTE PPK doktori iskolájának tagja.

Szász Mária-Magdolna (Csíkszereda, 1994) doktoranda, Debreceni Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja tudományos munkatársa.

Tibori Timea (Békéscsaba, 1950) szociológus, lapunk főszerkesztője.

Szeretnéd fejleszteni a kultúraközi kommunikációs készségedet? Gyere, tarts velem!

Ahogy a tengerészek olvasni tudnak a szélirányból, a hullámok erejéből és a csillagok állásából, mi is megtanulhatunk olvasni mások kultúráiból - ha felismerjük azt, mi jellemez minket és másokat.
Ez az, amire téged is meg tudlak tanítani!

A Cross-Cultural Competence (CCC) tanfolyamrendszer az alapképzéstől a teljes képzésig, akár egyénileg, akár egy csapat vagy vállalat számára megrendelhető.

CCC Iránytű
1. modul
16 óra

CCC Világítótorony
2. modul
16 óra

CCC Sarkcsillag
3. modul
42 óra

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -

Miről tanulunk?

- Saját kultúránkról
- Kulturális identitásunkról
- Kulturális és kommunikációs modellekről
- A kommunikáció interkulturális aspektusairól
- A kulturális idegenség kezeléséről
- Az észlelésről a kultúrák közötti találkozásokban
- Sztereotípiákról
- Kulturális dimenziókról
- Kultúrák közötti interakciók technikáiról
- Kultúrák közötti tanulás módszereiről

Kinek szól a képzés?

A CCC mindazoknak szól, akik gyakran dolgoznak- vagy működnek együtt más kultúrákból érkező emberekkel és akik ezeket a találkozásokat könnyeddé, élvezetessé és sikeressé szeretnék tenni:

- A vegyes kultúrájú családokban élőknek
- Külföldre készülők, vagy onnan érkezett diákoknak
- Nemzetközi résztvevőkkel dolgozó tanároknak, trénereknek és coachoknak
- Vállalati, vagy intézeti vezetőknek
- Egészségügyi, vagy adminisztrációs területen dolgozóknak

**„Kultúránk olyan, mint halak számára a víz.
Átala élünk és lélegzünk,„ (Trompenaars)**

Mi lesz más számodra a képzés után?

- Tudni fogod, hogy miért gondolkoznak az eltérő kultúrákból származó emberek különbözőképpen.
- Érteni és érezni fogod, hogy milyen alapokon nyugszik a más kultúrából jött emberek döntéshozatala, motivációja, értékrendbeli különbségei.
- Rendelkezni fogsz számos olyan technikával, amelyeket a kultúrák közti találkozásokkor használni tudsz.
- Át fogod tudni érezni, hogy mit tapasztal a másik kultúrából származó partnered, ha veled együtt dolgozik, beszélget, vagy alkot.
- Gördülékenyebben tudsz más kultúrából származó munkatársaidhoz, barátaidhoz, családtagjaidhoz kapcsolódni.

Denzin Klára
Révkalauz a kultúrák közötti sikerek eléréséhez - tisztánlátással, tapasztalattal, örömmel

- 30 év nemzetközi tapasztalat
- 25 év tanácsadói és oktatási gyakorlat
- Tudományos alapokon nyugvó, interkulturális problémákon túlmutató szakértelem

Képzéseim az Európa-szerte tanúsított Xpert CCS® tanfolyam rendszerén és a Nemzetközi Coach Szövetség (ICF) által akkreditált Global DISC™ modellen alapulnak.

**Érdekel? Van kérdésed? Írj az info@klaradenzin.eu címre!
Várlak szeretettel tanfolyamaimra!**

KLARA DENZIN
cross culture consultant

Denzin Klára

Minősített szervezetfejlesztő és interkulturális tréner

Cross Culture Consulting
c/o COWO - Coworking
1075 Budapest Károly körút 5.
Tel.: 06 20 311 4662
info@klaradenzin.eu

SZKENNELJ BE

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -